

100

THE

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

100

THE
J
O
U
R
N
A
L
O
F
T
H
E
A
M
E
R
I
C
A
N
P
S
Y
C
H
I
A
T
R
I
C
A
L
A
S
S
I
C
S
S
E
R
I
E
S

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE

卷之四
 四
 五
 六
 七
 八
 九
 十
 十一
 十二
 十三
 十四
 十五
 十六
 十七
 十八
 十九
 二十
 二十一
 二十二
 二十三
 二十四
 二十五
 二十六
 二十七
 二十八
 二十九
 三十
 三十一
 三十二
 三十三
 三十四
 三十五
 三十六
 三十七
 三十八
 三十九
 四十
 四十一
 四十二
 四十三
 四十四
 四十五
 四十六
 四十七
 四十八
 四十九
 五十
 五十一
 五十二
 五十三
 五十四
 五十五
 五十六
 五十七
 五十八
 五十九
 六十
 六十一
 六十二
 六十三
 六十四
 六十五
 六十六
 六十七
 六十八
 六十九
 七十
 七十一
 七十二
 七十三
 七十四
 七十五
 七十六
 七十七
 七十八
 七十九
 八十
 八十一
 八十二
 八十三
 八十四
 八十五
 八十六
 八十七
 八十八
 八十九
 九十
 九十一
 九十二
 九十三
 九十四
 九十五
 九十六
 九十七
 九十八
 九十九
 一百

MB
135.379

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KAMARÁS ISTVÁN
ZÓNÁK ÉS ÁTLÉPŐK

elindítomnak, Józsa Péternek

KAMARÁS ISTVÁN

ZÓNÁK ÉS ÁTLÉPŐK

A STALKER ÉS KÜLÖNBÖZŐ VILÁGNÉZETŰ BEFOGADÓI

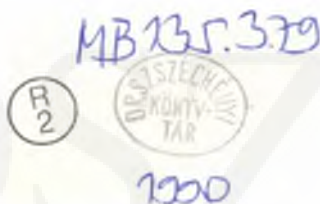
OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VITA

1989

Lektorálta Kovács András Bálint, Lőrincz Judit és Szilágyi Ákos

A fedéltervet Forgács Péter készítette

Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 963 521 197 X

Kiadja a Művelődéskutató Intézet. Felelős kiadó az Intézet igazgatója. Felelős szerkesztő Török Gyöngyvér. Készült 1000 példányban, A/5 méretben az OKK Vita kft. nyomdaüzemében 1989 novemberében. Terjedelem 10 nyomdai ív. Felelős vezető Zachár András nyomdavezető.

TARTALOM

I/ A VÁLLALKOZÁSRÓL	5
1. Kétféle "másik világ"	5
2. Jézus Krisztus megérkezett Budapestre?	6
3. Bukott angyal vagy tiszta angyal?	8
4. Egy különös úr az ötödik dimenzióból	11
5. Nyitva maradt kérdések	12
6. Miért éppen a Stalker?	14
7. Az "expedíció" körülményeiről	16
II/ ELŐFELTÉTELEK	22
1. Ízlés és filmműveltség	22
2. Világkép, értékrend	25
3. Vélemények a vallásról és a különböző világnézetűekről	29
4. Egyéb feltételek	37
III/ ZÓNAJÁRÁS	39
1. "Én mindenütt börtönben vagyok"	39
2. "Engem valamiért mindenki írónak hív"	41
3. "Úgy félnek tőle, mint a tűztől"	42
4. "Sehol a világon nincs ilyen csönd"	43
5. "A Zóna roppant bonyolult rendszer"	45
6. "Hatalmas a gyöngédség, és semmi az erő"	49
7. "Az ő szemek pedig tartóztatnak vala"	50
8. "Megint egy kísérlet"	54
9. "A legfőbb, hogy higgyenek"	56
10. "Végképp nem értek semmit"	61
11. "A hit szerve elsorvad bennük"	64
12. Pillanatkép a zónajárókról	70
IV/ MEGÉRKEZÉS	72
1. Észlelés és felidézés	72
2. Fogadtatás és értékelés	76
3. Hatás	79
4. Rokonszenvek és ellenszenvek	84
5. Befogadói horizont	85
6. A film minősítése	87
7. A Zóna értelmezése	90
8. A szereplők értelmezése	96
9. Átfogó értelmezések	109
V/ ÖVEZETEK ÉS ÁTLÉPŐK	129
Jegyzetek	137

*"Ez a film úgy viselkedik,
mint a Zóna: velünk együtt
történik."*
(Gáspár Csaba László)

1.) Kétféle "másik világ"

A vallás és a művészet egyaránt tekinthető világmodellnek, értelmezési keretnek. Mindkettő egy másik világ, amely lényegesen különbözik az ittenitől, mert nem haszonelvű, nem szűkíthető le a ráció világára, nem illeszthető bele sem a mindennapi élet, sem a tudomány kereteibe. Természetesen különböznek is egymástól: genezisük is, funkciójuk is. Mintha mégis éppen a művészet kínálna lehetőséget ennek a különbségnek a részleges áthidalására olyan művekkel, amelyek ismeretlen régiókba, a téridőn kívüli dimenziókba emelik az embert. Következhet ebből az, hogy a vallásos ember számára könnyebben érthető a művészet nyelve? Aligha. Elsősorban azért, mert a vallásosság sokfélélt jelenthet: a vallás által szentesített társadalmi normák elfogadását és azok kritikáját, eszközt és célt, vigaszt és önmeghatározást, a létezés dekorációját és a létezés mélyebb megértését, a célba érkezettség és a cél felé úton levés érzését. Következésképpen a művészet sokféle lehetőséget jelenthet az ilyen-olyan módon vallásos ember számára. Jelenthet: vallásos, nem vallásos vagy vallásellenes műveket, vallásos, istenes, bibliai, jámbor vagy erkölcsös tematikát. Része lehet a liturgiának, és jelentheti a hétköznapi szent pillanatait. Jelenthet hitbuzgalmi feladatot és önmagunkra kiszabott penitenciát. Része lehet a vallási közösség életének, és szolgálhatja a vallásos ismeretek bővítését is. Lehet a művészi alkotás a befogadó számára ima vagy lelekigyakorlat, szolgálhatja a "vallásos" író "vallásos" művének olvasása a vallásos ember öntudatának erősítését, de kielégítheti a vallásos ember Isten-éhségét nem vallásos művész alkotása is. Kínálhat megoldást ontológiai patthelyzetekben azok számára is, akik már a legszakszerűbb válaszokkal is megpróbálkoztak, szolgálhat "lelkifröccsként" és keserűpohárként, írott malasztként és jó hírként.

"Halálisan komolyan venni a pusztán hétköznapi dolgokat sajátlatos tudatzavarra vall", figyelmeztet M. McLuhan. Mintha csak Szent Pál jutna eszébe, aki arra biztat, hogy játsszunk bolondot Krisztusban. Mintha csak Szent Ferencet idéznél fel, aki — Isten bohócaként — egy fahasábbal és egy karóval muzsikált a maga és társai gyönyörűségére és Isten dicsőségére. A művészet és a vallás azonban ritkán került ennyire összhangba. Joggal beszél M. Eliade¹ a vallási szimbólumok degenerálódásáról és a szimbólum-használat infantilizálódásáról, Lukács György pedig — a hatvanas évek elejét jellemezve — arról, hogy "az amorf és kontúr nélküli vallási

szükséglet olyan tendenciákat támogat a művészetben, mely az esztétikai formák szétrombolását tűzi ki célul"². Lukácsnak a vallás és esztétikum kapcsolatával foglalkozó megállapításai egy részét tanítványai is vitatják, hangoztatva, hogy az esztétika evilágisága és a vallási transzcendencia között nincsen tartalmi ellentmondás.³ Nem feladatom, kompetenciám sincs elég, hogy ebben a kérdésben állást foglaljak, mégis valamiképpen érzékeltetni szeretném, hogy miként vélekedem az esztétikum és a transzcendencia kapcsolatáról. Magam is úgy érzem, mint Pilinszky János, hogy "a Genézis szavaiban a költészet tengere lüktet", és igen találónak érzem azt, amit Kafkáról ír: "Egy angyal szemével látja a világot, egy olyan tiszta angyal szemével, aki hátat fordít az Atyának. Ettől olyan képet ad, nemcsak az életről, de a létről, a teljes univerzumból, ami bár végtelenül pontos, mégis olyan, mint a rézmetszet. Tehát: negatív, egy angyal éleslátásával készített negatív kép a minőségről".⁴

Mennyiben akadály, mennyiben elősegítője a vallásosság (vagy más világnézet) a művészi alkotás befogadásának? Magasabb szintű jelismeretet jelent, vagy inkább csak bizonyos jelek jobb ismeretét a vallásosság (vagy más világnézet)? A konzervatív ízléssel párosul-e vagy inkább a manapság uralkodó földhözragadt, fantáziátlan racionalizmust ellensúlyozza? Elsősorban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

2) Jézus Krisztus megérkezett Budapestre?

Egy angol napilapból kölcsönöztem a fenti mondatot. Ilyen címmel — csak éppen kérdőjel nélkül — méltatta országunk és kulturánk ottani pártfogója Markó Ivánnak és együttesének legújabb produkcióját, a budapesti sportcsarnokban bemutatott *Jézus, az ember fia* című táncdrámáját. Az angol újságíró, ahogy ezt nálunk mondani szokás, "elkészett egy brosúrával": Jézus Krisztus már legalább egy évtizeddel ezelőtt megérkezett Pasolini Máté evangéliuma című filmjében, amelyért többszáz méteres sorok álltak a mozik előtt.

De már előtte is, hiszen a *Jézus Krisztus szupersztár* (ha akkor még nem is mutatták be magyar színpadon és mozivásznak) szinte minden tizen- és huszonéveshez eljutott. A legkülönbözőbb társadalmi rétegekben lett népszerűvé az egyre gyakoribbá váló vallásos vagy bibliai tematika. A *Mester és Margarita* című Bulgakov-regény példátlan sikere (hét kiadásban csaknem félmillió példányban jelent meg ebben a tíz millió lakosú országban, tehát olyan példány-

* Az "akadály" és az "elősegítője" kifejezések azt sugallhatják, mintha lenne egy optimális értelmezés, s az ahhoz való eljutást akadályozná vagy segítené elő a vallásosság. Nem erről van szó! Az ideológikus, előítéletes vagy a transzcendencia iránti fogékony vallásos beállítottság befolyásolhatja a befogadást (az észlelést, az azonosulást, a hatást és az értelmezést).

számban, amelyet a csúcs-bestsellerek is megirigyelhettek) nagy részben szintén ezzel magyarázható, miként a regény óvatossága is (hiszen az első kiadások példányszáma — 5600 és 15000 példány — semmivel sem indokolhatóan alacsony volt). Megérkezett Jézus Krisztus az általános és középiskolákba is, hiszen tananyag lett a Biblia néhány részlete, de az ilyen módon való „állami legalizálás” sem vetett gátat annak a nagyfokú érdeklődésnek, amelynek a divathullám semmiképpen sem kielégítő leírása. Kétségteljesen igaz van azoknak is, akik a vallási javaknak mint érték-pótlékoknak a fogyasztásáról, de azoknak is, akik egy értékrend-alternatíva térhódításáról beszélnek.

Ha a művelődést — mint Hegel is — a boldogtalan tudatnak boldogtalanossága okával való szembesülésének, vagyis öngyógyításának tekintjük, nehéz el nem ismerni, hogy akár Pasolini, Tarkovszkij, Dosztojevszkij, Bulgakov, Filinszky, magas művészi értéket képviselő, akár Wallace, Werfel, Waltari, G. Greene, kisebb esztétikai értéket képviselő, de széles körbe eljutó bibliai vagy vallásos témájú művei komoly szerepet játszhattak az öngyógyításban, vallásos és nem vallásos körökben egyaránt. Mind a belülről fakadó igényeket, mind a fogyasztói keresletet eléggé sokféle módon elégíthették ki: a hosszú ideig „vallásosnak” számító (és ezért tiltott vagy erősen korlátozott) művek állami és egyházi újrakiadásával, pop-zenészek karácsonyi tematikájú kazettáival és lemezeivel, templomok előcsarnokaiban kapható „művészi” háromdimenziós szentképekkel, a „proletárköltőnek” is nevezett József Attila „istenes” verseinek egyre gyakrabban műsorra tűzésével, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat a Biblia és a művészet című előadássorozatával (amely 1984-ben és 1985-ben is a leglátogatottabb volt), giccses szentképekkel és profán művészek bibliai tárgyú képeivel. Mindez még korántsem meríti ki a kínálatot. Az fröszövetség vezetőségének tagjától Szűz Máriáról (sok olvasója szerint Szűz Máriához) szóló verset közöl irodalmi hetilapunk. A harminchárom fiatal költőt bemutató kötet minden ötödik műve vagy bibliai témájú vagy transzcendens ihletésű költemény. Az egyik legnagyobb színházi siker Budapesten egy passió-játék színpadi változata. Az egyik budapesti plébánia a Babits-centenárium évében nagyszabású ünnepségsorozatot rendez szavalóversennyel, előadóesttel. És lehetne még oldalakon át folytatni.

Nyilvánvaló, hogy „kereslet” és „kínálat” erősítette egymást, ám az is nyilvánvaló, hogy a „vallásos műveket” alkotók, kiadók, rendezők és terjesztők találkozása, kapcsolata a befogadókkal vagy fogyasztókkal sok esetben eléggé spontán módon alakult. Az egyházi kiadók könyvesboltjaiban és a templomokban rendezett kulturális eseményeken (sok esetben ezek a liturgia részét képezték) nem vallásos csoportok vagy tömegek is megjelentek. Sok esetben nem egyházi, hanem állami szervek végezték a „preevangelizáló” tevé-

kenységet "vallásos" művek közrebocsátásával, műsorba iktatásával, amelyekre diplomákban, hittanórákon, vallásos kisközösségekben is felhívják a figyelmet.

Miről is lehet szó? Elsőpró erejű vallási megújulásról, amelynek — taktikai megfontolásokból — a magyar kormányzat sem akar gátat szabni? Vagy egyszerűen csak helyre áll az egyensúly, hiszen ezeket a témákat, szerzőket és műveket évtizedeken keresztül egy szűklátókörű antiklerikális propaganda tartotta vissza, oly eredményesen, hogy sok közkönyvtárból még a Biblia is hiányzott. (Még akkor is, amikor már a Magyar Rádióban évek óta folyt egy igen sikeres rádióműsor a Bibliáról neves irodalmárok, történészek, teológusok, filozófusok közreműködésével.) Vagy inkább arról lenne szó, hogy kormányunk — elfogadva minden segítséget, amely az ország lakosságának súlyos mentálhigiénés állapotán javíthat, — az ilyen fajta orvoslást is eltűri? Vagy éppen támogatja ezeket a műveket, rendezvényeket? Vagy múltó divatnak ítélve bölcsen engedi? Igen is, nem is, lehetne a válasz mindegyik kérdésre. Egy biztos: mindez egy olyan országban történik, amelyben a demokratizálódás erősödését tartják a legfontosabb feladatok egyikének, ahol a Hazafias Népfront főtitkára nemrégien keresztény értelmiségiek előtt jelentette ki, hogy "nem az ember van a szocializmusért, hanem a szocializmus van az emberért". Egyik hallgatóját ez a megállapítás Jézusnak arra a kiejelentésére emlékeztette, hogy "nem az ember van a szombatért, hanem a szombat van az emberért". Hát így valahogy érkezett meg Jézus Krisztus Budapestre: szuperasztárként is, megváltóként is, ha nem is a legszélesebbre tárt kapukon keresztül, de immár nem illegálisan.

A vallásos, a bibliai, a keresztény, a transzcendens tematika iránti fokozódó érdeklődés egyrészt ható tényező, amely az ettől a szférától eddig távol vagy távolabb állóknak módosított, ha nem is világnézetén, de a vallással kapcsolatos attitűdjén, másrészt a legálissá váló igények elismeréseként hatás, következmény is. Az egész jelenség azonban eléggé illékony, eléggé amorf, értékeléséhez még nincs elég időnk és rálátásunk. Ami kihatásait illeti, a jelzett attitűd-módosulásokon és az alapvető stratégia-váltásokon (a preevangelizáltságon és a megtéréseken) kívül elsősorban a művelődéstörténeti tájékozottság, valamint az esztétikai érzékenység növekedésével, a nyitottság és a világnézeti párbeszéd-készség erősödésével, a mentálhigiénés terápiás lehetőségek bővülésével és természetesen "vallásos javak" élvezeti cikként és presztizstárgyként való fogyasztásával is számolnunk kell.

3) Bukott angyal vagy tiszta angyal?

Mit is értékel a vallásos ember egy beat-misében, egy Giotto "szentképen", egy passio-játékban, egy "istenes" József Attila-

versben, a Mester és Margaritá-ban, a Jézust eltáncoló Markó Iván mozdulataiban? A művészt, vagy a vallásost? Művészt, tartják-e ugyanők az ürességgel bátran szembenéző embert ábrázoló Bergman-filmet, a főpapok divatbemutatójával ironizáló Fellinit, a "fri-vol" Antonionit, a "malackodó" Boccacciót és a többi "kétértelmű", "megbotránkoztató", "istentelen" művészt?

Ha a magukat vallásosnak mondó magyar lakosok olvasmányválasztásait és ízlés-ítéleteit a nem vallásosokéval összevetnénk, arra a következtetésre juthatnánk, hogy a vallásos emberek számára kevesebbet jelent a művészet, hogy szűkebb körből és előítéletekben válogatnak. A vallásos és a nem vallásos emberek eltérő társadalmi-demográfiai összetétele azonban mindent megmagyaráz. A vallásos emberek között nagyobb arányban vannak az öregek, a képzetlenebbek, vagyis a kulturális szempontból peremhelyzetűek. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy mely rétegek hiányoznak elsősorban a templomokból, azt tapasztalhatnánk, hogy nagyjából ugyanazok, akik a könyvtárakból, művelődési házakból, múzeumokból is hiányoznak. Akad már egy-két olyan kutatás is, amelyben hasonló vagy nagyjából azonos társadalmi helyzetű rétegeken belül hasonlították össze a vallásos és nem vallásos emberek olvasmányválasztásait, ízlés-ítéleteit.⁵ Ezekből az derül ki, hogy nincs lényeges eltérés a vallásos és nem vallásos emberek művészethez való viszonyában. Ez persze nem jelenti azt, hogy a különböző módon vallásos (vagy más világnézetű emberek) ne viselkednének nagyon különböző képpen egy-egy mű befogadásakor, ne reagálnának másképpen a különböző stílusirányzatokra, hogy ne játszana életükben a művészet más-másfajta szerepet. Kutatások sorának kell majd mindezt tisztázni, most csak arra szorítkozom, hogy felvillantsam, miként viszonyul a művészet-hez egy olyan vallásos réteg, amelyre az jellemző, hogy nem formálisan, hanem belső meggyőződésből, egyházuk tanítása és előírása szerint vallásosak. Az általam vizsgált réteg: 15-40 éves, szellemi munkát végző városi lakosok. A kutatás — amelynek keretében a művészet-hez való viszonyukat is vizsgáltam — a végső cél és az egyéb életcélok (a transzcendens és világi értékek) kapcsolatának feltárására vállalkozott.⁶ Ilyen kérdésekre kerestem a választ: Az élet mely szféráiban, hogyan érvényesül a keresztény magatartás? Mennyire ismeri fel a keresztény ember a mindennapi (immanens) értékekben is a végső értékeket? Milyen fajta igenek és nemek következnek a mindennapi életben a hit lényegét képező alapvető döntés-ből? Ami pedig a művészet-hez való viszonyt illeti: bukott angyalnak vagy — Pilinszkyt idézve — "tisztá angyalnak" tekintik-e a művészetet, milyen mértékben érzik keresztény értéknek?

A különböző életszférák értékeivel kapcsolatos viszonyulásokat vizsgálva leginkább a következő öt típusba sorolható magatartással találkoztam: hasadt, konfliktusos, túlbuzgó, szekularizált és integrált. A hasadt magatartásúakra sajátos kettős tudat jellemző: külön világ a hit szférája, és külön világ a mindennapi é-

let. Az ilyen keresztény kijelenti, hogy "ízlésem nem befolyásolhatja hitem, hitem pedig ízlésem, ezek teljesen különböző dolgok". A szekularizált magatartású emberben kapcsolatba kerül ugyan a két szféra, de oly módon, hogy az élet bizonyos területein az evilágit (adott esetben éppen a művészetet) a transzcendens fölé helyezi, mintegy hatálytalanítva azt: "a művészet nem csak szebben, de jobban, hatékonyabban is szól az emberről, a lélekről, de még istenről is, mint a papok, a hittankönyvek, a teológia". A túlbuzgó magatartású keresztény éppen ellenkezőleg viselkedik: öbenne az evilági értékekkel szembeni előítéletet az erősebb, miként azt a következő kijelentés is tanúsítja. "A legszebb versek az imakönyvekben, a legszebb irodalmi alkotások a Bibliában találhatók, a legszebb képek a szentképek, a legszebb zene a templomban csendül fel." A konfliktusos magatartású ember számára mindkét szféra fontos, ám ezek folyton ellentétbe kerülnek, így: "Mindig is vonzódtam a művészetekhez, de mint vallásos ember sokszor kerülök lehetetlen helyzetbe, főleg a modern műalkotásokkal való találkozásokkor, mert ezekben annyi a kétértelműség, oly sok a kérdőjel, oly kevés a harmónia és mégis izgatnak, hiszen ezek a művek a máról és a mának szólnak, tehát hozzám is." Az integrált (harmónikus) magatartású keresztény számára a két érték (az evilági és a transzcendens) inkább erősíti, mint akadályozza egymást: "Meggyőződésem, hogy a művészet egyben a természetfeletti érzékelhező része is, ez pedig ugyanúgy vonatkozik a nem keresztény művészek alkotásaira is."

A 310 fiatal (15-40 éves), szellemi munkát végző vagy tanuló, katolikus, református és evangélikus felekezetű keresztény az öt magatartástípust modellező kijelentéseket (egy Thursthone-típusú attitűd-skálát használtam) 1-5-ig terjedő osztályzatokkal minősítette. Az átlagosztályzatok a következőképpen alakultak:

Magatartás-típus

átlagosztályzat

TÓLBUZGÓ	1,5
HASADT	2,2
SZEKULARIZÁLT	2,4
KONFLIKTUSOS	3,0

Ez pedig azt jelenti, hogy a vizsgált rétegben a többség "tisztá angyalnak" tekinti a művészetet, vagyis olyan értéknek, amely összhangba hozható az istenhittel. Számarányokkal kifejezve: kétötödük tartozik az integrált, negyedrészüket a konfliktusos, hatodrészüket a szekularizált, nyolcadrészüket a hasadt és csak minden huszonötödük a túlbuzgó magatartásúak közé.

A kilenc vizsgált életszféra (személyiség, tudás, közösség, politika, művészet, munka, egészség, nemzeti identitás, szerelem) közül a politika, a nemzeti identitás, és az egészség életszférák mellett (sőt azokat valamelyest meg is előzve) éppen a művészet volt az, amelyben a legkisebb mértékű volt a transzcendens és az immanens érték közötti összhang.

— Hogyhogy, maga nem tudja, miben különböznek a kételtűek a hüllőktől? — kérdezte Periszkov. — Ez egyszerűen nevetséges, fiatalember. A kételtűeknek nincs vesemedencéjük. Hiányzik nekik. Úgy bizony! Szégyellje magát! Maga bizonyára marxista?

— Marxista vagyok — válaszolta a megbukott hallgató. A végzetes tojások című Bulgakov-szatírában olvashatjuk ezt a párbeszédet. A vallás és a művészi alkotás befogadása közötti összefüggés korántsem ennyire egyértelmű, korántsem ilyen determinisztikus, mint amilyennek a professzor a kételtűekkel kapcsolatos bűnös tájékozatlanság és a marxista világnézet közötti kapcsolatot ítéli. A vallásosság csak egyike a művészi alkotás befogadását (vagyis értékelését, értelmezését és hatását) befolyásoló olyan tényezőknek, mint például a személyiség, az életpálya, az értékrend, az ízlés, az adott mű elolvasására készítő indíték.

A *Nester és Margarita* című Bulgakov-regény, mint említettem, a hetvenes évek második felének egyik legnagyobb könyvsikere volt Magyarországon. A regény befogadását vizsgáló kutatásom mintájába (amely a regényt 1978-ban olvasókat modellezte) természetesen vallásos emberek is belekerültek, de kontrollcsoportként vallásos középiskolásokat és vallásos fiatal értelmiségieket is szerepeltettem. A mintába véletlenszerűen bekerülő vallásos olvasók (köztük nyugdíjas mérnök, idős takarítónő, középkorú pap, diák, adminisztrátor, pedagógus) értelmezései inkább a leegyszerűsítő (redukált) olvasatokra szolgálhatnak példa gyanánt. Azt, hogy tipikusan vallásos olvasatok-e ezek, vagy csupán vallásos emberek leegyszerűsítő olvasatai, nem minden esetben lehet eldönteni. Azt azonban az esetek nagyobb részében bizonyítani lehetett, hogy a befogadást befolyásoló tényezőegyüttesben a vallásosság az esetek jelentős részében inkább *fékező*, mint a mű *értőbb*, *elmélyültebb*, *nyitottabb*, *alkotóbb* befogadásának esélyét növelő tényező.

Ami a vallásos középiskolás diákok és a fiatal vallásos értelmiségiek (többségük nem humán foglalkozású volt) olvasói viselkedését illeti, más volt a helyzet. Már a műre való ráhangolódásuk is sikeresebb volt, mint az ugyanezekbe a társadalmi csoportokba tartozó nem vallásos olvasóké. A vallásos olvasókban a mű első fejezetei több olyan *sztereotípiát* mozgósítottak, amelyek közelebb hozták a mű világát az ő olvasói világukhoz.

Ami az *átfogó értelmezéseket* illeti: mind a jó és rossz kérdését, mind az erkölcsi értékeket, mind az emberséget értelmezésük középpontjába állítók kétszerte gyakoribbak a vallásos olvasók körében. A regény egyértelműen a vallásos olvasóknak tetszett jobban, ami egyszerre mutatja előnyüket és elfogultságukat is. Első pillanatra meglepőnek tűnhet, hogy a vallásos olvasók válaszoltak kisebb arányban igennel a "Van-e valami, amit másképp lát a regény

hatására?” kérdésre. Okkal feltételezhetjük azonban, hogy ebben a körben, akár a “pálfordulás” jelentése, a “másképpen látni” jelentése is más, mint másutt. A vallásos olvasók körében volt a legnagyobb a “megerősített” és az “igazolta elképzeléseimet”, és a legkisebb az “újat mondott” hatás-elemek aránya. Ez azt is bizonyíthatja, hogy körükben az átlagosnál gyakoribb lehetett egy olyan fajta intenzív hatás, amelyet kataritikus megerősítésnek nevezhetünk, ám azt is, hogy ebben a rétegben is vannak szép számmal olyanok, akik mindenképpen *prekonceptiójukat* szeretnék viszontlátni a művészi alkotásokban.

Az általam vizsgált fiatal vallásos olvasók körében a vallásosságnak — amely többségükben belülről irányított (intrinsic) vallásosság — a befogadást serkentő szerepét tapasztalhattuk. Ennek a kutatásnak egyik legfontosabb felfedezése az volt, hogy mind a felhőtlen optimizmus, mind a felelőtlen naivitás, mind a túlzottan magabiztos racionalitás komoly akadályt jelent az ilyen típusú művek befogadásához. Ebből azonban mégsem következik az, hogy a vallástalanság jóval kisebb esélyt jelentene, hanem inkább az “akinek van, annak adatik”-elv igazolódtott, és eléggé egyértelműen sikerült azt is bizonyítani, hogy a vallásosság — kedvező esetben — az élet esztétikai dimenziójában is értéktöbblet létrejöttét segítheti elő.

5) Nyitva maradt kérdések

“Az Európa-szerte megfigyelhető keresztény — vallási és kulturális — újjászületés hátterén a modern művészet is újra megpróbál az egyetemes tudásra, kép- és képzeletvilágra építeni, ami az európai emberiség mégoly szekularizált emlékezete is elevenen, újra meg újra — éppen a válság, a szétesettség legmélyebb pontjain — aktualizálható”, írja Szilágyi Ákos.⁸ A Bulgakov-regény magyarországi fogadtatásának és befogadásának a vizsgálata, úgy tűnik, igazolja megállapítását. Arról lehet tehát szó, hogy az európai ember emberré válásában ismét nagyobb szerepet kaphat a kereszténység mint kultúra, mint vallásosság, mint alternatív életmodell. Bármennyire is szabad szemmel láthatónak tűnik ez a folyamat, tudományos bizonyításra is szükség van. Ez viszont azért sem lesz túlságosan könnyű, mert egy “mérhetetlen” és egy másik “mérhetetlen” — a transzcendenshez és az esztétikumhoz való viszony — kapcsolatának meglétét és erősségét próbáljuk “megmérni”. Olyan kérdésekre kell megválaszolnunk (vagy helyettük jobb kérdéseket feltennünk), mint a következők: A vallásosság tesz-e nyitottabbá a művészet iránt, vagy inkább a művészet a vallásosság iránt? A mű “kegyelme” teszi a “csodát”, vagy a vallásos ember vagy vallási szükséglet által használva “szentelődik meg” a mű, és hat csakis ezért “csodásan”? Csak más tényezők

(személyiség, ízlés, értékrend) megléte esetén működik a vallásosság mint ösztönző vagy fékező tényező, vagy önmagában, illetve a többi tényező ellenében is hat? Hogyan viszonyul egymáshoz a befogadói kompetencia és a vallásosság? Mint művészi alkotásokat befogadó egyének mennyiben (milyen mértékig) alkotnak egységet (befogadói blokkot) a vallásos emberek? Melyik területen erősebb a vallásosság befolyásoló szerepe: az alkotások kiválasztásában, a szöveg észlelésében, értékelésében, értelmezésében vagy hatásában? Hol vannak az élesebb határok: a meggyőződéses és a közömbös vagy el nem kötelezett, az istenhívő vagy az ateista; a keresztény vagy a marxista, a monista vagy a realista befogadó között?

Az, hogy a "mérhetetlent" a "mérhetetlenhez" mérjük, nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk a módszertani igényességről, a pontos mérések megkísérléséről. Sőt ellenkezőleg! Figyelembe kell venni, hogy a művészi alkotás befogadása — akár magányosan, akár tömegben történik — maga is hasonló lehet a vallási eseményekhez. Egy-egy nagy művész "szent" tekintély lehet, egy-egy sztár "földre szállt isten". Ilyeténképpen a műalkotásokról alkotott véleményeket nem lehet másfajta véleményekkel egyszerűen egy kalap alá venni. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a keresztény értékekhez való szinte automatikusan pozitív viszonyulás vele jár európaiságunkkal, különösen akkor, amikor azt veszélyeztetve érezzük (például az amerikanizálódástól). Gondot kell fordítanunk az időtényezőre is: a legalizálódás, a nyilvánossá válás időszakában ugyanaz a művészi alkotás az egyik évben még tiltott, a másikban már tűrt, a harmadikban már államilag támogatott lehet. Így a kereszténynek vélt érték első megjelenésekor egyszerűen másságot, újdonságot is jelenthet. Fontos a kontextus figyelembevétele is. Nem mindegy, hogy hol találkozunk ugyanazzal a művel: templomban vagy színházban, katekézisen vagy iskolai irodalomórán, a Vigiliában vagy az Ifjú Kommunistán, a tv-műsorban vagy egy külföldről behozott videokazettán. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a vallásosság bizonyos típusú tájékozottságot, műveltséget és olvasottságot is jelenthet, vagy éppen elsősorban ezt, és arról sem, hogy a transzcendencia iránti fogékonyság (miként az esztétikai fogékonyság) mértéke korántsem egyenesen arányos az olvasottsággal és műveltséggel. A művészet (és benne az, amelyet okkal vagy ok nélkül "vallásos művészetnek" neveznek, kielégítheti a fogyasztót, lehet a mentálhigiénés terápia eszköze és az újjászületés forrása is, ám ne feledjük, ezek a funkciók keveredhetnek, ötvöződhetnek is. A csak pótszert igénylő számára gyógyszerül is szolgálhat, az ilyen-olyan lelki nyavalyára szedett gyógyszer megtisztíthatja az egész embert is, és fordítva: a csodás erejű forrásból merített vízzel be lehet venni nemcsak a gyógyszert, hanem kárt okozó pótszert is. Mind a vallásosság, mind a művészet betöltheti mindhárom funkciót. A teljességgel nem mérhetőségükön kívül ezért is oly nehéz egymásra hatásuk vizsgálata.

A nyitva maradt kérdéseket megválaszolandó a *Stalker* című *Tarkovszkij-filmet* választottam egy újabb expedíció területéül. A *Stalker* nem sorolható sem a didaktikus és illusztratív vallásos-hitbuzgalmi művek közé, de azon művek közé sem, amelynek tematikája részben vagy egészben vallási vagy bibliai (mint A Mester és Margarita vagy a Jézus, az ember fia című Markó-táncmű). Egy olyan művész filmje a *Stalker*, aki mélységesen és roppant egyéni módon keresztény, aki keleti tudattal átélve a Nyugatot szembenáll a totális piaci kultúrával, és aki nyugati tudattal élve át Keletet szembenáll a totális állami kultúrával is. Keresztény erkölcsi beállítódása talán leginkább Tolsztojéhoz hasonlítható, ahogyan Kovács A. Bálint és Szilágyi Ákos is látják.⁹ A transzcendensre alapozott etika kétségkívül olyasvalami, ami elválaszthatja a meggyőződésest a közömböstől, a teistát és ateistát, a tagadót és az állítót, a szent szöveg betűjére hivatkozó és mindenét odaadó vallásost, az egyház tanításait követő és a maga módján vallásost, a belsődleges (intrinsic) és a külsődleges (extrinsic) vallásossággal jellemezhető.

Hogyan jeleníti meg ezt a transzcendentális etikát a film? Nem fogható fel ez a film allegóriának, mint G. Adair véli³⁰, keveset mondunk, ha csupán költőinek (R. Prédal²⁵) vagy elégiának (Bujdosó D.²³) nevezzük. A "szakrálisan komoly látomásos szuperlira" (Héra Z.²⁰) már közelebb áll az igazsághoz, miként a bölcséleti film (Sneé P.¹⁹) is. A kitűnő Tarkovszkij kalauz⁹ szerzői, Kovács A. Bálint és Szilágyi Ákos szerint sem Fellini szürrealista látomásosságához, sem Jancsó intellektuális szimbolizmusához, sem Bergman intuitív pszichológiai zsenijéhez, sem Resnais tudatos lélekbúvárságához sem hasonlíthatók Tarkovszkij filmjei. Filmjeinek vannak eseményei, képei, melyekről sokáig úgy érezzük, nem elemezhetők racionálisan kibontható elv alapján, hanem csak az élmények teljességével és közvetlenségével lehet közelíteni hozzájuk. Filmjeinek ezeket az elemeit elsősorban átélni lehet, és csak mint élményeket — az átélési módot — értelmezni, állapítják meg — jogosan — Kovács A. Bálint és Szilágyi Ákos. Ha ez így van, akkor ugyancsak nehéz helyzetbe kerülhet a műbefogadást vizsgáló szociológus, hiszen ezek szerint ő már az élmény értelmezését értelmezi. Könnyebb a dolga akkor, ha a néző — nem rendeltetésszerűen használva a filmet — megpróbálja racionalizálni egy kalandfilm, egy lélektani film, egy allegorikus film sémájának segítségével. Könnyebb a dolga a magabiztos nézővel, s jóval nehezebb a dadogóval, az einémulóval. Lehet-e beszámolni egy meditációról, s lehet-e a beszámoló alapján a meditáló élményét értelmezni? A *Stalker* ugyanis film-meditáció. "Ezt a filmet úgy kell nézni, mint a film hősei a permetező esőt", taná-

csolják kalauzaim, majd hozzáteszik: a Stalker című film is Zóna.⁹ Könnyebb lenne a helyzete a befogadást vizsgálónak, ha egy eizensteini film talányainak megfejtéseit (persze azoknak is többféle jó megoldása létezik!) értelmezzetné, de ez a film nem -eizensteini film. Ha egyszerű szimbolikus film lenne, eléggé jól meg lehetne ragadni olvasatait a szimbólumértelmezések segítségével, ám nem túlságosan célravezető a Stalker nézőjétől megkérdezni, hogy mit jelentett ez vagy az, amikor a néző szinte együtt hozza létre a szimbólumokat a szerzővel, mint a "Zóna-vallás utazás-rítusának"¹⁰ társalkotó résztvevője. Ismerve a néző sztereotípiakészletét, "nyelvismeretét" megkérdezhetjük tőle, hogyan érezte magát a lelkigyakorlaton, mi jutott eszébe, mire jött rá, mit élt meg. Sokat mondhat az, a befogadást vizsgáló számára, hogy ki mit rak ki a haiku mozaikjából, ki fogja meg, ki engedi el a láthatatlan, s mégis megérezhető vonalakat. Mi mást tehetnénk, mint kifaggatni a Zóna-járásból visszatérő nézőt, meghallgatni a befogadó csendjét? De mekkora hozadéka lehet ennek a "szentségtörésnek", s ha van is valami, szabad-e kísérteni az Alkotót, akivel Tarkovszkij — kalauzaim szerint — nem verseng (hisz filmjében nem teremt, s nem is ítélkezik), hanem engedi a kozmosz jószágát és szépségét feltárulkoznia? Akkor viszont így is feltehetjük a kérdést: észreveszik-e a lelkigyakorlatos Zóna-járók azt, amit Tarkovszkij is észrevett és észrevéttetni a kar? Vagy mégsem, hiszen a különféle zónákban ugyancsak jártas Balassa Péter ügyvéli, hogy "Tarkovszkij művészetén túl feszülő vizuális bölcelete el fog süllyedni, mint az igazán valóságos, titkos ismeretek mindig. (...) Titkos tudomány lesz belőle. Tarkovszkij a Stalkerben megértette a Zóna titkait, tehát műve maga is hermeneutikum, Zónává zárul."¹¹ Ha ez így van, még egygel több okunk lehet rá, hogy a Tarkovszkij "lelkigyakorlatos elmélkedését" szívükbe vésők jegyzeteibe belepillantsunk.

"Tudtam, hogy a film többféleképpen értelmezhető, mindazonáltal tudatosan törekedtem a konkrét történet lezárására, hogy megfejtsem vagy következtetéseket vonjak le belőle; ezt átengedtem a nézőnek. A film éppen azért lett ilyen, hogy többféleképpen értelmezhesék. Szerintem a néző maga is képes rá, hogy saját megoldást találjon minden összefüggés és ellentmondás magyarázatára." Tarkovszkij írja ezt az Áldozathozatal című, a legutolsó filmjével kapcsolatban,¹² s úgy érzem, ugyanígy érvényes ez a Stalkerre is. Tarkovszkij példákat is hoz az Áldozathozatal lehetséges értelmezéseire: a vallásos, a természetfeletti jelenségekben hívő okkultista és a pszichologizáló nézőt, de nem őket tartja filmje "érvényes" nézőinek, hanem azokat, akik a hit jelképét (a kiszáradt fa öntözését) tartják a mű sarkalatos pontjának. Tekintve, hogy a Stalkernek is kulcsfogalma a hit, a Stalker Zóna-járása is hasonlítható a kiszáradt fa öntözgetéséhez (amely aztán Stalker kislányának hitétől zöldül ki), a Stalker olvasatai között is számolha-

tunk vallásos, okkultista, pszichologizáló és másféle olvasatokkal. Számolhatunk először is azzal, hogy sokan unalmas, s ezért rossz kalandfilmként, katasztrófa-filmként, sci-fiként fogják nézni, bosszankodva az érzelmes vagy misztikus befejezésen. Azzal is számolni kell, hogy többen majd politikai parabolának tekintik, s ezt is legalább kétféleképpen: a sztálinista totális államot vagy az ökológiai válságot bemutató filmnek. A szociológiai racionalizáción kívül számolni kell a lélektani olvasatokkal is, ismét legalább kétfélével: a Zónával mint a tudatalatti parabolájával és az örültnek vagy hisztérikus különcnek tekintett Stalkerrel. Olyanok is akadnak talán, akik megfeythető természettudományos vagy műszaki rejtélynek fogják fel a Zónát. Számítani lehet természetesen a különféle vallásos olvasatokkal. Lesznek bizonyára olyanok, akik valamiféle bibliai parabolát látnak bele a Zónába, vagy valamilyen vallási illetve teológiai problémára redukálják a filmet. És természetesen számítani lehet a vallási-erkölcsi és a transzcendens-erkölcsi olvasatokra, valamint a felsoroltak sokféle ötvözetére.

“Valamiről írni azt jelenti: megfogalmazni, szavakkal megragadni, s ezáltal megérteni-megértetni. Csakhogy itt minden valamiféle befejezettséget, lezártságot sugall, ami pedig idegen e film világától, mely csöndes meditáció: ima. Az európai kultúra részeseiként már régóta, s úgyszólván töretlenül, azt hisszük, hogy valamit akkor értettünk meg igazán, ha beszélni tudunk róla. >>értelmesen<< meg tudjuk fogalmazni. Hogy ez a tévhit és átkos babona — az ész csapdája, félelem a csöndtől — mire vezethet és ténylegesen mire vezetett, az jól tanulmányozható a keresztény hittudomány szellemtörténeti botrányán. A teológia — az Istentől való >>értelmes beszéd<< — önmaga vált az ateizmus bölcsőjévé, mert beszédével csak gyanúba keverte Urát, devalválta végtelenségét, fölségét, szentségét. Kifecsegte, ahelyett, hogy...” így kezdi Gáspár Csaba László¹³ Stalker-elemzését (pontosabban: Stalker-élménye leírását) arra figyelmeztetve a kutatót, ez esetben ne örvendezzen majd frappáns, az elmélyült, az eredetinek tűnő megfogalmazásoknak. Nagy kérdése ennek a kutatásnak is, hogy kérdéseink megtörik-e vagy inkább meghosszabbítják-e az olvasó csendjét. Miért éppen a Stalker? Mert a szociológusnak kötelessége a színeváltozás hegyéről bódultan leérkező apostoloknak is kérdéseket feltenni, már amennyiben van valami megalapozott előfeltevése az odafenn (odalenn, odabenn) történekekről.

7) Az “expedíció” körülményeiről

Még nem vallásszociológusként és már nem művészetszociológusként vágtam neki ennek a vállalkozásnak új munkahelyemen (a Művelődéskutató Intézetben) egy olyan időszakban, amikor már szétosz-

tották a kutatási pénzeket. Egy olyan kutatásra volt szükségem, amelynek segítségével átléphetek az új mezőkre. Ez a film nagy élményem volt, s már első alkalommal nem akármilyen körülmények közepette láthattam és értelmezhettem. Akkoriban az alsó-krisztinavárosi plébánia-templomban Blanckenstein Miklós jóvoltából érdekesebbnél érdekesebb és színvonalasabbnál színvonalasabb ismeretterjesztő előadások jelentettek vonzerőt alkalmanként 2-500 diáknak és fiatal diplomásnak. Ha jól emlékszem, éppen Tóth Géza genetikai témájú és Radnóti Sándor Pilinszkyről szóló előadásai között került sor a Stalkerre. Ez alkalommal a színhely nem a templom volt, hanem az e célra kibérelt Diadal mozi. A vetítés után valamivel több mint százan beszélgetésre is vállalkoztak. A beszélgetést Szekfű András vezette. De hogyan! Az első kérdése az volt az egybegyűltekhez, hogy van-e akárminek akármiféle kérdése a filmmel kapcsolatban. Volt. Ő erre ránk mutatott, hogy akkor válaszoljuk meg. Így ment ez vagy két óra hosszat. Úgy animálta Szekfű a beszélgetést, hogy ő alig-alig tett hozzá valamit, csupán egy mellékmondatban említette meg, hogy egyébként teljesen egyetért Szilágyi Ákos értelmezésével.¹⁴ Az egybegyűltek túlnyomó többsége vallásos volt, ám az értelmezések skálája eléggé széles: volt, akit kifejezetten segített, volt, akit kifejezetten gátolt a vallási beállítódás, amely úgy tűnt, magát az észlelést is erőteljesen befolyásolta.

Másodszor a Budapesti Művelődési Központ kamaratermében, harmadszor a Magyar Televízió műsorán, negyedszer már a kutatás keretében nézhettem meg a filmet, Pannonhalmán, egy lelkigyakorlat keretében. Pénzem nem lévén meg kellett spórolnom az interjúkészítőt, s olyan feltételeket kellett biztosítanom, hogy másfél-két órát igénybevevő kérdőív kérdéseit odaadó figyelemmel válaszolják meg a kérdezettek, akik felerészben vallásos fiatalok voltak. A pannonhalmi bencés fiúgimnáziumban rendhagyó lelkigyakorlat keretében nézték meg a filmet a harmadikosok és negyedikesek, amikor is a kérdőív a meditáció vezérfonala volt. Ugyanígy történt egy "profán lelkigyakorlat", egy könyvtárosoknak rendezett olvasótábor keretében. Megfelelő előkészítés után szívesen nézték meg a filmet a bajai és a kaposvári tanítóképző, valamint a hódmezővásárhelyi és a szentesi (dráma-fakultációs) gimnazisták és az iskolanővérek pesti (Patrona Hungariae) gimnáziumának diákjai, miként a Politikai Főiskola művelődéspolitikai kurzusán résztvevő vezető beosztású hallgatók is. Mindegyik alkalommal sor került a kérdőívek kitöltése után egy 2-4 órás beszélgetésre is, amelyet magam vezettem. (Egy-két helyen a "plenáris" beszélgetést megelőzően kiscsoportos beszélgetésre is sor került, beavatott csoportvezetőkkel.) Lelkesen készültek (ekkor már híre ment a kutatásnak és "ritusának") a különböző vallási kisközösségek tagjai arra, hogy két turnusban a Kossuth mozi kistermében illetve egy vidéken megrendezett lelkigyakorlat résztvevői a bonyhádi moziban megtekintsék a

filmet. Ha tehát nem is szabadon választották, nem is laboratóriumi szituációban nézték meg a filmet* a "kísérleti személyek", a nagy többség igen lelkiismeretesen, "megelmélkedve" töltötte ki a meg lehetőségen nehéz feladatot jelentő kérdőívet, amelynek megfogalmazásai az érettebb gimnazistákat és náluk felnőttebbeket célozták meg. A feltételek, ha egyenlőek nem is, de egy ilyen — interjúkészítőt nélkülöző — kutatás számára eléggé kedvezőek voltak.

A kérdőív *** három részből állott, s az esetek 85 százalékában az első rész kérdéseire a film megnézése előtt válaszoltak. Ebben a kemény adatokon kívül az ízlésre, a filmek világában való jártasságra, az értékrendre, a világnézetre, a vallással való viszonyra és a toleranciára vonatkozó kérdések szerepeltek. A második részben szerepeltek a fogadtatásra és befogadásra vonatkozó nyitott, a harmadikban pedig a zárt kérdések. Az esetek 70 százalékában csak a második feladat elvégzése után kapták meg a harmadik kérdőívet, a többi esetben becsületbeli ügynek tekintettük a sorrend betartását, ami — ezt nem volt túl nehéz ellenőrizni — az esetek túlnyomó részében be is vált.

A kérdések jellege nemigen különbözött azoktól a kérdésektől, amelyek a hasonló hazai és külföldi befogadás-vizsgálatokban szerepelnek. Két kérdéstípus, ha nem is nevezhető eredetinek, ritkán szokott szerepelni a hasonló kutatásokban. Az egyik a filmkép észlelésére vonatkozott. A másik a részletek értelmezésére vonatkozó kérdés-sorozat bevezető kérdése pedig így hangzott: "Hogyan illeszti bele értelmezésébe", s ilyenekkel folytatódott: "az eldobott útjelzőt", a "víz alatti tárgyakat", "a Zóna-beli utolsó jelenetben megeredő esőt". Sokan bírálták a "Mit gondol, hogyan jutottak vissza a hajtány nélkül?" kérdést, helyesen azzal érvelve, hogy ez mellékes, hiszen a Zóna valahogyan kiengedte őket magából. Természetesen erre a kérdésre nem lehetett megfelelő, de lehetett többféle nem megfelelő választ adni, s én ezekre voltam kíváncsi, főleg az ésszerű magyarázatot keresőkre. 7 kérdés vonatkozott az észlelésre, 12 kérdés a hatásra és 31 az értelmezésre.

A kérdezettek (432 fő) 55 százaléka középiskolás, 16 százaléka főiskolás és egyetemista, 22 százalékapedig diplomás. 61 százaléka 15-19, 23 százaléka 20-29 éves, 8 százaléka 30-39, 8 százaléka pedig 40-49 éves. A férfiak aránya 45, a nők 55 százalék. A világnézet alapján öt csoportot alakítottam ki:

vallásosak az egyházuk tanítása szerint	31%
vallásosak a maguk módján	20%
nem vallásos istenhívők és istenkeresők	20%
világnézeti közömbösök	13%
ateisták	16%

* A Stalker "kihívó" mű, erősen transzcendens irányultsága vonzza magához a transzcendens szemlélet iránt fogékony nézőket. Ezért nem lett volna szerencsés ez esetben a "véletlen"-minta, a filmet szabadon választók megkérdezése.

*** ld. melléklet

Az ateisták alacsony aránya mindenképpen magyarázatra szorul. A különböző világnézetűeknek két csoportját akartam vizsgálni: egyrészt a középiskolásokat, másrészt a diplomásokat illetve a főiskolásokat és egyetemistákat. A hódmezővásárhelyi és szentesi gimnázium összesen 78 harmadikos diákja közül a vártnál jóval kevesebb, 24 százalék nevezte magát ateistának (közülük is 12% nem materialista ateistának, s csak 3% marxista ateistának). 10 százalékuk sorolta magát abba a kategóriába, hogy "nem vagyok sem vallásos, sem másmilyen meggyőződésű", mert gyakorlati ember vagyok, ugyanennyien kerültek a "bizonytalan" ("nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e, mert ebben a kérdésben a legteljesebb bennem a bizonytalanság"), 5 százalékuk pedig a "kétkedő" ("nem vagyok sem vallásos, sem másmilyen meggyőződésű, mert mindenben kétkedem") kategóriába. (3%-uk érezte magára érvényesnek azt a megállapítást, hogy "nem vagyok sem vallásos, sem másmilyen meggyőződésű, mert nem érek rá ilyesmivel foglalkozni.") A teisták aránya 41, a vallásosak aránya 13 százalék volt. A két tanítóképzőben is hasonló (25%) volt az ateisták aránya, de itt valamivel magasabb, 10 százalék volt a marxista ateistáké. A teisták aránya 39, a vallásosaké pedig 19 százalék volt. A könyvtárosok között az ateisták aránya a legnagyobb (40%, a marxistáké 20%). A teisták aránya is nagyobb volt ebben a csoportban, mint a másik kettőben (45%). A világnézetileg közömbösök kategóriájába kerültek a bizonytalanok és a magukat ilyen-olyan okból sem vallásosnak sem másmilyen meggyőződésűnek nem tartók.* Nemi lelkiismeretfurdalással, de egy kategóriába soroltam nem vallásos istenhívőket (akik a "nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e, minden esetre Isten létét nem tagadom" megállapítást érezték magukra érvényesnek) és az istenkeresőket ("nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e vagy sem, leginkább istenkeresőnek nevezném magam"). Az összevonást — azon túl persze, hogy külön-külön kevesen lettek volna egy csoporthoz — az indokolta, hogy nem vallásos istent nem tagadók langyosabb teizmusát kiegyenlítette a még nem teisták heves istenvágya. (Az istenkeresők aránya a kategórián belül 69%.)

A leginkább problematikus a maga módján vallásos csoport, mert ebben a vallásosságnak eléggé eltérő válfajai kerültek össze. A hódmezővásárhelyi és a szentesi gimnazisták közül valamennyi magát vallásosnak nevező ebbe a kategóriába sorolta magát, a tanítóképzőbe járó vallásosoknak pedig a négyötöd része. A könyvtárosok körében 1:2 volt az arány. 1986-ban, az adatfelvétel évében az országban 11,8 százalék volt az egyház tanítását követő vallásosak

* Attól persze, hogy valaki nem foglalkozik világnézeti kérdések megfogalmazásával, még lehet valamilyen képe a világról. Más a ti-zenésesek döntése előtti és a már mindenben csalódott vagy gyakorlatiasabbá vált felnőttek közömbössége. A "közömbös" tehát a továbbiakban egy eléggé sok altpuszt magába foglaló csoportként kezelendő, amelyben a közös elem a nem vallásosság, a nem teizmus, nem ateizmus.

és 48,1 százalék a maguk módján vallásosak aránya.¹⁵ A vártnál magasabb volt az arányuk az egyházi gimnáziumokban: Pannonhalmán (fiúk) az összes vallásosnak 55 százaléka, a Patrona Hungariae gimnáziumban (lányok) 16 százaléka tartotta magát a maga módján vallásosnak. A megkérdezett protestánsoknak (a vallásosak 6%-a) a fele, a katolikusoknak 32 százaléka tartozik ebbe a kategóriába. A vallási kisközösségekbe (katolikus bázisközösségekről van szó) tartozók körében nem haladta meg az 5 százalékot az arányuk. Az önmagukat ebbe a kategóriába sorolók egy része (valószínűleg nagyobb része) nem gyakorolja rendszeresen vallását, nincs identitása egyházával. Másik részük ugyan rendszeres templomlátogató, de mégis úgy érzi, hogy egy magasabb mércének nem felel meg vallásossága. Harmadik része úgy érzi, nem mindenben ért egyet egyháza tanításaival. Negyedik része vallásosságának vélt egyéni vonásai miatt sorolta magát ebbe a kategóriába.

Habár az egyházak tanítása szerint vallásosak között is eléggé nagy lehet az eltérés a hit és a vallásosság mélységében, okkal feltételezhetjük, hogy az ebbe a kategóriába tartozók vallásossága nem csak egyházasabb, hanem mélyebb is. Életkor, nem, foglalkozás és világnézet szerint a kérdezettek köre így alakult:

	férfiak	nők	é l e t k o r		
			15-19	20-29	30 felett
vallásosak egyházak tanítása szerint	40	60	71	14	15
vallásosak a maguk módján	60	40	66	21	17
istenhívők és istenkeresők	47	53	69	21	10
közömbösök	35	66	57	40	3
ateisták	63	37	33	33	34

	közép-iskolások	főiskolások, egyetemisták	diplo-mások	egyéb
vallásosak egyházak tanítása szerint	69	12	18	1
vallásosak a maguk módján	58	12	21	9
istenhívők és istenkeresők	62	13	13	11
közömbösök	47	38	15	0
ateisták	25	13	53	9

A többiekétől leginkább az ateisták összetétele tér el, annyiban, hogy körükben jóval magasabb az idősebbek és a magasabb végzettségűek aránya, amit majd az összehasonlításoknál feltétlenül figyelembe kell venni.

A Zóna-járásra vállalkozók áldozatos segítségével (társadalmi munkával) gyűlt össze a 432 gondosan megválaszolt kérdőív. Komoly segítséget jelentettek a vetítések és a kérdéseket megszervező

tanárok és könyvtárosok is: Pannonhalmán *Korzenszky Richárd*, a Patrona Hungariae Gimnáziumban *Locker Margit*, a hódmezővásárhelyi gimnáziumban *Baricz Zsolt*, a szentesi gimnáziumban *Majtényiné Turi Katalin*, a bajai tanítóképzőben *Ikotics József*, a kaposvári tanítóképzőben *Méhesfalviné Lippach Katalin*. A kódolásra szükséges összeget kollégám, *Tibori Timea* biztosította saját kutatási keretéből. Az igen komoly szellemi erőfeszítést jelentő kódolást-értelmezést *Károly Márta*, *Kézdi Éva* és *Sebes Katalin* végezték. A gépi feldolgozásra már végképpen nem volt pénz. A hatalmas munka mégis elkészült *Baranyi Károly* jóvoltából, aki nagyrészt baráti szívességből vállalta a programok elkészítését és a megfelelő matematikai-statisztikai eljárások kiválasztását.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

II. ELŐFELTÉTELEK

"Minden a néző belső világától függ.
Akinek van füle a hallásra, hallja."
(A. Tarkovszkij)

"Minden megértésnek előfeltétele az interpretáló életviszonya a szöveghez, előzetes viszonya a dologhoz, melyet a szöveg közvetít", írja H. G. Gadamer.¹⁷ A lehetséges viszonyok közül ebben a kutatásban a világnézet került előtérbe, azért is, mert ez a film elsősorban talán a *homo religiosus*t szólítja meg az emberből. Ezzel persze nem akarom azt állítani, hogy ennek a filmnek a fogadtatását a befogadását a világnézet befolyásolja legerősebben.

1) Ízlés és filmműveltség

Öt kérdésre adott válaszok alapján soroltuk a kérdezetteket fejlett, közepes és fejletlen ízlésű kategóriákba: 1) legkedvesebb filmek; 2) legkedvesebb könyvek; 3) 36 művész (író, költő, film rendező, zeneszerző és festő) ismertsége és kedveltsége; 4) 27 különböző típusú film ismertsége és kedveltsége; 5) a művészettel kapcsolatos beállítódás (egy, már több kutatásomban kipróbált attitűd-skálasegítségével)*. Az öt világnézet-kategóriában a különböző ízlésszintek aránya így alakult:

	fej- lett	köze- pes	fej- let- len	összesen (%)
vallásos egyháza szerint	30	63	7	100
vallásos a maga módján	20	60	20	100
istenhívő és istenkereső	37	46	17	100
közömbös	16	58	26	100
ateista	38	59	3	100

Az, hogy a világnézetileg közömbösök az esztétikum iránt is közömbösebbek, bizonyításra szoruló hipotézis marad, hiszen ehhez ez az elemszám nem elegendő. Azt, hogy az általunk kérdezett ateisták körében a legmagasabb a fejlett ízlésűek aránya, elegendő mértékben magyarázza az a tény, hogy körükben fele akkora a középiskolások és kétszer akkora a diplomások aránya, mint a többi csoportban. Hogy az ízlésről valamivel érzékletesebb képe lehessen olvasóimnak, az alábbiakban néhány művész ismerőinek és nagyon kedvelőinek arányát érzékeltetem néhány világnézeti csoportban. (Elől az ismertség, utána a nagyon kedveltség aránya.)

* Ld. a kérdőív 1-5. kérdéseit.

	egyházuk szerint vallásosak				közömbösek				ateisták			
	15-19		20-40		15-19		20-40		15-19		20-40	
	é v e s e k		é v e s e k		é v e s e k		é v e s e k		é v e s e k		é v e s e k	
BERKESI	35	1	70	1	82	12	92	6	79	16	84	5
DOSZTOJEVSZKIJ	91	37	93	45	88	9	99	28	84	21	93	28
BECKETT	30	6	68	7	22	6	72	12	47	11	60	10
BULGAKOV	35	5	82	36	61	6	96	36	89	31	84	39
MANDELSTAM	7	0	9	0	6	0	16	4	22	5	10	2
PILINSZKY	99	43	96	57	64	21	92	36	89	16	95	26
ÖRKÉNY	87	29	92	22	84	24	99	40	95	42	98	65
HUNKÁCSY	99	37	99	23	97	39	99	44	99	31	99	20
CSONTVÁRY	99	39	99	55	99	36	99	48	99	68	99	53
BACH	99	67	99	83	99	33	99	52	99	37	99	29
BEETHOVEN	99	63	99	66	99	36	99	40	99	40	99	44
BARTÓK	96	14	99	18	97	9	99	0	99	11	92	10
FELLINI	83	29	93	25	88	33	99	16	89	37	99	44
BERGMAN	69	29	96	52	79	27	96	44	95	31	95	51
HUSZÁRÍK	33	3	66	18	52	6	56	12	74	21	85	34
JANCSÓ	82	2	86	4	94	12	86	12	89	16	99	17
SZABÓ I.	54	4	73	27	85	33	80	32	84	31	99	34
WAJDA	51	16	73	27	27	18	64	12	74	21	91	44
ANTONIONI	32	6	70	16	67	21	88	16	74	47	86	25
RESNAIS	2	1	23	4	3	0	20	0	32	0	24	16
COPPOLA	28	10	48	9	45	12	64	8	79	21	25	8

A 15-19 évesek között az esetek túlnyomó részében alacsonyabbak az ismertségi arányok, mint az idősebbek körében, s az esetek felében a kedveltségi arányok is. A túlnyomó többségükben gimnazista 15-19 évesek közül közömbösök körében legalacsonyabbak mind az ismertségi, mind a kedveltségi mutatók (az írók és költők, a festők és a zeneszerzők esetében). Dosztojevszkij és Pilinszky az egyházuk tanítása szerint vallásos, Bulgakov, Örkény és Mandelstam viszont az ateista diákok körében ismertebb és kedveltebb. Dosztojevszkij és Pilinszky kétségen kívül jó kísérők a Zónában, hiszen Tarkovszkij művei is polifon szerkesztésűek⁹, mint Dosztojevszkij regényei, hiszen Pilinszky az a költő, akinek a "bizalom az áttekinthetetlenre tervezettben" kijelentése igencsak érvényes a Zónára. De miért ne lennének Beckett, Mandelstam és Bulgakov is legalább ennyire alkalmas kísérők?

Határozottan szélesebb körű az ateisták "filmműveltsége", mint az egyházuk tanítása szerint vallásosoké, mind a 15-19 évesek, mind a 20-40 évesek körében. Az idősebb vallásosak és ateisták között kisebb az eltérés, és ez is elsősorban az ismertség tekintetében tapasztalható. A zenei ízlés tekintetében nem csak a "három B", hanem a többi zeneszerző — Mozart, Wagner, Schönberg — ismertsége és kedveltsége alapján is) az egyháziisan vallásosak emelkednek ki a többiek közül.

A filmnyelv ismeretét alaposabban is érdemes megvizsgálni. A felsorolt 27 film átlagos ismertsége alapján a következő sorrend alakult ki:

20-40 éves ateisták	16,5
20-40 éves istenhívők és istenkeresők	16,4
20-40 éves közömbösök	14,9
15-19 éves közömbösök	14,1
20-40 éves maguk módján vallásosok	13,7
15-19 éves ateisták	13,7
15-19 éves istenhívők és istenkeresők	12,8
15-19 éves maguk módján vallásosok	11,3
15-19 éves egyháziisan vallásosok	9,6
20-40 éves egyháziisan vallásosok	9,1 film

Mi lehet az oka annak, hogy a vallásosak, s különösképpen az egyházuk tanítása szerint vallásosak film ismertsége alacsonyabb illetve jóval alacsonyabb, mint a többieké? Ízlés vagy életmódbeli oka van-e elsősorban? Filmválasztási vagy moziba járási szokásaik különböznek, vagy a nyitottság-zártság tekintetében van különbség? Tekintve, hogy a felsorolt filmek egyharmada kevéssé értékes, szórakoztató film, elképzelhető, hogy a kevesebb filmet ismerők éppen ezeket kerülték el. Még egy ok lehetséges: a vallásosok, közülük is elsősorban az egyháziisan vallásosok a vallásos ember érzéseit bántó filmeket elkerülték.

A filmízlést illetően öt kategóriába soroltuk a kérdezetteket: kizárólag értékes filmeket kedvel — többnyire értékes filmeket — felerészben értékes filmeket — többségében szórakoztató filmeket — kizárólag szórakoztató filmeket. Az öt ízléskategória arányait figyelembe véve a következő sorrend alakult (az öt kategória százalékarányai kívül zárójelben a filmismeret mutatóját közlöm):

20-40 éves egyháziisan vallásosak	40-42-16- 2- 0	(9,1)
20-40 éves ateisták	30-57-10- 3- 0	(16,5)
20-40 éves maguk módján vallásosak	34-52- 7- 7- 0	(13,7)
20-40 éves istenhívők és istenkeresők	31-46-15- 8- 0	(16,4)
15-19 éves ateisták	31-48-16- 5- 0	(13,7)
20-40 éves közömbösök	12-58-40-15- 0	(14,9)
15-19 éves istenhívők és istenkeresők	11-35-24-27- 2	(12,8)
15-19 éves közömbösök	9-36-40-15- 0	(14,1)
15-19 éves maguk módján vallásosak	4-30-51-13- 2	(11,3)
15-19 éves egyháziisan vallásosak	9-28-33-18-12	(9,1)

Az idősebbek filmízlése egyértelműbben mutatkozik fejlettebbnek, mint filmismeretük. Nem túl erős pozitív irányú összefüggés mutatkozik a filmismeret és a filmízlés között. A fő tendenciának ellentmondó kivétel a 20-40 éves egyházuk tanítása szerint vallásosak csoportja, akik úgy tűnik, az átlagnál kevesebből átlagnál jobb műveket válogatnak ki. A két vallásos csoportba eléggé számottevő (30 és 15%) az a réteg, akik többnyire vagy kizárólag szórakoztató filmeket kedvelnek, ami kifejezetten hátrányos úti-poggyász a Zónába irányuló expedícióhoz.

Tarkovszkij előző filmjeit a kérdezettek nagyobb része nem látta. Legtöbben az Adrej Rubljovot és a Solarist látták (27 és 26%), legkevesebben az Iván gyermekkorát (18%) és a Tükröt (11%). A Tükröt a kérdezett fejlett ízlésűeknek is csak 16, az Iván gyermekkorát csak 30, a Solarist csak 36, s az Andrej Rubljovot csak

47 százalékuk látta, így ők sem tekinthetők Tarkovszkij nyelvét kielégítően ismerőknek. Valamennyi Tarkovszkij-filmet az ateisták látták legnagyobb arányban: a Tükör 25, a másik hármat 45-48 százalékuk, ami érthető is, hiszen ebben a csoportban a legmagasabb a fejlettség, és a legalacsonyabb a fejletlen ízlésűek aránya. A másik négy csoport között ebben a tekintetben lényeges különbségek nincsenek, az egyes filmeket hasonló arányban látták. A legkisebb hatást azonban a közömbösökre gyakorolták ezek a filmek, hiszen az Andrej Rubljovot kivéve nagyobb volt körükben azoknak az aránya, akiknek nem tetszett, mint akiknek nagyon tetszett az adott film.

2) Világkép, értékrend

Olyan kijelentéseket minősítettem* a kérdezettekkel (természetesen a film megtekintése előtt), amelyek szoros összefüggésben vannak a film gondolatvilágával. Négy kijelentés az írótól származik:

"Az ember azért él, hogy alkotásokat hozzon létre; ez az egyetlen tevékenysége önzetlen".

Ezzel a megállapításával (eredetiben "műalkotásokat") felerészben értettek egyet a kérdezettek.

	átlag: 3,0	
nagyobb		kisebb
maguk módján vallásosak	ooo	egyháziasan vallásosak
15-19 évesek	ooo	20-40 évesek
15-19 éves vallásosok	ooooo	20-40 éves vallásosok

"A világot vastörvények irányítják"

A megállapítással a többség nem értett egyet, de nem is utasította el.

	átlag: 2,7	
nagyobb		kisebb
nem vallásosok	ooo	vallásosok
férfiak	ooooo	nők (x)
15-19 éves ateisták	ooooooo	15-19 éves egyháziasan vallásosok (xx)

"Ha megnevezzük a dolgokat, azonnal szertefoszlik értelmük"

Az író kijelentése a megnevezhetetlent meg nem nevezve, csak érzéketlenül bemutatva ábrázoló film világára is utalhat. Nagyon kevesen értettek egyet vele.

* Az egyetértés fokától függően kellett őket 1-5-ös osztályzatokkal minősíteni, ahol az 5 = teljesen egyetért, 1 = egyáltalán nem ért egyet (ld. 8. kérdés); Egy-egy 0-jel egy-egy tizednyi különbséget jelöl; a zárójelben lévő x, xx és xxx jelek 0,05, 0,01 és 0,001-es szignifikancia szinteket jelölnek.

átlag: 2,2

nagyobb

kisebb

teisták 0000
istenhívők és- keresők 000000

ateisták (x)
ateisták (xx)

"Lelkiismeret nincsen, csak idegeink vannak"

A döntő többség nem ért egyet vele, de nem egyenlő mértékben.

átlag: 1,4

nagyobb

kisebb

istenhívők és keresők 000
maguk módján vallásosok 00000
nem teisták 00000
ateisták 0000000
15-19 éves ateisták 000000000

vallásosok
egyháziasan vallásosok (x)
teisták (x)
egyháziasan vallásosok (xx)
15-19 éves vallásosok (xxx)

A következő három kijelentés akár az íróé, akár a Professzoré is lehetett volna:

"Minden viszonylagos, az életnek nincsenek végleges szabályai"

Ezzel a kijelentéssel a kérdezettek nagyobbik fele kisebb-nagyobb mértékben egyetértett.

átlag: 3,2

nagyobb

kisebb

15-19 évesek 000
maguk módján vallásosok 00000
nem vallásosok 0000000
15-19 éves ateisták 000000000000

20-40 évesek
egyháziasan vallásosok (x)
vallásosok (xx)
15-19 éves vallásosok (xxx)

"Nincs szégyenletesebb, mint alázatosnak lenni"

Akár az író, akár a Professzor is mondhatta volna ezt. A többség nem értett vele egyet. Ez a kijelentés nem csak a teisták és nem teisták, hanem a vallásosok és nem vallásosok, de még a különböző módon vallásosok között is választóvonalat képezett:

átlag: 2,2

nagyobb

kisebb

istenhívők és -keresők 000
maguk módján vallásosok 0000000
nem teisták 0000000000000000000
közömbösök 00000000000000000000

maguk módján vallásosok
egyháziasan vallásosok (xx)
vallásosok (xxx)
egyháziasan vallásosok (xxx)

"Az ember hiába erőlködik, az történik vele, ami genetikusan bele van programozva"

Ezt a megállapítást a többség elutasította.

átlag: 1,8

nagyobb

kisebb

nem vallásosok 000
maguk módján vallásosok 000
20-40 éves marxista ateisták 00000
közömbösök 00000

vallásosok
egyháziasan vallásosok
20-40 éves nem marxista ateisták (x)
egyháziasan vallásosok (xx)

Két megállapítás Stalkeré: *"Végző ssoron mindennek megvan az értelme és az oka"*

Ezzel a kijelentéssel a többség egyetértett, de ebben az esetben is voltak jelentősebb eltérések a megítélésben.

nagyobb	átlag: 4,2	kisebb
vallásosok	ooo	istenhívők és - keresők
egyháziasan vallásosok	oooooooo	nem teisták (x)

"A merevség és az erő a halál útitársai, a gyöngeség és a hajlékonyság az élet frissessége"

Ezzel a kérdezettek fele értett egyet több-kevesebb mértékben.

nagyobb	átlag: 2,9	kisebb
20-40 éves nem marxista ateisták	oooo	20-40 éves marxista ateisták (x)
teisták	oooooooo	nem teisták (xx)

A következő Stalker feleségének kijelentése: *"Fájdalom nélkül nincs boldogság és remény"*

Ezzel a többség egyetértett, de a vallásosok valamivel inkább, mint a nem vallásosok:

nagyobb	átlag: 4,0	kisebb
vallásosok	ooo	nem vallásosok
20-40 éves vallásosok	ooooo	20-40 éves nem vallásosok (x)

Az alábbi két kijelentés pedig a Zóna törvényei: *"A törvényeknekél fontosabb az igazság"*

Ezzel a többség többé-kevésbé egyetért.

nagyobb	átlag: 4,1	kisebb
egyháziasan vallásosok	ooo	maguk módján vallásosok
teisták	ooooooooo	nem teisták (xx)
egyháziasan vallásosok	oooooooooooo	ateisták (xx)

"A boldogságot nem elég akarni, mert ajándék"

Evvel a megállapítással a többség kisebb-nagyobb mértékig egyetért.

nagyobb	átlag: 3,4	kisebb
15-19 évesek	ooo	20-40 évesek
20-40 éves marxista ateisták	ooooo	20-40 éves nem marxista ateisták (x)
közömbösök	ooooooooo	ateisták (xx)
teisták	ooooooooooooo	ateisták (xx)

A világrépre (és Tarkovszkij világrépére) vonatkozó kijelentések minősítésében a vallásosok és ateisták között tapasztalható

a legnagyobb eltérés, eléggé jelentős eltérések vannak az egyházi-
 asan és a maguk módján vallásosok között, kisebbek az idősebb
 marxista és nem marxista ateisták valamint a fiatalabbak és az i-
 dősebbek között. A "Zóna törvényeivel" valamint Stalker és fele-
 sége kijelentéseivel a teisták és a vallásosok inkább egyetérte-
 nek, mint a nem teisták és a nem vallásosok, az író kijelentéseit,
 valamint az íróra és a Professzorra jellemző megállapításokat in-
 kább a nem vallásosok érzik magukénak. Mindent összevetve: a teis-
 ták, a vallásosok, különösen az egyházuk tanítása szerint valláso-
 sok számára jelent előnyt világnéjük és értékrendük.

A Professzor, és különösen az író (hiszen ő ki is mondja) ér-
 telmetlennek látja életét, amit a Stalker boldogtalansággal diag-
 nosztizál. Érti-e úgy, hogy nincs értelme életének? olvashatták a
 kérdőív megválaszolóit, s ötféle felelet közül választhattak: soha,
 néha, meglehetősen gyakran, nagyon gyakran, csaknem állandóan. A
 különböző világnézetű csoportok között az alábbi sorrend alakult
 ki.*

	Soha	Néha	Meglehe- tősen gyakran	Nagyon gyakran
	%	%	%	%
15-19 éves istenhívők és istenkeresők	#	#####	#0	#
15-19 éves ateisták	##0	#####	#0	#
20-40 éves közömbösök	###	####0	##0	-
20-40 éves istenhívők és istenkeresők	##	#####	#	0
15-19 éves közömbösök	###	#####	##0	-
15-19 éves maguk mód- ján vallásosok	##0	####0	#0	-
20-40 éves nem marxista ateisták	##0	#####	-	0
20-40 éves maguk módján vallásosok	####	#####	0	-
20-40 éves egyházi- vallásosok	####0	#####	0	-
15-19 éves egyházi- vallásosok	#####	#####	0	-
20-40 éves marxista ateisták	####0	##0	#	-

Stalker, a hitetleneket vezető hívő is elvesztette hitét egy
 pillanatra, amikor eredménytelennek érezte ezt az útját is. Elő-
 fordult-e önnel, hogy elveszti önmagába vetett hitét és úgy érzi,
 hogy semmire sem jó? olvashatták a következő kérdést. Ez esetber
 így alakul a sorrend:

* Egy # jel 10, egy 0 jel 5 százalékot jelöl

	Soha	Néha	Meglehetősen gyakran	Nagyon gyakran
	%	%	%	%
15-19 éves istenhívők és istenkeresők	0	#####	#0	#0
15-19 éves közömbösök	#	#####	#0	-
15-19 éves maguk módján vallásosok	#0	#####	##	0
20-40 éves közömbösök	#0	#####	##	0
20-40 éves istenhívők és istenkeresők	#0	#####	#0	0
15-19 éves egyházasok	#0	#####	#0	-
20-40 éves egyházasok	#0	#####0	#	-
15-19 éves ateisták	##0	#####0	0	0
20-40 éves marxista ateisták	##0	#####	#	-
20-40 éves maguk módján vallásosok	###	#####0	0	-
20-40 éves nem marxista ateisták	###	#####	-	-

A legbizonytalanabbnak (ki tudja, talán a legboldogtalanabbnak is?) a nem vallásos istenhívők és istenkeresők (közülük is a 15-19 évesek!) és a közömbösök bizonyultak, a legmagabiztosabbak pedig az ateisták. Ha elhisszük Stalkernek, hogy "a merevség és az erő a halál útítársai", akkor a legbizonytalanabbnak lehet leginkább esélye arra, hogy befogadja őket a Zóna. (Persze ehhez másféle előfeltételek is szükségesek!) Ilyen alapon valamivel nagyobb esélyük van a fiatalabbaknak, mint az idősebbeknek.

3) Vélemények a vallásról és a különböző világnézetüekről

Tizenkét vallással kapcsolatos kijelentést kellett öt osztályzattal minősíteni a kérdezetteknek. Az egyetértés fokának sorrendjében következnek most a megállapítások, a számottevő eltérések ábrázolásával:

nagyobb

kisebb

A vallásnak döntő szerepe
volt az európai kultúra
kialakulásában

átlag: 4,6

A vallás az emberi lét
igen fontos része

átlag: 3,8

20-40 éves marxista
ateisták
vallásosok
egyházasan vallá-
sosok

oooooooooooo

oooooooooooooooooooooooooooo

20-40 éves nem marxista
ateisták (x)
nem vallásosok (xxx)
ateisták (xxx)

A vallásnak minden társadalomnak
szüksége van

átlag: 3,7

vallásosok	ooooo	istenhívők és -keresők (x)
20-40 éves nem	oooooooo	20-40 éves marxista (x)
marxista ateisták		ateisták
vallásosok	oooooooooooooooooooo	ateisták (xxx)

A nagy tudósok többsége vallásos

átlag: 3,2

vallásosok	ooo	istenhívők és -keresők
közömbösök	ooo	ateisták
vallásosok	ooooo	nem vallásosok (x)
15-19 évesek	ooooo	20-40 évesek (x)
20-40 éves marxista	oooooooooooooooooooo	20-40 éves nem
ateisták		marxista ateisták (xxx)

Ahol a vallásosság csökken,
ott az erkölcs is romlik

átlag: 3,2

15-19 évesek	ooo	20-40 évesek
közömbösök	ooo	ateisták (x)
20-40 éves marxista	ooooo	20-40 éves nem marxista
ateisták		ateisták (x)
egyháziasan vallásosok	oooooooo	maguk módján vallásosok (x)
vallásosok	oooooooooooooooooooo	ateisták (xx)
egyháziasan val-	oooooooooooooooooooooooo	ateisták (xxx)
lások		

A vallás teszi az embert emberré

átlag: 3,2

közömbösök	oooo	ateisták
vallásosok	oooooo	istenhívők és -keresők (x)
vallásosok	oooooooooooooooooooo	ateisták (xxx)

A vallás nélkül az élet értelmetlen
céltalan

átlag: 2,6

közömbösök	oooo	ateisták
15-19 évesek	oooo	20-40 évesek
maguk módján vallásosok	oooooo	istenhívők és -keresők (x)
egyháziasan vallásosok	oooooo	maguk módján vallásosok (x)
vallásosok	oooooooooooooooooooooooo	ateisták
		(xxx)
egyháziasan	oooooooooooooooooooooooooooo	ateisták
vallásosok		(xxx)

Az ember azért találta ki a vallást, mert
mert félt a természeti erőktől

átlag: 2,4

15-19 évesek	ooo	20-40 évesek
istenhívők és -keresők	ooooo	maguk módján vallásosok (x)
maguk módján vallásosok	ooooo	egyháziasan vallásosok (x)
20-40 éves marxista	oooooooooooooooooooo	20-40 éves nem marxista
ateisták		ateisták (xxx)
nem vallásosok	oooooooooooooooooooo	vallásosok (xxx)
ateisták	oooooooooooooooooooo	egyháziasan
		vallásosok (xxx)

Ahogy fejlődik a tudomány, úgy
csökken a vallás jelentőség

átlag: 2,1

ateisták	ooo	közömbösök
nők	ooo	férfiak
istenhívők és -keresők	ooooo	vallásosok (x)
20-40 éves marxista		20-40 éves nem marxista
ateisták	oooooooooooooooooooo	ateisták (xxx)
nem vallásosok	oooooooooooooooooooo	vallásosok

A vallás nagy vigasztalás a gondban, de nem
sok köze van az élet vidám részéhez

átlag: 2,0

15-19 évesek	ooo	20-40 évesek
istenhívők és -keresők	ooooo	vallásosok (x)
ateisták	oooooooooooo	vallásosok (xx)
ateisták	oooooooooooo	közömbösök (xx)

Lehet, hogy akinek az érzelmek fontosak, szükségük
van a vallásra, de akik megtanulták értelmüket
használni, azoknak nincs szükségük rá

átlag: 1,8

istenhívők és -keresők	ooo	maguk módján vallásosok
maguk módján vallásosok	ooooo	egyháziasan vallásosok (x)
ateisták	oooooooooooooooooooo	vallásosok (xx)
20-40 éves marx-	oooooooooooooooooooo	20-40 éves nem marxista
ista ateisták		ateisták (xxx)
20-40 éves val-	oooooooooooooooooooo	20-40 éves marxista
lások		ateisták (xxx)

"Minden vallás babona"

átlag: 1,6

istenhívők és -keresők	oooo	vallásosok
20-40 éves marxista	oooooooooooo	20-40 éves nem marxista
ateisták		ateisták (xx)
nem teisták	oooooooooooooooo	vallásosok (xx)
közömbösök	oooooooooooooooo	egyháziasan vallásosok (xx)
20-40 éves marx-	oooooooooooooooo	20-40 éves egyháziasan
ista ateisták		vallásosok (xxx)

Legfeltűnőbb talán az ateisták viszonylagos nyitottsága. Ők
is elismerik, hogy a vallásnak döntő szerepe van az európai kultú-

ra kialakulásában, s ez azért is fontos, mert ez a motívum is szerepel a film gondolatkörében. A veszedelmesen leegyszerűsítő és merev megállapításokkal (a vallás babona, az értelmüket használóknak nincsen szükségük rá, nem sok köze van az élet vidám részéhez) — az ateisták többsége — ha nem is utasítják el egyértelműen — sem ért vele egyet. A broszúraízü sztereotípiákat leginkább a marxista ateisták fogadják el, ami azért is meglepő, mert ebben a csoportban legnagyobb a diplomások aránya. A vallást kedvezően megítélő, de leegyszerűsítő megállapításokkal leginkább az egyházuk tanítása szerint vallásosok értenek egyet. Hogy ez mennyiben tanúskodik merev, dogmatikus beállítódásról, azt azért nem könnyű megítélni, mert például "a vallás nélkül az élet értelmetlen és céltalan" megállapítást vonatkoztathatják önmagukra, tudniillik, hogy számukra értelmetlen a vallás nélküli élet, s minősíthetik a vallástalanok életét is. Hogy az esetek jelentős részében nem előítéletes beállítódásról van szó, arra utal az a tény is, hogy csak mérsékelten értettek egyet azzal a kijelentéssel, hogy "a vallás teszi az embert emberré". Abban viszont, hogy "a nagy tudósok többsége vallásos" nem különbözött a 20-40 éves vallásosok és marxisták reakciója.

Eddig a vallásról és a vallásos emberekről volt szó, de azt is fontos lenne tudni, hogyan vélekednek kérdezettjeink a materialistákról, az ateistákról, az észzelevűekről, hiszen a Stalker hősei között ilyenek is szerepelnek.

Öt felfogás, a materialista, az ateista, a marxista, az észzelevű és az istenhívő minősítésére kértük fel a kérdezetteket, s a következő lehetőségeket ajánlottuk: sok vonatkozásban mérvadónak tartom — egyes tételeit elfogadom — tanulhatok tőle — tisztetem — nem zavar — nem érdekel — sajnálom — vitatkozom vele — eszmei fegyverrel küzdök ellene — veszélyesnek tartom, ezért betiltanám.

Már önmagában sokat elárul, hogy a leggyakoribb megnyilatkozások a sok vonatkozásban mérvadó, egyes tételeit elfogadom, tanulhatok tőle, tisztetem, vitatkozom vele, a legritkébbak pedig a nem érdekel, eszmei fegyverrel küzdök ellene, veszélyesnek tartom, ezért betiltanám.

Figyelemre méltó, hogy az egyházuk tanítása szerint vallásosoknak is egyötöde elfogadja a materializmus egyes tételeit, hogy mind a betiltást követelők, mind az ellene küzdők aránya minimális. Hogy a nem marxista ateisták hetede is vitatkozik a materializmussal, azzal magyarázható, hogy jelentős hányaduk nem materialista ateista.

Ateista felfogás *

	v a l l á s o s egyhá- ziasan %	á s o s maga- módján %	isten- hívő és -kereső %	közömbös %	ateista %
sokban mérvadó	0	0	0	#	###0
egyes tételei	-	0	#0	###	##
elfogadhatók	#	0	0	#	##
tanulni lehet	#	#0	###	##	#
tőle	0	#0	#	#	-
nem zavar	####	#0	###	#	0
nem érdekel	#0	#0	#	-	0
vitatandó	##	##	##	0	-
eszmei fegyver-	##0	##0	#	0	#
rel ellene	0	0	0	-	-
betiltandó	#####	##0	###	0	-
sajnálandó	##	##	#	0	#
tisztelendő					

Az ateistákon kívül a többiek az ateizmust kevésbé tartják mérvadónak és elfogadhatónak, mint a materializmust. Az ellene eszmei fegyverrel küzdők aránya az előbbi ó-tal szemben itt már 13 százalék. A három teista csoportban pedig egy betiltását követelő — igaz maroknyi — kisebbség is akad. Figyelemreméltó, hogy az egyházuk tanítása szerint vallásosok körében az ateizmust kétszer- te nagyobb mértékű sajnálat illeti meg, mint a materializmust. A három teista csoportban a fiatalabbak negyedét-harmadát közömbösen hagyja az ateizmus, az idősebbek körében ezek aránya jóval alacsonyabb, körükben kétszer- te akkora a pozitív viszonyulások aránya. A marxista ateisták körében természetesen jóval nagyobb arányban tekintik az ateizmust mérvadónak, mint a nem marxista ateisták körében.

Marxista felfogás

	v a l l á s o s egyhá- ziasan %	á s o s maga- módján %	isten- hívő és -kereső %	közömbös %	ateista %
sokban mérvadó	-	0	#	###	##0
egyes tételei	#0	###	###	####	#0
elfogadhatók	##	#	#0	###	##0
tanulni lehet	##	#0	0	0	##
tőle	#	#0	#	#	0
nem zavar	##0	###	##	#	#
nem érdekel	##	#0	#	0	-
vitatandó	##	##	0	-	-
eszmei fegy-	##	##	#0	0	-
verrel ellene	#	#	#	0	#
betiltandó	##	#	#	0	#
sajnálandó	##	#	#	0	#
tisztelendő	##	#	#	0	#

A teisták jóval többet fogadnak el a marxizmusból, mint az ateizmusból, kevésbé tartják sajnálандónak. Igaz, akad körükben egy 5-10 százalékot kitevő militáns kisebbség, akik betiltanák. A val-

* A #-jel 10, a 0-jel 5 százalékot jelöl

lások körében eléggé eltérő a marxizmushoz fűződő viszony a tizenévesek és az idősebbek körében. Az idősebbek kétszerte-háromszorta nagyobb arányban fogadják el egyes tételeit, s fele akkora hányaduk viszonyul közömbösen. A sajnálat is inkább a fiatalabbakra jellemző. Feltűnően kevesen tekintik sokban mérvadónak a marxizmust a nem marxista ateisták közül, főleg a tizenévesekre igaz ez, akiknek negyede vitatkozik is a marxizmussal. Valamennyi világnézeti csoportban a fiatalok közömbösebbek a marxizmus iránt, s az idősebbek azok, akik mérvadóbbnak tekintik.

Észelvű felfogás

Ennek a felfogásnak a megítélésében tapasztalható a legkisebb eltérés a különböző világnézetű csoportok között. Mindenütt alacsony az ellenségesek és a közömbösök aránya, s jóval kevésbé sajnálat tárgya a teisták körében, mint az előbbi három felfogás. Érdemes megemlíteni, hogy ennek a felfogásnak a 15-19 éves egyházasan vallásosok körében nincsen kevesebb híve, mint a marxisták körében.

Istenhívő felfogás

	v a l l á s o s egyhá- ziasan %	s o s maga- módján %	isten- hívó és -kereső %	közömbös %	ateista %
sokban mérvadó egyes tételei elfogadhatók tanulni lehet tőle	###0 #0	### #0	## #	0 #0	0 #
nem zavar nem érdekel vitatandó eszmei fegyver- rel ellene betiltandó sajnálandó tisztelendő	0 - 0 - - - - ####0	#0 - 0 - - 0 ####	#0 - #0 - - 0 #####	## # ### - - # ##0	### 0 ### #0 - # ###

A vallásosok nyilvánvalóan a nem vallásos vagy más vallás tanítása szerint istenhívőkre gondoltak, amikor nem tartották mérvadónak, csak részben elfogadhatónak, ugyanakkor vitatandónak. Leginkább a marxista ateisták tartották vitatandónak a teizmust, kétszer akkora arányban, mint a nem marxista ateisták. Ez a felfogás kapta az öt közül a legtöbb "tisztelendő" szavazatot.

Mennyire közömbösök a világnézetileg közömbösök (akiknek, tudjuk, csak egyik része kifejezetten közömbös, a másik része inkább bizonytalan)? A "nem érdekel" válaszok aránya alig magasabb körökben, mint a többiek körében. Igaz, ebben a csoportban legkisebb arányú a "vitatkozom vele" — és — értelemszerűen — alig akad "eszmei fegyverrel küzdök ellene" válasz. A materializmussal, az ateizmussal és a racionalizmussal csak 5-10 százalékuk vitat-

kozik, a teizmussal 25-30 százalékuk. Az ötféle felfogás közül a materializmus áll hozzájuk a legközelebb (fő motívum: "mérvadó"), amelynek megítélésében nagyon különböznek a teistáktól. A sorrendben ezután a racionalizmus következik (fő motívum: "tanulhatok tőle"), amelynek megítélésében alig térnek el a teistáktól. Az ateizmus valamivel közelebb áll hozzájuk, mint a marxizmus (mindkét esetben az "egyes tételeit elfogadom" a fő motívum). Ebben a vonatkozásban eléggé eltér véleményük a teistákétól. Az összes felfogás közül tőlük legtávolabb a teizmus áll (fő motívum: "tisztelen").

Az istenhívek és istenkeresőkhöz a racionalizmus áll legközelebb (fő motívum: "tanulhatok tőle"). A 15-29 éves közömbösök és vallásosok között ebben a tekintetben alig van eltérés, az idősebbek minősítései különböznek jelentősebb mértékben. A második helyen a materializmus áll (fő motívum: "egyes tételeit elfogadom"). Ebben a tekintetben mind a vallásosoktól, mind a közömbösöktől és ateistáktól eltér véleményük. A harmadik helyen a marxizmus áll (fő motívum: "egyes tételeit elfogadom"), amelynek megítélésében eléggé eltérnek a vallásosoktól.

A két vallásos csoport magatartása több vonatkozásban eltér egymástól. Mindkét csoport tagjaihoz a racionalizmus áll legközelebb, de a fő motívumok különböznek. (Az egyháziasan vallásosok között kimagaslóan nagy arányban a "sajnálom", a maguk módján vallásosok körében a "vitatkozom vele" és "sajnálom" a fő motívumok). Nem meglepő, hogy a maguk módján vallásosokhoz közelebb áll a marxizmus (fő motívum: "egyes tételeit elfogadom", "vitatkozom vele"), mint az egyházuk tanítása szerint vallásosokhoz (fő motívum: "sajnálom", "vitatkozom vele", "eszmei fegyverekkel küzdök ellene").

A nem marxista ateistákhoz (az ateizmuson kívül) a racionalizmus áll legközelebb. A 15-19 évesekhez a racionalizmus, a 20-40 évesekhez a materializmus. (A materializmus esetében a fő motívum a "mérvadó", a racionalizmus esetében ezen kívül a "tanulhatok tőle" is.) A marxizmus csak a harmadik helyen áll, s a fő motívumok között — a "tanulhatok tőle" és az "egyes tételeit elfogadom" társaságában — a "nem zavar" is szerepel. Legtávolabb tőlük — természetesen — a teizmus áll. Nem érdektelen, hogy a nem marxista ateisták körében a "nem zavar" minősítés a leggyakoribb. Ebben a tekintetben közömbösebben viselkednek, mint a világnézetileg közömbösök, ahol a "tisztelen" volt a vezető motívum. Azt is fontos megemlíteni, hogy a 15-29 éves marxista ateisták körében 32 százalékot tesz ki a "sajnálom" minősítés, amellyel más felfogások esetében alig-alig éltek.

A marxista ateisták között természetesen a materializmus, az ateizmus és a marxizmus a mérvadó legelsősorban (és minden esetben több mint kétharmaduk részére). A racionalizmus esetében a "tanulhatok tőle", a teizmus esetében a "vitatkozom vele" a leggyakoribb

minősítés ebben a körben. Ahhoz képest, hogy a vallásról alkotott képük mennyire sztereotip, merev és avitt volt a marxistáknak, most meglehetősen nyitottnak mutatkoztak a teizmussal szemben: 27 százalékuk nyilatkozik úgy, hogy tiszteli ezt a nézetet, s ugyanennyien úgy, hogy tanulhatnak tőle. Betiltani egyikük sem akarja, eszmei fegyverrel akarnak küzdeni ellene (31%), vagy vitatkoznak vele (46%).

Érdekes összehasonlítani az egyházuk tanítása szerint vallásosok és a marxista ateisták istenhitről és marxizmusról alkotott véleményét: *

20-40 éves vallásosok egyházuk taní- tása szerint		20-40 éves marxista ateisták	
%		%	
a marxizmus:			az istenhit:
#	sok vonatkozásban	#	
###	mérvadó	#	
0##	egyes tételeit	##0	
0##	elfogadom	##0	
##	tanulhatok tőle	0	
0	tisztelem	#	
0	sajnálom	#	
0###	nem zavar	###0	
0##	nem érdekel	###	
	vitatkozom vele		
	eszmei fegyverrel		
	küzdök vele		
	veszélyesnek tartom,		
0	ezért betiltanám	-	

A szimmetria nem teljes. A marxisták nagyobb arányban érzik feladatuknak a vitát és az ideológiai harcot, s ha tisztelettel vannak is az istenhit irányában, nagyon kevesen vannak, akik elfogadnak valamit a teizmusból. Igaz, a teizmusból jóval nehezebb valamit is elfogadni egy marxistának, mint egy egyháza tanítása szerint vallásosnak, mondjuk, a marxizmus társadalmi tanításából és politikai programjából, akad azonban egy kisebbség, a marxisták között is, akik sokban mérvadónak tartják az istenhitet (arányuk nagyobb, mint a vallásosok körében).

A Zónába indulók világnézetük páncélzatában lépik át a Zónát, s hűnek maradva önmagához a többség végig is fogja cipelni. Mit látnak majd a sisakrostély mögül? Lóellenzőként működik világnézetük, s az istenkeresőkön kívül éppen a közömbösök kerülnek előnybe? A "tanulhatok tőle" és a "tisztelem" nagy aránya, de talán még — amennyiben nem lesajnálás — a "sajnálom" is lehet térkép a Zónához. Kérdés azonban, hogy ez a fajta nyitottság ellensúlyozza-e a racionalizmus iránti feltűnő, már-már behódoló rokonszenszenvet, hiszen valamennyi világnézeti csoportban előkelő — ha nem első — helyen szerepelt a minősítései között a "mérvadó", ilyenek társaságában, mint a "tanulhatok tőle", "tisztelem", "egyes tételeit elfogadom".

* Mivel a 15-19 éves marxisták mintánkban nagyon kevesen vannak, most csak a 20-40 évesek minősítését vettem össze

A mű befogadásának feltételei közül csak néhányat vizsgáltam meg, részben azért, mert ezekről tudtam az önkéntes kérdőív segítségével megfelelő információkat szerezni, részben pedig azért, mert ennek a filmnek a befogadásában ezeket véltem fontosabb befolyásoló tényezőkné.

A vallásosságot és a valláshoz való viszonyt vizsgáltam, pedig a Stalker nem "vallásos" film abban az értelemben, mint a hit-tanórákon vetített Lukács evangélium és a Tízparancsolat, vagy a mozikkban vetített Ben Hur. A hit és a transzcendenciához való viszony legalább annyira fontos előfeltétele, de ezek vizsgálata ebben a keretben alig megoldható feladat lett volna.¹⁶ Természetesen fontos előfeltétel a befogadó életútja, azok buktatóival, határhelyzeteivel, a befogadó "boldogságszintjénél" egyetemben.

Az előfeltételek között szerepel természetesen a befogadó ismeretára. Nem közömbös, hogy felismeri-e a két újszövetségi részletet, a Tyutcsjev-költeményt, a genti oltárképet, a Zóna-örök egyenruháját, a kislány oroszosan megkötött kendőjét. Nem közömbös, de nem perdöntő. A Mester és Margarita olvasójának fontosabb tudni, hogy ki volt Kant és mi a hatodik istenbizonyíték, hogy melyik korra utal a TÖMEGIR, s hogy melyik kultusz-körbe tartozik Woland, hogy a Mester sapkájára himzett "M" egyben szabadkőműves szimbólum, mint a Stalker nézőjének van Eyck képét felismerni vagy a Ravel-zenét azonosítani. Igaza van első számú kalauzaimnak, Tarkovszkij filmje a tradíció ismerete nélkül is átvethető, a tradíciót csak akkor kell mozgósítani, ha idézetekről, kulturális szimbólumokról van szó.⁹ Ilyenek is vannak a Stalkerben, de ezek felismerése sem egyformán fontos: a Ravel-zené jóval kevésbé, mint a Beethoven-szimfónia részleté, a rigó hangjának felismerése kevésbé, mint a kakukké. Nem tragikus, ha valaki a latin betűs "ikont" ortodox ikonnak látja, de sokat segíthet az értelmezésben, ha valaki felismeri a Jelenések Könyve és a Lukács-evangélium részletét. Ezek ismerete azonban nem biztosít feltétlenül előnyt, sőt még hátrányt is jelenthet, ha például a néző leragad annál, hogy vajon miért hagyta ki a rendező az evangélium-részletből a "Jézus", a "Jeruzsálem" és az "Emmausz" szavakat.

Annak ellenére, hogy kérdezettjeinknek alig több, mint negyede látott más Tarkovszkij-filmet, s döntő többségük nem filmklub-tag, számolni lehet azzal, hogy egyikük-másikuk már hallott vagy olvasott valamit erről a filmről, köztük szakszerű kritikákat és értelmezéseket is. 1986-ban még elég kevés érdemi írás jelent meg Tarkovszkij művészetéről és magáról a Stalkerről. Ezek közé tartoznak Szilágyi Ákosnak a Filmkultúrában¹⁴ és a Mozgó Világban¹⁸ megjelent írása és Sneé Péter tanulmánya.¹⁹

A napilap-olvasó a Magyar Hírlapból megtudhatta Hegyi Gyulától, hogy "nem tökéletes, nem hibátlan remekmű", hogy az irracio-

nális elemek ellentétbe kerülnek a képi megvalósítás röghözkötöttségével, hogy nem illenek bele a versek, mindazonáltal "az általános emberi létezésünk mélységeit és magasságait világítja meg."²⁰ Gartner Ilona arról tájékoztatta a Népszava olvasóit, hogy bár a Stalker "csupa szó, szó, szó, és mégis antiirodalmi film", amely "azt kutatja, milyen az ember", hogy "milyen ne legyen az a világ, amelyben az ember él, s élni kényszerül" és hogy "a kudarc ellenére ezek a hősök valahogyan megőrzik hitüket."²¹ Jobban jártak azok, akik a Népszabadságot vették a kezükbe, mert Héra Zoltán már összimbólumokról, archeotípusokról ír, s Stalkerben a lélek kalauzát látja, aki "még akkor sem kell, ha az a szenvedéstől való megszabadulással jutalmazhatná azokat, akik elég bátrak lennének ahhoz, hogy belépjenek a szobába. (Jelkép ez a Szoba, a szabadulás, vagy éppen a megváltódás jelképes helye.)"²⁷ Az Élet és Irodalom olvasói 1980 végén két alkalommal is olvashattak a Stalker-ről. Báron György arról ír, hogy "a beckett-i erőterben, dosztojev-szkiji személyiségek küzdelme zajlik". Számára nem Miskint idézi fel Stalker, hanem "a kevésbé éteri" Dosztojev-szkij-hősök, Rogozsin vagy Lebgyev gyötörődését. Úgy véli Báron, a film megoldása "akár Dosztojev-szkijnél: az önfeláldozás és a szeretet", s hogy "Tarkovszkij olyan egységes és szuggesztív univerzumot teremtett a fimben, ami alighanem egyedülálló korunk filmművészetében", s a Stalker "kissé hosszadalmas középrésze ellenére is" remekmű.²³ Kántor Péter a film időhöz (a századvéghez) kötött időtlenségét emeli ki, s szerinte a "hitről szól, mégpedig a szó keresztényi értelmében", s azt üzeni, hogy "aki képes átadni magát teljesen egy erejét kapja. Hogy közben elveszti magát? A Stalker úgy mondaná, meglesz".²⁴ Csak néhány százalékos valószínűséggel lehetett ezeknek az írásoknak az ismeretére számítani, hiszen nem filmrajongók, és nem Tarkovszkij-kedvelők voltak kérdezettjeink, hanem "egyszerű" jelzővel illethető diákok és diplomások, akiknek nem a művészetben való jártasságuk, hanem világnézeti meggyőződésük alapján választódtak ki.

Mindezek után kedves olvasóm, elindulhatunk a Zóna-járásra, együtt e kutatás kérdezettjeivel. Maga a "kutatási jelentés" a Zónán kívül íródik, a Zónát megjártak beszámolóí alapján, megkísérelve lefordítani az el nem modható helyett elmondottakat.

III. ZÓNAJÁRÁS

“SZTALKEROVSZKIJ
ZÓNAKONXIPÁN
ZÓNARKÓZIS
ZÓNAPOT KIVÁNÓ
ZÓNASZTALTÁNCOLTATÓ
A S Z T A R K O V S Z K I J”
(Deme Tamás)

1) “Én mindenütt börtönben vagyok”

A bevezető kép, vagyis a film alkotói felsorolásának háttére egy lerobbant ivó (bisztró? talponálló?), kopárságával, ürességével, vibráló neoncsövével. Az előzményekről tudósító szöveg, (egy angol nevű Nobel-díjas tudós nyilatkozata) meteorit, űrből érkező látogatókat, csodálatos Zónát, odavezényelt csapatokat, rendőrkordont ígér a krimiben, sci-fiben, kalandokban reménykedő nézőknek, akik közül néhányan az “eredetit” a Sztrugackij fivérek izgalmas regényét is olvashatták. Egyelőre azonban nem ilyesmi következik. Egy lakás legbelső bugyrába cipel minket a kamera. Egy szárnyasajtó szűk résén nézünk, majd hatolunk be. Egy “ágyjelenet” tárul elénk. Egy családi ágyban egy háromtagú család (mesebeli hármass? szentháromság?) fekszik. De kicsoda díszletek között! Bujdosó Dezsőt egérlyukra, mosókonyhára, csirkeólra emlékezteti a szoba.²⁵ Párja az ivónak. A fal, akár egy barlangé. A fekete-fehér képben se fehér, se fekete nincs, inkább olyan, mint egy barnás-lilás tónusú felmolyhosodott fénykép. Nem tehetjük félre, mert benne vagyunk, s kínos lassúsággal követjük a kamerát, miközben többször közeli vonatfűtty hallatszik. Baloldalt észreveszünk egy mankót, amely — méretét tekintve — akár a középen fekvő kislányé is lehet. A borzalmasan lepusztult helyiségben álló ágy mintha jobb helyről (polgári izlés), jobb időkből került volna oda. Szép vonalai mintha arra hívnák fel a figyelmet, hogy értéket hordoz, ez a három rajta: szentháromság. Ismét vonatfűtty hallatszik, s arra gondolhatunk: a “város peremén” vagyunk. Az ágy jobb oldalán, az alvó nő felőli oldalon álló széken álló tárgyakat megremegetti az elhaladó vonat, egy pohár elindul. Dűledező házat képzelünk a családlád fölé. Úgy tűnik, békésen alszanak. De mégsem! A kamerával együtt végigpásztázunk az alvókon, asszony, kislány, férfi sorrendben. A rövidre nyírt hajú férfi homloka ráncolt, szeme nyitva. Mire visszaérünk az asszonyhoz, már az ő szeme is nyitva. Tudja (amit látunk is), hogy felkel a férfi. Nem vetkőzik, nem öltözik, csak belebújik nadrágjába, s elteszi az órát. Az ajtóban megáll, visszafordul. Premier planban látjuk (még majd sokszor) tarkóját. “Felfedezhetjük, hogy a kezdő, archetipikus jelenet döntő szerepet játszik a filmben”, írja S. Kusmierczyk²⁵, aki szerint ez a filmkép ikon, amelynek belsőjében van a fókusz, s a szobába néző alak meghatározza a film perspektíváját. A férfi kimegy a konyhába, ahonnan “becipel” bennünket a kamera a szobába). Mire kiér, már az

asszony is felkelt, s utána megy. (Saját lábán, s így már biztos, hogy a mankó a kislányé.) A férfi akkurátusan fogat mos. Mást azonban nem követ el karbantartásáért, úgy tűnik, mintha ez inkább a lelki, mint a testi higiénié része lenne. Az asszony felkattintja a villanyt. Egy pillanatra "csodás" élesen izzik fel a fény, de nem történik csoda, hanem a legközönségesebb konyhai világításban zsörtölődik az asszony: "Öregasszony lett belőlem melletted." "Felébresztetted Martiskát", figyelmezteti a férfi, de az asszony folytatja: "Nem tudok folyton várni, belehalok. Azt mondtad, dolgozni fogsz." Eközben Stalker háttal a nézőnek és az asszonynak az ablak felé fordulva egy tányérból maradékot kanalaz ("reggelizik"). Az asszony, vagyis ezzel a mozdulatával immár a feleség, mondókája közben (az "ér. közben megdöglök" fordultnál) a férje hátához nyomja homlokát. Megtudjuk, hogy öt letöltött helyett legközelebb tizet kaphat Stalker a Zóna miatt.

Szerencsétlen lumpen család, vélheti a néző, aki sokkal inkább gondolhat arra, hogy Stalkert kalandvágya viszi a Zónába, mintsem hivatása. Az "én mindenütt börtönben vagyok", persze, elgondolkodtatja a nézőt. Ezzel kapcsolatban (természetesen immár az egész film ismeretében) két kérdést kaptak a nézők. A *Miért volt Stalker 5 évig börtönben?* kérdésre (mind az öt világnézeti csoportban) 10 százalék nem tudott válaszolni. 60-70 százalékuk a helyes válaszok legvalószínűbbikét feleli: mert a tiltott helyre embereket vitt. Négy másféle válasz fordul még elő több esetben (de egyikük aránya sem éri el egyik csoportban sem az 5 százalékot): a) mert az odavitt emberek elpusztultak, b) mert hitt a Zónában, c) mert a rendszer ellen lázított, d) mert az átlagostól eltérő egyéniség. A *Miért mondja, hogy mindenütt börtönben van?* kérdés sokak számára nehezebb volt: csoportonként 10-15 százalék a nem válaszolók aránya. A leggyakoribb válasz tautológikus. ("mert sehol sem szabad"), ennek aránya 15-20 százalék mindenütt, a fiatalabbak körében kétszer akkora, mint az idősebbek között. A "mindenütt" a kinti világ; ez a leggyakoribb az érdemi válaszok közül (csoportonként 15-20%). Hivatása rabja, értelmezi a mondatot csoportonként 5-10 százalék. Nem találja helyét a világban, válaszolják ugyanennyien. Hasonló arányúak a "Zónában sem szabad"-, a "lelki szabadságát érezte korlátozottnak" —, az "abban a rendszerben börtönben van" — és az "evilági élet rabság"—típusú válaszok. A különböző világnézetű csoportok között nem volt jelentősebb eltérés a válaszok összetételét illetően.

Stalker valósággal kitepi magát (durván, gondolhatja a nézők egyike, eszelősen vélheti a másik, határozottan, képzelheti harmadik része), s a magára maradt asszony leroskad egy székre, s így monologizál: "Eredj csak! Hogy ott rohadtál meg! Átkozom a napot, amikor megláttalak! Isten vert meg téged ilyen gyerekekkel. És miattad engem is, te szemét!" A "vert meg" kimondásakor kiesik a kezéből egy ruhadarab. Ezután tehetelenségében, (dühében? fájdalmá-

ban?) a konyhakövet helyettesítő öszetáskolt nedves, mocskos padlóra veti magát, s ívvé feszül szép fiatal teste. Most lesz súlya az "öregasszony lett belőlem melletted" mondatnak. A nézők egy része persze inkább a csavargó férjjel rokonszenvez, mint ezzel a hisztérikával, mások viszont emlékeznek a hitvesi mozdulatra, s az átkozódást és hisztériát a féltés és a fájdalom szélsőséges, de hiteles megnyilvánulásának fogják fel.

2) "Engem valamiért mindenki írónak hív"

A "külvilág" harmadik képe (ködös-borongós-lucskos novemberi hajnal, vágányok, tartályvonat) egybevág az ivó és a lakás "város peremén"-hangulatával. Mintha csak ezt a látványt kommentálná az ismeretlen hang: "Végtelenül unalmas a világ, kedvesem. És ezért lehetetlen a telepátia, a kísértetek meg a repülőcsészealak létezése. A világot unalmas vastörvények irányítják. És ezek sajnos áttörhetetlenek." És most megpillantjuk (Stalker szemével) a beszélőt egy nagyon elegáns bundás hölgy válla mögött, egy luxusautó mellett. A háttérben kikötő. A Zónáról beszélgetnek, s a férfi ezt is unalmasnak tartja, annak ellenére, hogy egy felsőbbrendű civilizáció szüleményét sejti benne. Furcsa pár. A roppant elegáns asszonyhoz képest a férfi kopott, s a zsebredugott kezével fogott nejlonzacskó csak növeli a kontrasztot. Stalker körüljárja a kocsit, majd határozottan (durván? megvetéssel?) elküldi a nőt, aki sértetten elrobog. Az író a fejéhez kap. Kalapja ott maradt a kocsitetején. Kopaszon és hajadonfővel (szégyenben? kiszolgáltatottan?) maradt ott. Talán azért, mert neki így kell belépni a Zónába. A nővel és a kocsival az a fogyasztói világ jelent meg, amelynek peremén él Stalker. Ebből a világból éppen ezt a nejlonzacskós férfit választotta ki. A nézők nagyrésze persze csak arra gondol, hogy egy ilyen veszélyes útra még akkor sem vihet el egy nőt, ha az író szerint "bátor teremtés". "Mégis ivott", jegyzi meg Stalker, hogy érezzük, nem akármilyen vállalkozásról van szó, akárkit nem fogad és nem akármilyen állapotban a Zóna. (Vagy egyszerűen csak józannak kell lenni annak, aki életveszélyes kalandra vállalkozik, hisz azt már tudjuk a "prológusból", hogy a Zónát fegyverek őrzik?) Rövid szociológiai helyzetjelentés következik: "Ittam egy keveset, mint a lakosság fele. A másik fele leissza magát." Ebben a pillanatban elcsúszik az ivó lépcsőjén, s egy pillanatra elveszti egyensúlyát.

Az ivóban felbukkan a másik útitárs afféle turistaöltözetben (sisapka, hátizsák). Útálkozó kérdése ("Ez velünk jön"?), megadja az alaphangot az író és a Professzor dialógusához, amely egyelőre inkább még közömbös, mint ellenséges hangnemben folyik. Amikor az író be akar mutatkozni, Stalker megelőzi, s őt írónak, a fizikust Professzornak kereszteli el. Ez is része a beavatási szertartás-

nak, bár sokan csak akkor gondolnak, egy illegális vállalkozáshoz éppen ilyen konspiráció illik. A fizikus nem tiltakozik (igaz, egy jó darabig, mint egy jó magaviseletű diák, mindenben engedelmeskedik Stalkernek), az író azonban jelzi, hogy baj van azonosság-tudatával: "Engem valamiért mindenki írónak hív". Talán mégsem író, gyanakodhat a néző, s ezt akár meg is támogathatja az író azzal, hogy ő az olvasókról ír, de két-három mondat után az író megerősíti az őt mégis csak írónak gondolókat. Hogy miféle író, hogy művész, írástudó vagy csak divatos tömegkommunikátor, ezt még nem dönthetjük el. Az "elveszett ihletet keresem" állítás is lehet csupán blöff attól, aki néhány mondattal ez előtt azt hangoztatta, hogy csak az olvasókról érdemes írni, s hogy nem tesz jót a gondolkodás; és ráadásul ittas. A kocsmároshoz intézett kérdés, "Ha nem jövök vissza, nézz be a feleségemhez!", biztató momentum lehet azok számára akik még mindig reménykednek, hogy kalandfilmet nézhetnek.

3) "Úgy félnek tőle, mint a tűztől"

Átlépünk a második térbe, a külvilágból a közbülső világba, ahogy Kovács András Bálint nevezi: a labirintusba.¹⁰ A külvilág térszerkezete áttekinthető (ha a perspektíva hiányzik is), látjuk az átmeneteket (a lakásból a kocsmába), tehát szilárd pontjai vannak ennek a világra. A labirintus már tiltott terület, itt csak Stalker ismeri ki magát. Otthonosan, magabiztosan viselkedik, mert megtanulható, s ő — foglalkozásánál fogva (hiszen hivatása egyben foglalkozása is) — begyakorolta, megtanulta. A labirintusbeli rész, bár tempója a cselekményes filmekéhez szokott néző számára alig elviselhetően lassú, kalandfilmként is nézhető. Legfeljebb az zavarja még (lassúságán kívül) az izgalmakat várókat, hogy az író arról filozofál, hogy tényleg akarja-e, amit akar, s azon, hogy ha "megnevezzük a dolgokat, az értelmük szertefoszlik". Furcsa módon a Stalker nem a fegyelmezett fizikust, hanem éppen ezt a becsicscsentett filozófust küldi felderítésre.

Megjelenik a vonat: egy félelmetes, embertelen, személytelen szerelvény, igazi sci-fi rekvizitum. Lehet egy az egyben is értelmezni (a villamosmérnök és energetikus foglalkozású nézők el is magyarázták akkurátusan, mire való ez a látomásnak is beillő szerelvény), de a pokol révészét is bele lehet érezni. Most már lőnek is a semmiféle ország egyenruhájával nem azonosítható öltözékű Zóna-őrök, de senkiben sem tesznek kárt. Alibiből lőnek, vagy a Zóna engedi be őket sértetlenül? A "ha nem jövök vissza" az utóbbit valószínűsíti vagy egyszerűen a kalandfilm-hősök szerencséjét. A Frezzato úgy véli, hogy az a viszonylag könnyű bejutás egyrészt azt érzékelteti, hogy nem nehéz megtenni a remény lépéseit, másrészt azt, hogy a hatalom könnyen szabadul meg a nemkívánatos sze-

mélyektől.²⁶ Bujdosó Dezsőt viszont ez a határ a nyugat-berlinire emlékezteti, amelyen csak kilépni nehéz.²⁵ Az író kérdésére, hogy nem mennek-e utánuk a fegyveresek, Stalker azt válaszolja, hogy "Úgy félnek tőle, mint a tűztől." "Kitől?", kérdezi az író. Kérdése válasz nélkül marad. Nem javítja ki "mitől"-re, a Stalker nyitva hagyja a Zóna kilétét.

Az izgalmas átlépést az örökkévalóságig tartónak tűnő (valóságosan is 13 perces) beutazás követi. Nem tehetünk mást, fel kell ülnünk a hajtányra, s elcsendesedni, átvenni a kerekék szívverés-szerű kattogásának ütemét.¹³ Már itt elkezdődik a belső utazás, hiszen keveset érzékelünk a külsőből (elhagyott és lepusztult gyárak elmosódó körvonalai előtt a három vándort látjuk, nekik sem annyira arcukat, tekintetüket, hanem tarkó-közeljüket). Közben a film színesre vált át. "Ez az egyetlen rész a filmben, ahol a Zóna és a külvilág térbeli kapcsolatba kerül egymással, ám ennek a kapcsolatnak mégis a spirituális vonásai erősödnek fel, és a film, a továbbiakban is érezteti, hogy nem térben van >>máshol<< a Zóna.", magyarázza a Zóna "topográfiáját" Kovács A. Bálint.¹⁰

Miféle világot is hagytak ott a Zónába behatolók (kalandorok? felfedezők? zarándokok?)? R. Prédal szerint a harmadik világháború utáni megromló világot²⁸, Bujdosó Dezső szerint a keleti despotikus társadalmi-gazdasági alakulatot, nevezetesen egy lerohasztott, szétmálló Ázsiát (amely dokumentum értékű, de nem parabola),²⁵ R. Alem szerint a nagy katasztrófa utáni állandó napfogyatkozást,²⁹ Sneé Péter szerint az értékek ellehetetlenülésének helyét és idejét.¹⁹ Első számú kalauzaim szerint azt a társadalmat, azt a totális hatalmat, amelynek szüksége van a titokra, amelytől őrizheti tagjait, egy erkölcs és vallás nélküli világot, amely az erkölcsi személyiséget és természetet egyaránt katasztrófával fenyegeti, amely "nyomasztó Mostban él", amelyre "rácsukták az idő-doboz fedelét".⁹ Szilágyi Ákos szerint egy elképzelt és így konkrétan (való világban) nem létező, a filmképben azonban teljesen konkrét és érzékletes világban játszódik a Stalker is (mint a többi Szovjet-unióban készült Tarkovszkij-film) oly módon, hogy "a létező orosz tájba vagy ipari közegbe írta őket a kamera, az orosz kultúra és természet tárgyi világába, amelyben jellegzetesen orosz színészek, orosz sorsok mozogtak."³⁷

4) "Sehol a világon nincs ilyen csönd"

Végre "helyben vagyunk". Végre tájat látunk, növényzetet, egy folyócskát és első ízben egy kicsi horizontot is. A külvilághoz és a labirintushoz képest még szépnek is tűnhet, az előtérben lévő "gyökerestül kiszaggatott" villamosvezeték oszlopok ellenére is. Valahogy elhisszük Stalkernek, hogy sehol a világon nincs ilyen csönd. Az "olyan szép így, hogy nincs itt senki" kijelentés már

zavarba ejt bennünket (embergyűlölő? örült? magának való? remete?). Újabb szereplő jelenik meg, Stalker beszél róla, egy bizonyos Zordon, aki a földre taposta a virágoskertet, mégis évekig érződött illata. (Talán mesefilm? Vagy csak egy gyermeketeg képzeletű fel nem nőtt felnőtt fantáziál?)

Stalker feladatot ad nekik: felszalagozni a csavarokat. "Addig én tovább megyek. Kell, hogy..." De, hogy mi kell, nem mondja el. Elvonul húsz-harminc méter távolságba (roncsokat, pókhálófélével bevont száraz ágat látunk, majd távolabb, de nem túl messze, egy romos épületet, pici horizonttal), előbb letérdel, majd lehassal a fűbe, kézfejeére hajtva homlokát. Aztán hanyatt fekszik behunytt szemmel. Sóhajtozik, nyög, majd kienged. Hosszú percekig fekszik, kezén egy kukac mászik. Egybeolvadt a természettel, vagyis hát a Zónával, amely (aki?) magához ölelte őt. *A Miért feküdt le a Stalker a földre a Zónába érkezve?* kérdésre az istenhívők és istenkeresők kivételével majdnem mindegyik csoportban 10-15 százaléknál körül van a nem válaszolók aránya, csak a közömbösök körében éri el a 25 százalékot. Köszönti a Zónát, ez a leggyakoribb válasz (valamennyi csoportban 20 százalék körül), a fiatalok körében nagyobb arányú, mint az idősebbek között. Átveszi a Zóna ritmusát, ez áll a második helyen, 15-20 százalék körül van az ezt válaszolók aránya valamennyi csoportban. Nagyjából azonos arányban szerepel három válasz-típus (10% körül mindenhol): a) *Felkészülés, erőgyűjtés*, b) *imádkozik*, c) *boldog, örül, hogy itthon van*. 5 százaléknál körül van az *elmélkedik* — a kicsiségét fejezi ki — a szabadnak érzi magát — és a racionalizáló pihen — (hiszen kifárasztották az izgalmak) és megnyugtatta magát-típusú válaszok aránya. Néhányan a szépség átérzésének, a szent helynek megadott tiszteletnek, félelme kifejezésének, a Zónát megzavaró ember bocsánatkérésének belső átalakulásának értelmezik. Néhányan pedig úgy ésszerűsítik a mozdulatot: valamit hallgat, a virágok illatát szeretné (közelről) érezni. A különböző világnézetűek között az eltérések nem jelentősek. A Professzor is értelmezi a jelentet: "Találkozás a Zónával". Kovács A. Bálint pedig úgy magyarázza ezt a mozzanatot, hogy Stalker bebocsátásért fohászkodik.¹⁰ Talán több is történik ennél: ritmusváltás (ahogy a "laikusok" nagy része is gondolja), és ezzel együtt a külvilág levetkezése és energiafelvétel.

A Professzor akkurátusan felszalagozza az anyacsavarokat, (természetesen ő, hiszen ő a "műszaki", gondolja a nézők egy része, a másik része meghökken, hogy ez a komoly ember szó nélkül aláveti magát a hóbortos Stalker parancsának) közben az íróval a stalkerségről beszélgetnek. Az író a stalkerségnél is jobban izgatja Zordon, és a "megbűnhődött" kitétel. (Mégis csak megszólal benne az író?) Miértjére — hogy miért kötötte fel magát — már nem tud válaszolni a zónabeli ügyekről meglepően tájékozott Professzor, (aki mintha készült volna a Zónából). Megszakad a beszél-

getés, mert vonyítás hallatszik. (Kutya? farkas? földöntúli lények?). Az "Ez meg mi?" kérdést meg sem hallva a Zóna történetét meséli a Professzor. A "hiszen az emberek annyi mindent kívánhatnak" kiváló végszó lehetne egy igazi író számára, de az író az izgatja (ha persze egyáltalán izgatja valami), hogy mi volt, ha nem meteor. A Professzor egy kollégáját idézi: "Üzenet az emberiségnek, Vagy ajándék." De mit gondolhat erről maga a Professzor. Szenttelen pókerarca semmit sem árul el.

Kipihent arccal, szinte boldogan újságolja Stalker, hogy újra nyílnak a virágok, csak nem illatoznak. Ismét hallatszik a vonítás. Felmerül ismét a kérdés, hogy hátha mégsem lakatlan a Zóna, de Stalker kurtán lezárja a vitát azzal, hogy a Zónában nem élhet senki. Ezekután meglepő fordulat következik: Stalker visszaindítja a hajtányt, majd az író kérdésére közli, hogy itt nincs visszaút; és nem hajlandó elmagyarázni, hogy mit ért ezen. A nézők többsége most még egyenlő esélyt ad annak, hogy a Stalker, ha külön is, tökéletesen be van avatva a Zóna titkaiba, (ha egyáltalán van a Zónának titka, s nem Stalker műhelytitkairól van szó, aki tisztos fizetségért bolondíttatja a kalandra vágyókat) vagy pedig örült.

5) "A Zóna roppant bonyolult rendszer"

Elindulnak. Stalker a Professzort küldi előre. Keresztekre is emlékeztető düledező távvezeték tartó oszlopokat látunk, majd egy, a dús vegetáció által már benőtt autórönszhoz közeledünk. Ajtaján keresztül szép tájat látunk, benne pedig mumifikálódott holttesteket. Most már közelebből észrevehetjük a szép táj afféle "tájkép csata után". Köd úszkál benne. A rettenetes látvány (az író egy pillanatra kilépve blazirtságából meg is borzad tőle) valahogyan mégsem igazán borzalmas, mert a nagy csend, nyugalom jócskán tompítja. Szél támad, meghajló fűvek jelzik (akár a rendező Tükör című filmjében), ez azonban inkább sejtelmes, mint borzalmas. A roncsok beleszövődnek, belerendeződnek a tájba, (amely aztán — nézője válogatja — tűnhet rettenetesnek, titokzatosnak, de még szépek is). Váltás: szemből, messziről látjuk jönni őket. Látjuk, amint a Stalker balkézzel eldobja a felszalagozott csavart. Szép, de horizont nélküli tájban haladunk előre. Kakukk szól, s ez júniust jelez. Mint jó néhány tájékozott néző, Radnóti Sándor is úgy gondolja, a felszalagozott csavar a forgatókönyv alapjául szolgáló regény^{*} ismerete nélkül nem érthető: ennek segítségével kerülük el a gravikoncentráció veszedelmes csapdait.³⁰ A csavar a film egyik legtalányosabb motívuma. A Hogyan illeszti bele elképzelésébe az eldobott útjelzőket? kérdésre adott válaszok közül a leggyakoribb típus a biztonság, kapaszkodó, segítség volt.

* A Sztrugackij fivérek Piknik az árcikarton c. műve.

Az ateistáknak 35, a többi csoportnak 25-30 százaléka válaszolta ezt. Az iránymutatás, célkitűzés szerepelt a második helyen (20-25%), s 5-15%-os arányban követik a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a ráhagyatkozás a Zóna törvényeire, a blöff, átejtés. Egyetlen csoportban sem éri el az 5 százalékot sem a tudományos magyarázat, sem a babona. Sok egyéb válasz is akad: értelmezik önfelegyelem próbának, bűnbánati liturgia részének, a környezetet nem sértő helyes, vagyis "zöld" útnak, az embert kerülőre kényszerítő isteni akaratnak, tapogatózásnak (befogad-e a Zóna), a Stalker hatalma és bennfentessége érzékeltetésének, türelempróbának, ideológiának, az élet útjának kanyargását. Meglehetősen eltérő és egymásnak ellentmondó értelmezések! Van ugyan a teistáknak egy gyakran kisebbsége, akik blöffnek érzik az egészet, a teisták többsége azonban kevesebb szerepet tulajdonított (különösen a vallásosok, s közülük is az egyháziasan vallásosok) a véletlennek, és nagyobb arányban gondolják, hogy valami értelme van ennek a művetlennek. Egy másik (egy zárt) kérdés is kapcsolódott a felszalagozott csavarhoz: hat meglehetősen eltérő értelmezést kellett minősítenünk. A legmagasabb átlagosztályzatokat (az öt világnézeti csoporttól) "az embernek bármi is legyen, szüksége van ilyen helyzetben valami "fogódzóra" kapta (átlag 3,5). A második helyre került az "Isten görbe sorokkal is egyenesen ír, vagyis a gondviselés" (2,7), a harmadikra a "véletlen szerepe" (2,5), a negyedike "a Stalker babonás" (1,8), az ötödikre "a Stalker tréfája" (1,4), utolsó helyre a "valami tudományos magyarázata van, ezért nem tiltakozik a Professzor használata ellen" (1,2). Figyelemre méltó, hogy ezt a legutóbbi, valóban logikusnak tűnő magyarázatot, miként a Stalkerre nézve nem hízelt érveléseket is a kérdezettek döntő többsége elutasította. Természetesen nagyon valószínű, hogy a filmnek ebben a szakaszában még sokan így vélekedtek! A különböző világnézeti válaszai ebben az esetben már eléggé jellegzetes különbségeket mutatnak: *

nagyobb		kisebb
tudományos magyarázat		
vallásosok	ooo	ateisták
babona		
közömbösök	ooo	ateisták
maguk módján vallásosok	ooooo	egyháziasan vallásosok (x)
nem vallásosok	ooooooooo	vallásosok (xx)

* Egy 0-jel egy tizednyi eltérést jelent; a zárójelben lévő x, xx és xxx jelek 0,05, 0,01 és 0,001-es szignifikancia szinteket jelölnek.

teisták	00000	ateisták (x)
gondviselés		
vallásosok	00000	istenhívők és -keresők (x)
15-19 évesek	00000	20-40 évesek (x)
teisták	000000000	nem teisták (xx)

A szakemberek is eléggé különböző megoldásokat kínálnak. Snée Péter úgy gondolja, hogy "a feltörő benső készletét, melyet a korlátlan félelmetes szabadság hív életre, a véletlen maszkírozza. Stalker útkereső csavarhajigálásában nem elég egyszerű kultikus szertartást, cselekvést látni. Készsége fejeződik ki szokatlan tettében személyes korlátainak megismerésére, erőfeszítése a helyes, egyedül járható út megtalálására."¹⁹ Kovács A. Bálinté jobban belesimul az én értelmezésembe: nem afféle turistajelzés (mint amire többen gondolnak azok közül, akik iránymutatásnak értelmezik), hanem kérés a Zónához, oda léphessenek, ahová leestek. Szerinte a felszalagozás is a kérés gesztusa.¹⁰ Miért dobja el balkezzel a jelzőt Stalker? Talán azért, hogy ne jobbkezének jobb irányzéka döntsön. (Vagy csak azért, hogy így tudjuk meg, balkezes, ebben is eltérő az átlagostól, a normáltól.) S. Kusmierczyk meglepő magyarázatot kínál: ez a film ikon, a fókusz az ikon belsejében van. A belső perspektíva szabályával képi szinten meg lehet magyarázni viselkedését.²⁶ A Zóna megérkezésükkor még nem volt szent hely, szertartásos viselkedésük teheti azzá, ezt segítheti a csavar-rítus.

Stalkertől megtudjuk, hogy a romos ház (amit már láttunk), nem más, mint úticéljuk. "Szinte karnyújtásnyira van", jegyzi meg az író, s fűtyörészve, magabiztosan (vagy csak tettetve ezt?) elindul, felvesz valamit a földről. Stalker nagyon erélyesen (durván?) rákiabál ("Álljon meg! Nem szabad! Ne nyúljon hozzá!"), s amikor az író nem engedelmeskedik, Stalker odahajít (hozzávág?) egy vasdarabot. A külvilági életben célratörő író nem érti, miért kell körbekerülni azt, ami karnyújtásnyira van. Stalker megmagyarázza: "A Zónában nem az egyenes út a legrövidebb." A kérdezetteknek meg kellett magyarázni, miért. Elég nehéz kérdésnek bizonyult: a kérdezettek 10-15 százaléka nem válaszolt. Meg kell küzdeni a cél elérézéért: ezt válaszolják legtöbben (10-25%), a nem marxista ateisták és a közömbösök kisebb arányban, mint a teisták és marxisták. Nagyjából azonos arányban (10-15%) szerepel három választípus: a) érlelődni kell, b) nem a legegyszerűbb a legcélszerűbb, c) a Zóna más törvény, nem emberi logika szerint működik. 5-10 százalék között van a következő arány: a) nem minden egyenes út visz célhoz, b) vezekelni, szenvedni kell, c) a Zóna titok. 5 százalékot sem éri el: a) a gátlástalan célratörés nem vezet jóra, b) a hit erősségének vizsgálata, c) alázatosnak kell lenni, d) nem az a legjobb, amit az ember akar, e) így jutunk el Istenhez, f) a lélek belsejében nincs földi értelemben vett távolság, g) a Zónában is

kell megalkuvásokat tenni, h) a hosszabb úton van idő a gondolkodásra, i) a tudatalatti megközelítése hosszú folyamat, j) ki lehet kerülni az akadályokat, nem kell feltétlenül megküzdeni velük.

Az író tovább kötozkodik. Stalker rászól: "Maga nagyon félvállról veszi ezt." Az író megmakacsolja magát: "Csináljon, amit akar, én megyek." Előveszi a laposüveget, de Stalker elveszi tőle, s kiönti tartalmát. Közben feltámad a szél. Az író nem tágit, toronyiránt nekivág, néhány lépésre a Professzor is követi, de őt sikerül megállítania Stalkernek. Váltás. Szemből (a Szoba felől?) látjuk az írókat óvatosan közeledni. Erősödő szélzúgás. Egy titokzatos (természetfeletti? gépi? égi? képzelt?) hang megállítja. (Előtte égzengés, utána sejtelmes zene.) Az író egy darabig még nézi a közeli célt, majd visszasiét. (Szemből látjuk jönni: hozzánk jön vissza.) Mindenki azt hiszi, hogy a másik az, aki megállította az írókat. Végül a Professzor kínál megfejtést: "Ügyesen csinálta Shakespeare polgártárs. Továbbmenni fél, visszajönni fél. Hát ráparancsol önmagára" A Ki vagy mi állította meg az írókat? kérdés megosztotta a különböző világnézetűeket:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	maga- módján %	isten- hívó és - kereső %	közömbös %	ateista %
lelkiismerete	###	###	###	#0	#
félelme	#0	##	##0	##	####0
a Zóna hangja	#	#	0	#	#
földöntúli hang	#0	#	#	-	-
tudatalatti én	0	0	0	0	0
megérezte, mit akart mondani Stalker	0	0	0	#	0

5 százalékot sem érte arányuk: a) józan ész, b) bizonytalanból vált, c) hallucinál, d) sugallat, f) belső erkölcsi érzék. Figyelemre méltó, hogy a vallásos és ateista magyarázatok közötti különbség nem elsősorban abból adódik, hogy a vallásosok földöntúli beavatkozást sejtjenek, hanem abból, hogy ők az író lelkiismeretére, az ateisták pedig félelmére hivatkoznak (a marxista ateisták másfélszerte nagyobb arányban, mint a nem marxista ateisták!) (Jobb hiszeműek a vallásosok az íróval szemben, vagy a lelkiismeret működésének bizonyítékát látják benne?) Radnóti Sándor abban látja ennek a jelenetnek a funkcióját, hogy a néző elhiggye, nem egyetlen ember lázálmát követi a másik kettő. Egyébként művészileg erőtlen megoldásnak tartja. ²⁹ Kovács A. Bálint úgy értelmezi, hogy az író az az ember, akit a Zóna nem enged tovább. Belülről vagy kívülről jön a hang: A nézők többsége úgy véli, belülről, ki-sebbsége viszont külső vagy felső hangra tippel. Nem szabad ezt sem kizárni, a Mózes megállító égi hangot, mely megakadályozza, hogy belépjen a szent helyre, hiszen még az író nem tisztult meg, még ki sem józanodott egészen. Ha a Zóna hangja, az is visszahangozhatja az író eltitkolt vagy tudatalatti félelmét. És az is el-

képzeltet, hogy a Zóna erőterében tudatosult benne, hogy szabálytalanul lépett.

Stalker most elmagyarázza a Zónát: bonyolult rendszer, olyan, amilyené tesszük, a boldogtalanokat (eddig hátulról láttuk vagy félprofilból, ennél a szónál fordul szembe), engedi tovább. Ekkor váratlanul az eddig eminens diákként viselkedő (és a renitenskedő fróra is rápirító) Professzor makacsolja meg magát. Valószínűnek látszik, hogy a "boldogtalan" szó lehetett az oka (azt mondja "Én megvárom itt, amíg boldogan visszajönnek"), hiszen a felszalagozott csavar és a kerülő út sem zavarta eddig. Ismét látjuk a Szobát, s másodszor is megszólal a kakukk, ami azt jelzi, itt a Zónában június körül járhat. Most a táj (patakpart) egy pillanatra kifejezetten szép és harmonikus.

6) "Hatalmas a gyöngédség, és semmi az erő"

Váltás. Az író és a Professzort látjuk elfeküdni egy romos fal (fürdőszobacsempe?) tövében. A Professzor feláll, az író felül. Stalker közelít hozzájuk, az író megjegyzi, hogy "Úristen, megint prédikációt fog tartani." Amíg Stalker elmélkedik, egy kút mélyét látjuk, csobbanást hallunk (egy jelzőt dobott volna bele?). A kavargó-habzó kútfenék a Solaris "oceánlelkéhez" hasonlít (ha nem onnan került egyenesen a filmbe, emlékeztetőnek, hiszen a Zóna a Solaris bolygó "rokonlelke"). Stalker arról "predikál", hogy "a szenvedély nem lelki energia, hanem csupán a lélek és a "külvilág súrlódása". Költői és filozófikus egyszerűen, nem nézné ki az ember egy egyszerű stalkerból. "Higgyenek önmagukban és váljanak gyermekien gyámoltalanná, mert hatalmas a gyöngédség, és semmi az erő. Az ember amikor megszületik, gyöngé és hajlékony, s ha kiszárad, megmerevedik és meghal. A merevség és az erő a halál útítársai, a hajlékonyság és gyöngédség az élet frissessége. Ezért, ami megmerevedett, nem győzhet." Laoce gondolatára emlékeztet ez, aki szerint "A gyenge legyőzi az erőset, a lágy a keményt", de rimel Máté evangéliumának (Mt 18,3) gondolatára is: "Ha nem változtok meg, se nem lesztek olyanok, mint a gyerekek, nem mentek be a mennyek országába." Az elmélkedés második felében már látjuk is Stalkert. Szája nem mozog. Ezek szerint csak mi, nézők hallottuk őt.

Stalker indulást vezényel, de a Professzornak vissza kell mennie a hátizsákjáért. Első ízben izgatott a hangja. Az író észre is veszi, s élcelődni kezd vele, s nyugtatja, hogy a Szobától egy halom hátizsákot kaphat. Stalkertől megtudjuk, a Szoba légvonalban 200 méterre van, de persze ők nem úgy mennek, hanem az úgynevezett száraz alagúton keresztül. Stalker ismét az íróat küldi előre, lefele egy létrán. Habzó tavat látunk, mely ismét a Solaris oceánjára emlékeztet. Hatalmas robajjal víz zuhog le. A Professzor el-

tűnt, ketten mennek tovább. Egy romos, csempézett fal előtt mennek el, vízben gázolva, miközben megrongálódott lámpák himbálózni kezdenek. A hirtelen támadó, majd hirtelen elálló vízesésen kívül más csodát is láthatunk: felizzó követ, majd egy harmadikat is: szembetalálkoznak a Professzorral, aki egy maga gyújtotta tüze mellett vidáman falatoz. Stalker nem érti, hogyan sikerült utóllérnie őket, amire a Professzor közli, hogy ő csak visszajött a hátizsákjáért, s rámutat az útjelzőjükre, amelynek láttára meglepetésünkre Stalker megijed: "Ez csapda. Zordon tette ide. Hogyhogy eddig engedett minket a Zóna? Egy lépést sem teszek, amíg... Szép kis dolog. Pihenő. Ne menjenek közel az útjelzőhöz. És én még azt hittem, hogy a Professzor nem talál vissza. Sosem tudom előre, milyen embereket vezetek. Minden csak itt derül ki, amikor már késő." Stalker, aki — eddig legalábbis úgy tűnt — magabiztosan mozgott a labirintusban, a Zónát nem topográfiaileg ismeri, hanem inkább csak természetét, titokzatosságát, inkább csak hisz benne.

7) "Az ő szemeik pedig tartóztatnak vala"

Mindhárman lepihennek. Az író egy zsombék-szigetecskére fekszik, éppen akkora, hogy elfér rajta. A Professzor olyan pozitúrát vesz fel, mintha Szinnyi Merse Majálisának modellje akarna lenni.²⁵ Stalker szinte belefekszik a vízbe. Karja bele is lóg a vízbe, amely ennek a filmnek csaknem mindegyik képkockáján jelen van, hol nedvesség, hol zuhatag, hol pocsolya, hol párásság formájában. Mikor Stalker lefekszik, megindul ismét a vízesés, ellepontjául lenyugvásuknak. Megindul a szóáradat is, az eddigi legélesebb szóváltás (nyelvöltögető szópárba? tudományos vita? gyűlölködés?) a Professzor és az író között. Közben megjelenik a kutya. Nem vesznek róla tudomást. Belevonják Stalkert is a beszélgetésbe, akitől megtudjuk, hogy az ide jövők boldogságot akarnak, de ő még nem látott boldog embert, hiszen a Szobából kijövőkkel többé nem találkozik, s a kívánságok nem azonnal teljesülnek. Az író megkérdezi, hogy ő, a Stalker sosem akarta használni a szobát. Stalker kitérő választ ad: "Nekem így is jó." Ekkor a kutya odafut (hangtalanul, pedig a vízben gázol) Stalkerhez, letelepszik melléje. Folyik tovább a vita, s ő tőle váratlan szót hallunk az írótól, az "önzetlen"-t: "Az emberiség azért él, hogy műalkotásokat hozzon létre. Ez az egy tevékenysége önzetlen." (Ars poetica ez? Identitását tükrözi? Vagy csak a tudományt haszontalannak minősítő replika része?)

A "Hiába professzor a fejében sötét van" mondat után elcsendesednek. Pusztaságot látnak (csak néhány bokor enyhíti kopárságát), forgószelek kavargatják a port és a nyárpelyheket (akár a Tükörben). Stalker nyitott szemmel és szájjal fekszik. (Alszik vagy révedezik?) Elcsendesednek. A heves szózuhatagot meditativ elektro-

nikus zene váltja fel. A Jelenések könyvéből halljuk a hatodik pecsét feltörését, a világ végének leírását (Jel 6, 12-17), amelyben a gazdagok és hatalmasok barlangokba és sziklák közé rejtőznek el a Bárány hatalma előtt, az erősek a gyengék hatalma előtt. A második mondatra már csukott szemmel és szájjal látjuk Stalkert, nyugodtnak, harmónikusnak, szinte szépnek, egy megdicsőült szenthez hasonlónak. A belső hang ezúttal nem Stalkeré. Suttogó női hang. A nézők és a szakértők többsége Martiska hangját véli felismerni s ezt az értelmezést látják igazolva azokkal a kis kuncogásokkal is, amelyek egy ízben megszakítják, majd lezárják a szövegmondást. A kisebbség, amelyhez magam is csatlakozom, a hangban a feleségét véli felismerni. Ezt azon kívül, hogy a feleség hangját már hallhatta a néző, még a lélegzetvétel és a hangsúly is alátámasztja, valamint az is, hogy a feleségben megtestesülő gyakorlatiasság, a "földhözragadt" szeretet a megfelelő ellenpontja Stalker földöntúltságának. Az áldozatot hozó, a kiszolgáltatott, a szenvedő, a Bárányhoz tartozó asszony hangján szól az írás a hatalmasokról. Annak a hangján, aki Stalker mellett is az erő. Még valami: a kuncogás nem lehet a kislányé, ő a film befejező részében halálosan (földöntúlian? ikonszerűen?) komoly arccal és intonációval mondja majd el Tyutcsjev versét.

Az "és minden hegyek és szigetek helyükből elmenének"-et követő kuncogás után a kamera a víz alá merül. Fecskendőt, kusza, iszalagos, barnászöldes színű vízi-világot látunk, majd egy víz tetején úszó üvegedényt, benne apró halacskákkal. Sejtelmes-meditatív "vízi-zene" kíséretében egy négyszögletes tálka, pénzérmék, majd egy "ikon" jelenik meg, amelyben az "idézetet" megértők felismerhetik a genti oltárkép Hubert Eyck által festett, hieratikusságú Keresztelő Szent Jánosát, amely — mint Radnóti Sándor megjegyzi — táblakép-rendszernek a középkorba visszamutató rétegét képviseli, amelyben az arany glória háttérében a latin szöveg félköre az ikon merevségével is távoli rokonságban áll³⁰. A nézőnek eszébe villanhat Keresztelő Szent János és Stalker rokonsága, akit a második eljövétel Keresztelő Jánosának is lehet értelmezni. Sorra villan fel előttünk a többi tárgy: a rugó, a pisztoly, egy naptárlap 28-i dátummal, óra, szögesdrótdarab, a csempés aljzat, a lebegő moszat, majd Stalker vízbőlógó keze. A kutyát is látjuk egy pillanatra, immár a parton feküdni, majd felállni, mintha jelezné, hogy Stalker is felébredt. Ezután Stalker fejét látjuk, eléggé szokatlan, "tótágas" beállításban, ahogy kinyitja szemét, sóhajtozik (mint egy rossz vagy furcsa álmom után?), felül majd nekünk háttal — mintegy válaszként a nyugtalanító látomásra a Lukács evangélium emmauszi tanítványok részletét (Lk. 24, 13-18.) kezdi el mondani: "És imé azok közül ketten mennek vala egy faluba, mely hatvan futamnyi földre vala, és beszélnek vala mindazokról, amelyek lettek vala. És lőn mikor beszélgetének, maga hozzájuk méne, és velek együtt megyen vala. Az ő szemeik pedig

tartóztatnak vala, hogy ötöt meg ne esmerjék Monda pedig nekik: micsoda beszédek ezek? És miért vagytok szomorú ábrázattal? Fellevén pedig az egyik, kinek neve..." Az a megrendítő részlet, amikor a megváltójuk megöletése miatt reményüket vesztett tanítványuk Mesterükkel találkoznak, aki kérésükre velük marad, s felfedi előttük a történetek értelmét, majd önmagát is a kenyértörésben. A tanítványoknak meg "lángolt a szívük". A második mondat után a behűnyt szemű Professzort, majd az író, aztán ismét a Professzort látjuk, akinek immár a szeme nyitva. Madarak hangversenye kíséri a szöveget, ismét halljuk a kakukkot. Most vesszük észre, hogy az egymástól több méter távolságra elalvó és Professzor egymásnak dölve, intim közelségben ébrednek fel. (Bensőséges barátok vagy riadtan egymáshoz bújók alakzata ez.) Most már Stalker közvetlenül hozzájuk szól, visszautalva az elalvás előtti vagdalkozásra (Stalker tapintattal beszélgetésnek nevezi) az önzetlenség kapcsán a zenéről elmélkedik, amely legkevésbé kötődik a valósághoz, mégis "csodálatos módon a lélek legmélyébe hatol. Mi által lesz magasrendű élvezet forrása, mely egyesít és megrendít? Mivégre kell ez? S főként: kinek. Maguk szerint senkinek és semmire. >>Önzetlennül?<< Nem. Aligha. Hiszen végső soron mindennek megvan az értelme. Az értelme és az oka." Eközben az előbbi pusztaság helyén gyönyörű tavat látunk (néhány másodpercre csupán a víztükröt), majd a tavat körülvevő erdőborította hegyoldalt, s ennek a tájképnek már "egészséges" horizontja van. Nyugópontja, fordulópontja ez a pihenő a Zóna-járásnak. Bár a pusztulás víziója is megjelenik, inkább paradicsomi arcát mutatja a Zóna. Vagy ilyenné tették a Zóna-járók? Csak álomukban voltak erre képesek? Mindannyiuk víziója volt a víz alá merült világ? (a múlt? a civilizáció? az esetleges? a viszonylagossá váló értékek?) vagy csak Stalkeré? Milyen mértékű párhuzamosság lehet az emmauszi tanítványok és a zónajárók között? Kérdemelték vagy inkább ajándékba kapták ezt a "paradicsomi nyugalmat"?

A megpróbáltatások utáni megnyugvás, az elbizonytalanodás utáni bizonyosságra találás jelene ez az Evangéliumban. És bizonyos mértékig itt is. Akkor hát Stalker lenne Jézus és a másik kettő a megbizonyosodók? A nézők egy része így véli. Stalker azonban jézusi vonásai ellenére nem az, aki bizonyosságot adhat, hiszen ő maga is "kevereg" a Zónában, a másik kettőhöz képest azonban hitével mégis csak szilárdabb pont. Jézus csodás emmausz-beli megjelenése (ő a jelenések könyvében megjelenő Bárány!) rímel arra a "csodára", amely testvéri testközelségre hozza az addig egymást maró író és Professzort, akik az út hátralévő részében már nem esnek egymásnak. Talán azt akarta érzékeltetni velük ez a "Csoda", hogy legmélyükön, alapjában véve jók? A Zóna mindenesetre megmutatta: olyan, amilyenné teszik, s ilyenné is tehetik. Megpróbáljuk Stalker elmékedését (egy autodidakta zseniális megérzései? egy szent örült elragadtatott beszéde? egy igazi reflexióra képes ér-

telmiségié?) az őt hallgató író és Professzor tekintetével értelmezni. Nézésük nem beszédes (kövült? révedező? tűnődő?), hallgatásuk is alig sejtet valamit (kifogytak az érvekből? felhagytak a felületes csevegéssel? abbahagyták a szerepjátékot?). Felvetődhet az "idézetet" ismerőkben a kérdés, miért maradtak ki az evangéliumi szövegből Jeruzsálem, az Emmausz és a Jézus szavak? A cenzúrárt megleévesztendő? Alig valószínű! Talán azért, hogy ne lehessen rövidre zárni a párhuzamot? A tanítványok eleinte nem ismerték fel Jézust, de jól érzik magukat vele. Talán ilyesmit érezhettek a Zónajárás nyugvópontján a vándorok.

A kérdezettek legalább kétharmada tudja valamennyi csoportban legalább azt, hogy az idézetek a Bibliából vannak. Az egyházuk tanítása szerint vallásosoknak 43, a maguk módján vallásosoknak 25, az istenhívők és istenkeresőknek 12, az ateistáknak közömböseknek 8, az ateistáknak 5 százaléka tudja pontosan a lelőhelyet.

A *Hogyan illeszti bele értelemezésébe a víz alatti tárgyakat?* kérdésre adott válaszok kétharmada háromféle értelmezés, s ezek aránya eléggé eltért a különböző világnézetű csoportokban.

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maga- módján %	isten- hívő és -kereső %	közömbös %	ateista %
a múlt, az emlékek elpusztult har- mónia	##	##	##	#	##
értéküket vesztett dolgok, mulandóság	#	#0	##0	##0	##0
bűnös világ	###	##	#0	##	##
civilizáció	0	0	0	-	0
az élet	-	-	-	0	#
	0	#	0	#	0

Valamennyi csoportban 5 százalékosnál kisebb arányban szerepelnek a következő értelmezések: a) környezetszennyezés, b) egy kórház maradványai, c) a tudatlalatti, d) élet és halál, e) a Zónában járt emherek tárgyai, f) örökkévalóság, lassuló idő, h) károsz, i) a felszín alatt lévő, a fel nem használt tulajdonságaink, j) a tudatlalatti büntudat, a káros szenvedély tárgyai.

A pusztaság helyén keletkező tó az utolsó "külső" tájkép a Zónáról, ezután már csak fedett terek következnek. A Milyennek tartja a zónabeli tájat? kérdésre hat válasz-lehetőség kínálkozott. A *naturális*, a *fantasztikus*, a *kietlen*, a *szép* és a *borzalmas* eléggé hasonló (2,6 és 3,0 között) átlagértékeket kapott, a *romantikus* a nagy többségnek nem felelt meg (1,8). Ebben a tekintetben a világnézet kevésbé osztotta meg a kérdezetteket, mint a nembeli hovatartozás

	nagyobb		kisebb
kietlen			
nők	ooo		férfia
romantikus			
férfiak	ooooo		nők (x)
15-19 éves férfiak	ooooooooo	20-40 éves férfiak (xx)	
szép			
férfiak	ooo		nő

S. Kusmierczyk arra hívja fel a figyelmet, hogy a Zóna színei tökéletlenek, mert a Zóna átmeneti világ a tökéletlen külvilág és a tökéletes Szoba között.²⁶ Bujdosó Dezső a szürke Zóna fakósárga virágaihoz képest a külvilágot érzi színesnek: "Hogy a Zóna menyire nem virányos táj lesz, az éppen a színesre váltás perceiber derül ki. A veszélyes áttörés után a felszabadultság érzése kelene, hogy látszódjék az arcokon, ezzel szemben — a színesség ellenére — inkább hamuszínű, barázdált, gondterhelt, csüggedt arcukat mutatja a kamera." Úgy vélem. Bujdosó "eléégikusan", a valóságosnál sötétebben észleli az általa elégiának nevezett filmet.²⁷ Gáspár Csaba viszont a visszafojtottnak, nem önmagát mutatónak, hanem mindig mélyebbre távolabbra, magasabbra — másra — utaló film Zónáját titokzatosnak látja, s őt a zónabeli táj finom borzongással tölti el, csöndre inti, mert csöndet áraszt magából.¹³ Szilágyi Ákos és Kovács A. Bálint megegyezően láttatják a Zónát a fekete-fehér siralomvölgyéhez képest színekben tobzódó szent helynek, levegős szabadságtérnek.⁹ Ha a Zóna valóban olyan, amilyenné az ott tartózkodók teszik, akkor a Zóna szépnek, harmonikusnak, paradicsominak érezhető.

8) "Megint egy kísérlet"

Útjukat most sem tudjuk követni, mert a következő kép már a húsdarálónak nevezett hely belseje, egy csatornaszerű alagút. A sorshúzás az írók kényszeríti arra, hogy elsőnek menjen. A kihúzott rövidebb gyufát rágcshálva félénken beles a csatornába, majd megkéri Stalkert, hogy legalább egy útjelzőt dobjon előre. Stalker egy követ dob be, s gyorsan be is csukja maga után a vasajtót. Miért dobott a jelző helyett csak egyszerű követ? Miért felelt meg ez is az írónak? A hit próbája, erősítése? Ezt is balkézzeel dobta, ami arra utal, hogy ennek a kőnek ugyanaz a funkciója, mint az útjelzőnek. (A gyufahúzás-műveletnél egyébként megfigyelhető, hogy Stalker jobbkezes, a balkézzeel dobás a rítushoz tartozik.) Az író nagyon óvatosan előreindul a fémesen kékes, állandóan jobbra kanyarodó csatornában, amelyben hol jégcsapszerű képződmények (pók-hálók?) lógnak le, hol víz csöpög felülről. Stalker a Professzor

háta mögött lopakodik. (Mégis csak ennyire veszélyes hely? vagy a vezető Stalker ijedt be?) Az író egy vasajtóhoz ér, s Stalker utasítja, nyissa ki. Az író pisztolyt vesz elő. Stalker a póruljárt tankokra emlékezteti, s eldobatja a pisztolyt. Kiderül, a Professzornál pisztoly helyett méregampulla van "végső esetre" "Meghalni jött ide?", kérdezi döbbsen Stalker, s az ujjá hegyével (óvatosan? undorral? tűnődve?) a víz alá löki a revolvért.

Az írónak majd a többieknek is egy medencén kell átkelni, hónaljig mártózva (megmerítkezve? megtisztulva?) a nem éppen tiszta vízben. *Hogyan illeszti bele értelmezésében a Szoba előterébe érkezés előtti megmerülést a vízben?* kérdésre elég sokan nem válaszoltak: legnagyobb arányban az ateisták és az egyházak tanítása szerint vallásosok (27 és 30%), de a többieknek is 12-18 százaléka. A leggyakoribb válasz a megtisztulás (különböző világnézettű csoportokhoz tartozók (48-61%-a). Csupán egy újabb akadállynak, megpróbáltatásnak tartja a közömbösök valamint az istenhívők és -keresők 19-19 százaléka, s a többi csoport tagjainak 5-15 százaléka. *Megkeresztelésnek értelmezi a vallásosok és a közömbösök 12-12 százaléka.* Nem éri el az 5 százalékot a következő választípusok aránya: a) képessé válni a befogadásra, b) átlépés egy másik létszférába, c) tisztítóűz, d) ilyen mocsokban élünk, e) lemerülés a tudatalattiba, e) vezeklés.

Egy újabb ajtó mögött a Zóna talán legkülönösebb tája fogad, egy félgömb alakú homokbuckákból álló sivatag. Mindez zárt térben, s a teret a fertőrákosi köfjétdőhöz hasonló kő (beton?) falak zárják le. Stalker kétségbeesetten figyelmezteti az író! ("Jöjjen vissza maga öngyilkos!"), s egy jelzőt (mégis csakmaradt nála!) röpít utána, amely megpattanva a buckán (mégsem homok) az író közelébe kerül. A kamera felől (ahonnan a jelző is előreröpült) két nagy fekete (ragadozó? baljóslatú?) madár röppen előre, s átrepülve a sivatagon az egyik semmivé oszlik, a másik nagy port csapva leszáll. Az író pedig mozdulatlanul fekszik az "oázisban", egy földbeásott fémhordó (kútkáva?) melletti pocsolyában. Ilyen száraz helyre még nem akadt a Zónában, talán ezért ennyire veszélyes. Az író mindenestre megmenekült, mert lassan feltápáskodik az "életmentő" tócsából. Most sem veszi ki a kezét a zsebéből. Köhög, majd leül a "kútkávéra". Aztán mégis feláll, egy követ visz oda, s beleejti. 13 másodperc elteltével halljuk csak a csobbanást, aztán 3-4 másodperc múlva még egyet. (Duplafenekű kút? Vagy először csak az oldalához ütdőött?) Az író így kommentálja a jelenséget: "Mégint egy kísérlet". Majd hozzáteszi: "Itt mindent valaki kitálalt." Kire gondolhat? (Stalkerre? a Zónára?) Szembefordul velünk, s vallani kezd (vagy csak panaszkodni?): "Nekem nincs lelkiismeretem. Csak idegeim vannak. Valami szemét ledorongol: egy seb. A másik szemét megdicsér: még egy seb. Szíved, lelked, beleadod, megzabálják mind a kettőt." Azután arról beszél, hogy igazából nem kell senkinek, hiába hitte azt, hogy jobbak lesznek könyveitől.

(Mégsem cinikus, hanem csak áldozat?) Stalker nem fűz ehhez kommentárt, csak szívből örül, hogy az író megmenekült. (Talán lelkileg is, hiszen meggyónt, vélheti a nézők egy része.) "Most már száz évig fog élni", lelkesedik Stalker. Az író hátat fordít nekünk, s azt morogja: "És miért nem örökké?" Mielőtt messzemenő következtetéseket vonnánk le ebből az örökléttel kacérkodó kijelentésből, hozzátesszi: "Mint a bolygó zsidó."

g) "A legfőbb, hogy higgyenek"

Már a Szoba előterében vagyunk. Stalker kienged, dicséri az író, aztán mintha nem tudná érzéseit saját prózai szavakba önteni, elmondja Zordon testvérenek versét (Tyutcsjev költeményét), amelynek refrénje "De nem elég, hiába." Egy kis ablak előtt állva mondja (szavalja? éli meg?) a verset, miközben — ez jellegzetes mozdulata, így feküdt fűben is — fejét kézfejének támasztja. Közben egy ki-be nyitódó-záródó ajtó nyikorgását halljuk. "Mit izgulsz?", kérdezi az író, s megüti fülünket a tegezés. (Közeledés? gúny? a versmondó és az író találkozása?) Stalker most megtalálja a saját szavakat: "Nem is képzelik, hogy milyen boldog vagyok. Ritkaság, hogy mindenki eljut idáig. Maguk becsületes, jó emberek. Büszke vagyok magukra." A "becsületes, jó emberek" egyike, az író, féregnek nevezi őt azért, mert két hosszú gyufával készakarva őt küldte előre a húsdarálóba. Ekkor jelenik meg ismét a kutya, a Szoba előtere medence-szerű részének sekély vizében gázol. A víz tetején ökölnyi buborékok.

A beszélgetés egy kis helyiségben folytatódik. Stalker elismeri, a sorshúzás "csak ostobaság volt". A Zóna magát engedte be". Ekkor telefoncsengést hallunk. Újabb bizonyíték arra, hogy a Zóna a téridőben van? Az író veszi fel. Szavaiból kitűnik, valaki orvosi rendelőt hívott. (Újabb csoda lenne a telefon, vagy éppen annak jelzése, hogy a Zóna téridőn belüli másság, s kapcsolatban áll a közönséges téridővel, ahonnan ide jöttek? És az orvosi rendelő? A gyógyulás helyére való utalás?) Most a Professor nyúl a telefonhoz, s nem törődve Stalker figyelmeztetésével, tárcsáz, a kilences labort kéri, majd kivonul a helyiségből a telefontal, s társainak hátatfordítva bonyolítja le a beszélgetést, amelyből megtudjuk, hogy olyasmit akar megtenni, amit kollégája aljasságnak nevez. Megtudjuk azt is, hogy a tudós (most lett bizonyos, hogy az) világéletében félt valamitől, s hogy ez a kollégája húsz évvel azelőtt lefeküdt feleségével. A beszélgetés közben a Professor arcjátéka megelégnélkül, gúny és keserűség olvasható le róla. Stalker gyanakvó kérdésére a Professor kérdéssel válaszol: "Mi lesz, ha mindenki hinni fog a Szobában? Mikor majd tóduznak ide. Mert csak idő kérdése ez. Ezrével jönnek majd az elvetélt császárok, nagy inkvizítorok, főhrerek." Aki viláгурalmat akar, olyat

nem hoz ide, válaszolja Stalker, de a Professzor a növekvő bűnözéssel, a politikai maffiákkal, a széfekben rejtőző baktériumokkal és lézerekkel érvel. "Csak nem hisz ezekben a mesékben?" kérdezi az író. "A jókban nem. A félelmetesekben igen", feleli a Professzor, akiben a nézők egy része most a humanizmus védnökét, az emberiséget szolgáló ráció bajnokát látja. A közben szögesdrót darabból koszorút (töviskoszorút?) készítő író azzal érvel, hogy "egyetlen emberben sincs annyi gyűlölet vagy szeretet, ami áterjedhetne az egész emberiségre." Majd Stalker kérdésére ("Lehet-e boldogság mások boldogtalanságának árán?") neki támad: "Világosan látom, hogy maga az emberiség pusztulására tör valami fantasztikus jócselekedettel." Monológja közben felhúz egy kapcsolókart, s erős zúgás közepette felizzik egy villanykörte (akár csak reggel a konyhában!). "Telefon..., villany..." motyogja az író, aztán észrevesz egy altatót.

Stalker sürgeti őket, menjenek be a Szobába, mert mindjárt este lesz. Az író hangot vált: "Látom én, hogy ez a versmondás, meg ez a kerengés mind a vezeklés sajátos formája. Megérttem magát. A nehéz gyermekkor, a környezet... De ne áltassa magát. Nem bocsájtok meg." Ekkor a fejére teszi a "töviskoronát". "Kérem, ezt ne!", kéri Stalker. Hogyan értelmezhető a krisztusi töviskorona és az "antikrisztus" meg a "nem bocsátok meg" bizarr együttese? Egy kiégett ember, akinek senki és semmi sem szent? Egy szenvedő ember, aki még nem jutott el odáig, hogy megbocsásson? Vagy annak szól ez (Stalkernek), aki "az emberiség pusztulására tör valami fantasztikus jócselekedettel"?

A kutya nyüzsitését halljuk. A Professzor odapillant. A különös kutya két egymást ölelő csontváz előtt ül. (Öket őrzi? Tőlük óvja a többieket?) Szerelmespár? Ezt erősíti meg az is, hogy ölükből növények (virágok?) nőnek ki. A nyikorogva ki-be csukódó ajtó (már a sokadik ajtó!) hol beárnyékolja, hol megvilágítja a hátborzongató idillt, miközben odakinn a madarak hangversenyeznek. "Itt állunk a küszöbön. Ez életünk legfontosabb pillanata", halljuk Stalkert. Többes szám első személyben beszél. Odamegy a Szoba vélhető küszöbéhez, benéz (feltehetően a Szobába), majd le-guggol. Erősödik a madárcsicsergés. Az író és a Professzor utána mennek. Tudniuk kell, hogy itt minden teljesül: a legbenső kívánságuk, a legőszintébb, a legkínzóbb. Semmit sem kell mondaniuk. Csak az kell, hogy koncentráljanak, s felidézzék egész életüket. A múltjára gondolva jobb lesz az ember. S a legfőbb..." Itt megáll. sóhajt, folytatja: "... a legfőbb, hogy higgyenek." Ismét sóhajt, arckifejezése már az előző mondatok óta olyan, mintha sirva könyörögne. "Ha visszagondolok az életemre, attól aligha leszek jobb. S ez talán nem érzed, hogy ez az egész milyen szégyenletes? Megalázkodni, imádkozni." válaszolja az író, a nézők nagy része nevében is. Stalker koncentrációról beszél, s nem bűnbánatról, nem gyónásról, nem megalázkodásról, csak erőfeszítés-

ról, szembesülésről. Az író jól érzi meg, hogy ehhez el kell hallgattatnunk önmagunk előtt, el kell hallgattatni a hübriszt, a magunk mentését, annál is inkább, mert életünk felidézésekor a bennünk lévő jónak is fel kell jönni. Persze az, hogy a múltat fel kell idézni, azt is jelenti, hogy a "múltat be kell vallani". Stalker jól érzi, hogy az író "csak" büszkeségből beszél így. Még nem készült fel eléggé". Ismét a Professzorhoz fordul, aki most egy bombát vesz elő, s meg is indokolja a Szoba elpusztítását: "amíg ehhez a mérleghez bárki hozzáférhet, nincs egy nyugodt per-cem". Most mérlegnek nevezi azt, amiről az előbb úgy beszélt, mint egy lehetőségéről, amellyel vissza lehet élni. Rögtön hozzáteszi azonban: "Vagy talán a rejtélytől nincs?" úgy tűnik, akár mérleg, akár rejtély, elszánta magát a Szoba elpusztítására. Stalker megpróbálja kitépni kezéből a bombát, de az író őt ízben löki el, bele a pocsoljába.

A szobával kapcsolatban három kérdést kaptak a kérdezetek. A *Hogyan illeszti bele értelmezésébe a Szobát?* kérdésre nem válaszolóok aránya csak istenhívők és -keresők körében haladta meg a 20 százalékot, a többi csoportban 10-15 százalék volt. Mind a fiatalabbak és az idősebbek, mind a különböző világnézetűek válszai eléggé eltértek:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	maga- módján %	isten hívő és -kereső %	közömbös %	ateista %
ahol a vágyak teljesülnek a titok nyitja a lélek leg- mélye	#0 #	#0 #	0 #0	#0 #	## #
ahol Isten van, maga Isten üdvözülés, jó, teljesség lehetőség önma- gunk megisme- résére	# #0	0 0	0 0	0 0	# #
remény, kapasz- kodó kitaláció, át- ejtés	## # 0 -	# # 0 -	# # # -	# 0 # 0	0 # 0 0

A Szoba mint a vágyak teljesülésének a helye a fiatalok, mint a lélek legmélye az idősebbek körében gyakoribb. Kevesebb, mint 5 százalék az aránya az alábbi értelmezéseknek: a) a titok, b) az ítélet és a megmérettetés helye, c) ahova csak a megtisztultak léphetnek be, akikben nem maradt rossz kívánság, d) a maga a sivár valóság, e) a kommunizmus, f) egykori üzem maradványai, g) ahová az ember egész életében belépni készül. A felkinált hét válaszlehetőség közül egyetlen egy sem akadt, amellyel a többség egyetértett volna. Legnagyobb arányban azzal rokonszenveztek, hogy a Szoba a remény, szemben a külvilág kilátástalanságával (átlag: 3,7), nem sokkal kisebb arányban (3,4) a következőkkel: tükröz és

cél. jóval kisebb arányban a Szoba nem létezik (1,9) és a mennyország (2,2) értelmezésekkel. A felkinált értelmezési lehetőségek többségét eléggé eltérő mértékben érezték magukénak a különböző világnézetű és életkorú nézők.

nagyobb		kisebb
remény, szemben a külvilág kilátástalanságával	átlag:	
közömbösök	ooo	nem közömbösök
15-19 évesek	ooooo	20-40 évesek (x)
maguk módján vallásosok	ooooo	egyháziasan vallásosok (x)

cél	átlag:	
15-19 évesek	ooooo	20-40 évesek (x)
nem ateisták	ooooo	ateisták (x)

tükör	átlag:	
istenhívők és -keresők	ooo	többiek
teisták	ooooo	nem teisták

a bűnöktől való megszabadulást	átlag:	
teisták	ooo	nem teisták
maguk módján vallásosok	ooo	egyháziasan vallásosok
maguk módján vallásosok	ooooo	ateisták (x)

mennyország	átlag:	
egyháziasan vallásosok	ooo	maguk módján vallásosok
15-19 évesek	ooooo	20-40 évesek (x)
vallásosok	ooooooooo	ateisták (xx)
egyháziasan vallásosok	ooooooooooooooooo	ateisták (xxx)

nem létezik	átlag:	
teisták		teisták
nem teisták	oooo	egyháziasan vallásosok
maguk módján vallásosok	oooo	20-40 éves marxista
20-40 éves nem marxista		ateisták (xxx)
ateisták	ooooooooo	egyháziasan vallásosok (xxx)
ateisták	ooooooooo	

Leginkább a teisták és a nem teisták, valamint a tizenévesek és az idősebbek véleménye különbözött. A többiekétől legjobban az ateisták és az egyházuk tanítása szerint vallásosok elgondolása tért el.

A *Miért akarja a Professzor elpusztítani a Szobát?* kérdésre nem válaszolók aránya a különböző világnézetű csoportokban csupán

8 és 13 százalék között volt. Kétféle válasz tette ki az összes válasznak több mint felét. A félti az emberiséget a visszaélésektől 21 és 31 százalék között volt a különböző világnézetű csoportokban (a nem vallásosok között valamivel nagyobb arányban, mint a vallásosok között). A másik gyakori válasz, mely szerint az irracionálisat, a transzcendenst, a titkot akarja elpusztítani a ráció nevében meglepetésre nem a teisták, hanem az ateisták körében volt valamivel nagyobb arányban: a teistáknak átlagosan 20, a nem marxista ateistáknak 28, a marxista ateistáknak 48 százaléka válaszolt ilyesmit. A fél önmaga megismerésétől saját vágyaitól és a hitetlen válaszok a vallásosok körében nagyobb. Csak két csoportban haladta meg (alig valamivel) az öt százalékot a nem akarja mások boldogságát egyik csoportban sem éri el az 5 százalékot az a) nem akart hinni benne, b) hitt is benne, meg nem is, c) egyértelműséget, biztonságot akart, d) gyáva, e) mindenben csalódott, f) nem akarja elismerni, mennyire reménytelen a külvilág, g) rájött, hogy a Szoba egy nagy család, h) szégyellte, hogy ő sem akart belépni, i) hogy ne kelljen többet senkinek sem szégyenkeznie a megtorpanás miatt.

A szakértők körében is eléggé sokféle Szoba-értelmezés akad. Báron György szerint a Szoba nem több bármilyen célnál és vágnál,²³ Héra Zoltán szerint a szabadulás, a megváltódás jelképes helye,²² R. Prédal a Solaris oceán-agyához érzi hasonlóknak²⁸, Sneé Péter önmagunk lényege jobb megértésével azonosítja.¹⁹ Első számú kalauzaim (Szilágyi Ákos és Kovács A. Bálint) úgy vélik, hogy a Szoba a Zóna Istene, a csodaként megnyilatkozó Isten, de a csoda éppen attól fosztaná meg őket, ami a lényegük: a transzcendentálás lehetőségétől.⁹ Ha azonban a Szoba csodáját a jézusi csodához érezzük hasonlóknak, amely mind az istenek szentélyeiben történő, mind a mágiával létrehozott, mind a karizmatikus személyek művelte csodáktól különbözik, mert lényege a jel, vagyis az üzenet, hogy átléphetesz (transzcendentálhatsz), akkor úgy is értelmezhető a filmbéli szoba, mint az az embert lényegéhez hozzásegítő, s az író és a Professzor által (egyelőre) kihagyott lehetőség. Kovács A. Bálint még azt is hozzáteszi értelmezésükhöz, hogy a Szoba a Zóna ígérete és misztikus értelme, amely (aki?) "azt értelmezi kívánságként, amit ő az ember legbensőbb lényegének tart. Egy dolgot lehet kérni: segítsen önmagára találni, felszabadítani". Kovács A. Bálint is úgy látja, hogy világhatalmi törekvésekkel el sem lehet jutni a Szobáig. "A Szoba csak az önismeretet tudja adni akkor, ha az ember kész arra a szembesülésre", írja¹⁰. Ehhez annyit tennék hozzá, hogy ez az önismeret azt is jelenti, hogy az ember átlépésre alkalmas.

Stalker félig sírva kérdi őket, hogy miért akarják elpusztítani a hitet, a reményt. Az író nagyon keményen nekiment: "Te leköpd az embereket. Pénzt keresel a mi fájdalmunkon. De nem is ez a fő: örülsz, hogy itt te vagy a cár és az Isten." A nézők egy részének is megfordulhat a fejében, hátha valóban így van, de Stalker sírása nem támasztja alá ezt a feltevést. Elmondja, hogy a Stalker nem léphet be a Szobába, sőt a Zónába sem önös céllal. Az író "álszent tetűnek" nevezte az imént, s most Stalker is tetűnek nevezi önmagát, miként a zsoltáros a 22. zsoltárban: "De én csak féreg vagyok, nem emberek gúnytárgya s a népek megvetettje." Meggyónja, hogy a stalkerségen kívül semmit sem tett a világban, a feleségének sem adhatott semmit, barátja sem lehet, mindenét elvették: boldogságát, szabadságát, méltóságát, mégis tud segíteni a boldogtalanokon.

A *Miért mondja Stalker, hogy itt van méltósága?* kérdésre a különböző világnézetű csoportok tagjainak 87-95 százaléka válaszolt. Valamennyi csoportban a leggyakoribb válasz az volt, hogy itt ő a vezető (28-31%). A válasz, hogy a Zóna emberhez méltó hely az egyházuk tanítása szerint vallásosok körében volt a leggyakoribb (20%), a nem vallásosok között pedig csak 6-9%. Az ez számra az élet, a remény helye a nem marxista ateisták körében a legnagyobb arányú (19%), az itt szolgálhat, itt bizonyíthat és az itt önmaga lehet viszont a marxista ateisták körében (19 és 20%). 5 százalékat éppen hogy meghaladta az itt elismerik-típusú válaszok aránya, s az 5 százalékot sem érte el a következőké: a) mert örült, b) mert a külvilág rossz, c) az ember a transzcendens világban válik értékessé, d) itt a teljes személyiségére szükség van, e) szenvedései által itt nyerheti vissza méltóságát.

A *Miért nem akarta használni a Szobát Stalker?* kérdésre a kérdezettek 9-12 százaléka nem tudott válaszolni. A leggyakoribb válasz az volt, hogy a stalkereknek önzetlennek kell lenniük. Ez a válasz az egyháziisan vallásosok körében a legnagyobb arányú (39%), nem sokkal kisebb a maguk módján vallásosok (34%) valamint az istenhívők és -keresők körében (32%), az ateisták között azonban jóval alacsonyabb (13%). A vége lenne hitének, reményének és a fél a tudatalattijától válasz az ateisták körében a leggyakoribb (14 és 16%). Alig haladja meg az 5 százalékot a fél és az így is boldog válaszok aránya, s az 5 százalékot sem éri el a következőké: a) úgy érzi, nem méltó rá, b) neki elég, hogy hisz benne, c) ő magában hordja a Szobát, d) saját erejére akart támaszkodni ő is, e) nem érdemelte meg, mert nem törődött családjával, f) ő csak az út.

A Professzor átsétál az ablakhoz, a csontvázak közelébe, az író meg elbizonytalanodva (fel-alá járkálva) mondja: "Nem tudom. Lehet. De akkor megbocsáss, félkegyelmű vagy. Sejtelled sincsen

róla, mi történik itt.” Az író szerint Stalker hite, reménye, hivatása, de ma a titok sem fér össze az épelméjűséggel. Igazolást is akar szerezni erről, megkérdezi Stalkert, szerinte miért kötötte fel magát Zordon. Stalker etikai értelmezést ad: “Őnös céllal jött a Zónába, veszni hagyta testvérét, a pénz miatt.” Az író azonban lélektani magyarázatot talál: “A lelkiismeret csak kitálalás.” Őszerinte nem kapzsisága győzte le, hanem a tudatalattija, amely pénzt kívánt. Az író kifejti, nem akarja senkire sem rázúdítani mocskos lényegét. “Piszok rossz embersímerő vagy, Nagy Kígyó, ha magamfajtákat hozol a Zónába. Különbön meg honnan veszed, hogy ez a csoda létezik? Ki mondta, hogy csakugyan teljesülnek a kívánságok? Látott valakit is, aki itt lett boldog? Talán Zordont? Ki mesélt magának a Zónáról, Zordonról, a Szobáról?”, fejezi be az író élénk madárcsicsergés közepette, miközben a lekezelő tegeződésről visszavált a magázódásra. “ő”, válaszolja Stalker. Ki lehet ez az ő? Az eredeti szövegben hímnemű alak szerepel. Legvalószínűbb az, hogy Zordon, akit azelőtt Tanítónak hívtak. Egyre szelídebb hangú mondókája végén az író elveszti egyensúlyát, s kishíján beesik a Szobába, amely, úgy tűnik, vonzza is, taszítja is őt. Az író most Stalker mellé telepedik, átkarolja a vállát. Azét, akit az előbb tetűnek, aztán félkegyelműnek nevezett, akit oly durván félrelökött. Kiengesztelődés? Jópofászkodás? Elismerés? Ismét cseng a telefon, de most senki sem veszi fel. Ha valamelyiküket keresik, az a Professzor lehet, aki most szétszereli a bombát, s a Szoba felé fordulva, mintegy a Szobának mondja, vallja be: “Végképp nem értek semmit. Mi értelme van ide jönni?”

Váltás. Most a Szobából látjuk őket. A Professzor is leül melléjük, s folytatja a bomba szétszedését és alkatrészeinek szétdobálását. “Milyen csönd van... Hallják?”, kérdezi Stalker, s most néhány másodpercre aranyszínű lesz a kép. Az előtérben viszonylag tiszta víz, jól látszik a csempe. Miközben Stalker arról ábrándozik, hogy ide hozza feleségét és kislányát, megered az eső, ezüstösre vált a kép. Elcsendesedve ülnek. (Kiürülve? megindulva? csak fáradtan? összpontosítva? kiengedve? megtisztulva?) Az eső nem rájuk esik, eléjük, mégis valahogyan megtisztítja őket, akik — habár a Professzor egykedvűen (vagy zavarában? szórakozottan? belefeledkezve gondolataiba?) kavicsokat dobál az “élet vizébe”²⁹ — valamiféle szentháromságot alkotva csendben megülnek, a madárcsicsergést, s talán belső hangokat is hallgatva. A víz alá került (múlttá váló?) bomba-darabot látjuk, amint egy hal dörgölőzik hozzá (honnan kerül egy ekkora hal a sekélyvizbe?) Felcsendül Ravel Boleró-jának egy részlete, olajfolt úszik rá a bombára, és a halra, a Ravel-zene vonatzakatolással keveredik.

A *Hogyan értelmezi a zónabeli utolsó jelentében megeredő esőt?* kérdésre a különböző világnézetű kérdezetteknek csak 63-76 százaléka válaszolt. A megtisztulás volt a leggyakoribb válasz

(26-34%). Az eső mindent eltüntet, elfeledtet (a célt, az illúziókat) választípus 5-12 százalékban, a belső megnyugvás 4-12 százalékos arányban fordul elő. Egy-két csoportban meghaladta az 5 százalékot az égből jövő üzenet, kegyelem, áldás, amely elsősorban a teisták körében fordul elő. 5 százaléknál kisebb az aránya a következő válaszoknak: a) természeti jelenség, b) a természet siratja őket, c) időtlenség, d) felkiáltójel a be nem következett cselekedet helyén, e) elzárja a lehetőséget a Szobába lépéstől, f) meghatottság és szomorúság, g) megbocsátás. Bujdosó Dezső Kuroszava A vihar kapujában című filmjének befejező részéhez érzi hasonlóknak ezt a jelenetet: minden embernek van igazsága, de hogy mi, azt nem tudhatjuk meg.²⁵ Szilágyi Ákos és Kovács A. Bálint a zuhogó esőbe bámulva "imádkozni" látják a három vándort, akik eljutottak a némasáig (a komolysáig, az emelkedettségig) amikor a szó újra igévé válik. Az első végén Noé bárkájának megérkezése is eszünkbe juthat a csodálatos rigófütyöt hallgatva. Az előbb még azt fájlaltuk, hogy nem léptek be a Szobába, most megnyugszunk: ott ülnek küszöbén, ha nem is jutottak be, legalább bepillanthatnak a "mennyországba".

Milyen állapotban ül — első ízben szorosan egymás mellett — három főszereplő a zónabeli utolsó jelenetben, a bomba hatástalanítása után? Erre a kérdésre 8 válaszlehetőséget adtunk meg: csalódottan — kiégetten, üresen — megtisztulva, töprengve a történeteken — semmit sem értve — boldogan — valamit megsejtve — megbékélve. A Professzor esetében a töprengve a történeteken volt a leggyakoribb válasz, mindegyik csoportban (40-57%). Legnagyobb arányban a 20-40 éves marxista ateisták választották ezt a lehetőséget (57%), s a fiatalok mindegyik csoportban nagyobb arányban, mint az idősebbek. A második leggyakoribb a valamit megsejtve volt (21-39%); legnagyobb arányban az egyházuk tanítása szerint vallásosok, legkisebb arányban az ateisták választották. 11 és 22 százalék között volt a csalódottan és a kiégetten, üresen válaszok aránya (az előbbi az ateisták, az utóbbi a közömbösök és az ateisták körében volt a legkisebb). A megtisztulva válaszok aránya csak a maguk módján vallásosok meg az istenhívők és -keresők, a semmit sem értve, csak a maguk módján vallásosok, a megbékélve csak a közömbösök körében haladta meg a 15 százalékot. A boldogan egyik csoportban sem érte el az 5 százalékot.

Az író esetében is a töprengve a történeteken volt a leggyakoribb, és a valamit megsejtve az ez után következő válasz. Az íróra vonatkoztatva nagyobb volt a megtisztulva válaszok aránya, mint a Professzor esetében (13-21%); elsősorban a tizenévesek látták így. Kisebb volt a megbékélve, s szintén nagyon alacsony a boldogan válaszok aránya.

Stalker esetében a csalódottan volt a leggyakoribb válasz, (34-54%). Legnagyobb arányban az istenhívők és -keresők, legkisebb arányban a közömbösök választották ezt a lehetőséget. A töprengve

a történeteken került a második helyre (20-26%), a megbékélve a harmadikra (10-27%). Elsősorban az egyháziassan vallásosok érezték Stalkerben a megbékülést, legkevésbé a közömbösök. Elég magas (7-22%) volt a boldogan válaszok aránya is, legkisebb arányban az ateisták, legnagyobb arányban a közömbösök érezték így. Kevesen érezték magukénak a kiégetten, üresen választ, kivéve az ateistákat, körükben elérte aránya a 22 százalékot.

Egymás mellett tehát így látjuk üldögelni a három vándort:

Stalker	Író	Professzor
csalódottan (34-54)	töprengve a (40-48)	töprengve a (40-50)
töprengve a (20-26)	történeteken	történeteken
történeteken	valamit meg- (34-39)	valamit meg- (23-39)
megbékélve (10-27)	sejtve	sejtve
boldogan (7-22)	csalódottan (11-23)	kiégetten (15-21)
kiégetten, (7-28)	kiégetten, (17-21)	csalódottan (10-28)
üresen	üresen	
	megtisztulva (13-21)	megtisztulva (9-21)

11) "A hit szerve elsorvadt bennük"

A Ravel-zenét elnyomja a vonatkerék kattogása. Ez már a színtelen, (barnás-fehér) külvilágból szól. Ugyanonnán, ahonnan elindultak, az ivóból látunk kifelé; a padon ülő kislányt vesszük észre, s a padnak támasztott mankókat. Stalker felesége bemegy az ivóba, ahol ugyanabban pozitúrában látjuk a három férfit, mint indulás előtt, csupán a kutya jelzi, hogy a Zónából kerültek vissza ide. De hogyan? A Hogyan jutottak vissza hajtány nélkül? kérdésre elég nagy arányban (25-45%) nem tudtak válaszolni. A leggyakoribb válasz a praktikus gyalog (18-28%). (A tizenévesek körében gyakoribb ez a válasz.) Nem sokkal kisebb (14-22%) arányú a nem érdekes, nem fontos-típusú válaszok aránya. Alig haladta meg az 5 százalékot az álombeli utazás, a másik úton, a csodás úton és a Zóna kiengedte őket típusú válaszoké. Kisebb volt 5 százaléknál a következők aránya: a) a kutya vezette ki őket, b) visszajött a hajtány, c) lelkiismeretük után mentek, d) könnyedén visszajutottak, mert jellemük megváltozott, e) befelé csak egy, kifelé több út van. A világnézet ebben az esetben nem játszott különösebb szerepet, mindegyik csoportban akadtak elképzelés nélküliek, ésszerű magyarázatot keresők és olyanok is, akik a Zóna sajátosságából indultak ki.

Azok a nézők, akik abban a hiszemben voltak eddig, hogy a zónajárás csak képzeletben történt meg, most megbizonyosodhattak, a Zóna téridőben benne lévő másság, s erre a kutya a legfőbb bizonyíték. "Ott volt, nem hagyhattam ott", mondja Stalker feleségének. Miért nem hagyhatta ott, vetődhet fel a nézőben a kérdés. Akadnak ésszerű magyarázatok: Stalker állatbarát, a kutyanak gazda kell, a Zónában éhenhal. Nehezebb a magyarázat, ha a kutyát a Zóna részének, "beavatottjának" tartjuk, s erre is mutattak jelek.

Ez esetben talán éppen ezért akarja Stalker magával vinni, hogy otthonában a különös kutya a Zóna követe legyen? Stalker felesége felajánlja a kutyát a másik kettőnek is, de az író kedvesen, szelíden mosolyogva közli, hogy "őt ilyen van otthon." Legalábbis külsőre ilyenek, teszi hozzá a nézők azon része, akik a kutyát nem akármilyen kutyának tartják. Az asszony válasza kissé meglepőnek tűnhet: "Az jó." (Mert ő is állatbarát? Vagy minősíti az írót, ad neki egy "jó pontot", meglátva benne az alapjában véve jó embert, megerősítve ezzel férjét, aki a Szoba előterébe érve "becsületes, jó embereknek" nevezte őket?)

A család elindul. Az író és a Professzor utánuk néznek. A néző néhány másodpercre csodát lát: járni a béna kislányt, aki színesben jelenik meg (pontosabban aranyban, mint egy szentkép). Kiderül, apja nyakában ül, de a csoda nem foszlik egészen széjjel, mert a barátságtalan, lepusztult környezethez képest ő (színeivel) valóban csodás jelenség. Havas tájon mennek, ellenpontja ez a zónabeli nyárnak. Még világos van. Talán délután lehet. Persze, az sem biztos, hogy csak egy napot töltöttek ott. Lehetséges, hogy Stalker felesége naponként benézett férjéért oda, ahonnan indulni szoktak. Az ésszerű magyarázat az egy napos zónajárás mellett szólna, hiszen Stalker semmit sem vitt magával.

A *Miért lett béna a kislány?* kérdésre — annak ellenére, hogy a Professzortól már tudjuk, hogy a stalkereknek ilyen gyerekeik lesznek — a kérdezettek 14-21 százaléka nem tudott válaszolni. Az összes válasz felét háromféle magyarázat teszi ki. A Zóna hatására válasz a tizenévesek körében jóval gyakoribb, mint az idősebbek között, aránya minden világnézetű csoportban 20% körül van. Stalker miatt, aki nem közönséges ember típusú, ésszerűsítő válaszok aránya 16-26 százalék körül van az egyes csoportokban. 7-16 százalék között van az így bűnhődött Stalker, s hasonló arányú a sugárzás érte válaszok aránya. 5 százalék körül van a Stalker gyengeségét képviseli és a gyenge test, erős lélek értelmezés. 5 százalékot sem éri el a következők aránya: a) egy örült gyermeke, b) véletlen, c) a nyomor az oka, d) életerői szellemi síkra tereltek, e) Stalker szellemi fogyatékságának testi átöröklése.

Váltás Az ismert nedves padló. A kutya egy talkából tejet lefetyel. Miért kap ez a kutya tejet, hiszen már-már nem kölyök-állat? Nyilván, mert különös becsben van. Sneé Péter a kétség fekete kutyájának¹⁹, R. Alem a Zóna élő talizmánjának²⁰, A. Frezzato a mélytudat jelképének nevezi.²⁷ A nézők közül zónabeli, vagyis transzcendens lénynek illetve többen orangyálnak érezték, aki megjelölti Stalkert azzal, hogy a pihenő idején mellé telepszik, aki a csontváz-szerelimespár örök álmát őrzi. "Fekete kutya áll a halott tájban, mint egy kijelentés. Tőle tanulom az igazat, mióta a mondataitok megcsavarodtak", írja Vasadi Péter Stalker című versében.²¹

A kutya mellett fekszik a padlón Stalker, halálosan kimerül-

ve. Mibe fáradt bele Stalker? A fizikai megpróbáltatásokba? A sikertelenségbe? "És még ezek mondják magukat értelmiségieknek?", panaszkodik Stalker. "Nem hisznek semmiben. A hit szerve sorvadt el bennük, mert nem használták", folytatja. A diagnózis pontos, a megfogalmazás választékos. Értelmiségre valló. Könyvespolcot látunk. Kinek a könyvei ezek? Hihetőnek tűnik, hogy Stalkeré, akitől olvasóra, írástudóra valló megfogalmazásokat hallottunk az erőről és a gyengeségről, a zenéről és az önmagunkba nézésről. Tudós, költő vagy a Zóna papjának a könyvei ezek, kérdezheti a néző. Űt a kakukkos óra, rímelve a zónabeli kakukkolásra, jelezve, hogy ez a hajlék létében nincs olyan messze a Zónától, kiváltképpen, hogy már a kutya is ott van. Az óra négyet ütött. Délután négy óra lehet? Valószínű, hiszen kívül még világos van.

Stalkert felesége az ágyba fekteti. A saját helyére! Nyugtatóztatja, homlokát törölgeti. "Istenem, micsoda emberek", sóhajtózik tovább Stalker. "Sajnálni kell őket, nem haragudni rájuk", válaszolja felesége, s ezen sokan meg is lepődhettek, hiszen a pokolba kívánhatta volna őket, akikért férje az életét kockáztatja, s akik nem engedik, hogy segítsen rajtuk. A házárstos, vagy a férjét (és önmagát) féltő asszony ilyeneket mondhatna, de ez az asszony más. Ő, aki reggel fájdalmában szemétnek nevezte férjét, most elutasítja a haragot. Stalker egyre jobban belelovalja magát: "Láttad: üres a szemük. Állandóan csak arra gondolnak, hogy minél drágábban adják el magukat, hogy a lelkük minden rezdülését megfizessék." Nagyot kellett csalódnunk bennük, ha most ilyeneket mond azokra, akiket becsületes és jó embereknek nevezett. Nem vette volna észre, hogy az általa kalauzoltak legalább az elcsendesedésig, a rezignációig eljutottak? Az írónak lenne igaza: nem ért semmit, nagyon rossz emberismerő? Vagy pedig Stalker elkeseredése az asszony reggeli "hisztériájára" rímelve: úgy tűnik igen, hiszen eljut a "minden erőfeszitésem hiába" kimondásáig. Vagy talán csak elvesztette humorát*, amellyel résztvett a nagy játékban, a Zóna-járásban, amely jónak és becsületesnek láttatja a Szoba előteréig eljutó író és Professzort. Persze ez a humor is a hit "leszármazottja", s a hittel együtt reped el, s forr össze. Míg az asszony belső erejére támaszkodva szedte össze magát, Stalkernek most külső támaszra van szüksége. Amikor kijelenti, hogy nem megy többet a Zónába, felesége felajánlja, hogy ő elmegy vele, s hozzáteszi, ő aztán tudna mit kérni a Szobától. "Azt nem lehet...", feleli Stalker. Vajon miért? Önző cél lenne a kislány gyógyulását kérni? Mi mást kérhetne az asszony? Lehet, hogy a Stalker-etika szerint az lenne. Stalker azonban mással érvel: "Aztán hirtelen te sem tudnál semmit." Miért gondolja ezt? Kezdené megérteni az író és a Professzort: Vagy eny-

* Nem köznapi értelemben vett humor ez, hanem ahogyan kalauzaim is értik, amikor a németalföldi festészet és a középkori keresztény művészet humordhoz hasonlítják.

nyire el van keseredve? Miközben a Zónáról és a Szobáról esik szó, ebben a szobában is hullani kezdenek a nyárpelyhek. A kutyával együtt hozzájuk is beköltözött a Zóna? Vagy már ezelőtt is itt lakozott?

A film eddig kommunikációs formája megtörik. Az asszony most közvetlenül hozzánk fordul, "kisűg" a filmből. Elmondja történetüket, vagyis inkább döntését, a szürke sivárság ellenében a keserű boldogság választását. Nem csinál magából erkölcsi bajnokot, zentet. Lehetségesnek tartja, hogy csak később jött rá, mit is tett, de nem ez a lényeg, hanem az, hogy sosem bánta meg, vagyis, hogy hű maradt döntéséhez, sorsa megválasztásához. Választottjáról nem mond mást, mint hogy a fellegekben járó félkegyelmű (igaz, nem magyarázza el, milyen értelemben gondolja, s ebbe az ortodoxia szent félkegyelműje is belefér!), hogy mások (anyja is) örök rabnak, halálraítéltnek nevezi, akit sorsa nyomorék gyerekkel ver meg. A varázsszó az volt, hogy "Gyere velem" és ehhez az emberhez minden keserűség ellenére érdemes volt csatlakozni, mert a fájdalommal együtt jár a boldogság és a remény. És ha ő birtokában van ezeknek, akkor talán Stalkernek van igaza: "Aztán hirtelen te sem tudnál semmit." Mármost kérni, hiszen az asszony teljes életet él, amelyben a reményen kívül — ezt mozgulataiból és hangsúlyaiból egyértelműen kiolvashattuk — a szeretet is vezérelv.

A felesége és az író is félkegyelműnek nevezik Stalkert. Igazuk van-e? Mennyiben? kérdésre elég sokan nem tudtak válaszolni, arányuk 18 és 38 százalék között van, az ateisták között a legnagyobb. A válaszok a világnézet szerint eléggé eltérő arányúak:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maga- módján %	isten- hívó és -kereső %	közömbös %	ateista %
eltér a társadalmi normáktól: a Zóna szellemének megfelelően él	#0	##	##0	##	0
belső életet él	#	#	#	#	##
több az átlagosnál elvakultan hisz	#0	#0	##	#	#0
nem értik meg	0	#	0	#0	##
csak hivatásának él	#0	#	#0	0	#
örült	0	0	##	#	#
különc	0	0	0	0	0

Nem érték el az 5 százalékot a következő értelmezések: a) túl nagy a fantáziája, b) hisz a csodákban, c) érzékenyebb az átlagosnál, d) álomvilágban él, e) a Zónán kívül valóban félkegyelmű, f) ő találta ki a Zónát. A nem vallásosok értelmezései racionalizálóbbak, mérsékelt negatívabb minősítésűek Stalkerre nézve.

Kislányáról nem beszélt nekünk az asszony. Talán azért, mert

most ő is velünk együtt nézi, mit művel. Előbb magát műveli, (hegeli értelemben a művelődés öngyógyítás), olvas, az öreg könyvből, szertartásos mozdulattal, mintha csak a tizenkét éves Jézus olvasna a zsinagógában. Leteszi a könyvet, nyárpelyhek hullanak, s halljuk (szája sem mozog) ahogy benne él (a leírt megvalósul? egy új mű születik?) a költemény, egy szerelmes vers. Nem ilyen kislányoknak való, gondolhatja a nézők egy része. Az ilyenfajta titkok tudójának való, vélheti másik része. A szerelemlről szól, mely egyszerre érzeki és éteri, amelynek kulcsszavai a vágy és a varázslat. S szemünk láttára válik a vágy (a kiteljesedés, az átlépés, a transzcendentálás vágya) megvalósuló varázslattá, amelyet az művel, akire — testi merevsége ellenére — áll Stalker megállapítása: "hatalmas a gyöngédség". Az asztalon három üveg-lárgy áll: egy befőttesüvegben tojásbéj, az egyik pohárban valami vöröses színű ital, a szép ivópohár üres. Tej lehetett benne. Szimbólumok? A három zónajáró? Az író és a Professzor nem kiüresítve maguk léptek be a Zónába, hanem a külvilág "felszerelésével", Stalker semmit sem vitt magával, hogy minél jobban ráhagyatkozhasson a Zónára. Martiska először a teli poharat indítja útjára. A kutya felnyüszít, a kislány ránéz, amire a "tanu" elhallgat, s a befőttes üveg is elmozdul. Az üres pohár elindulása után, a kislány arcát az asztalra fekteti, így bővíti tovább a poharat, amely eljut az asztal végéig, leesik, de nem törik össze. Akár Stalker zónajárását is példázhatná, aki bármennyire is elkeseredett, felesége támogatásával mégsem tört össze.

A Hogyan illeszti bele értelmezésébe az asztalon meginduló, leeső, de össze nem törő poharat? kérdésre a kérdezetteknek csak 59-71 százaléka válaszolt, legmagasabb arányban az istenhívők és -keresők. Csodának tartja a kérdezettek 6-18 százaléka, legnagyobb arányban az istenhívők és -keresők. Az ateisták nem kisebb arányban, mint az egyházuk tanításai szerint vallásosok. Hite csodát tett, magyarázza a kérdezetteknek 5-11 százaléka, elsősorban a vallásosok. A küzdelem fel nem adását és a reményt látja benne a kérdezettek 6-16 százaléka, legkevesebben a közömbösök és az istenhívők és -keresők 5 százalék körül van azoknak az értelmezéseknek az aránya, amelyek szerint Stalker hite megtörik, de nem törik össze, valamint azoké, akik az ártatlanság erejét látják benne. Nem éri el az öt százalékot a következőké: a) a kislány gyengesége erő, b) a gyermek színről színre lát, c) életünk mozgásban van, de össze nem törhet, d) a hit csúcspontja, e) szerencsés véletlen, f) a vonat okozta, g) törhetetlen üveg, h) a tárgyakban lévő erő, i) képzelet játéka, k) a gondviselés. A hat megadott válaszlehetőséggel mind a világnézet, mind az életkor szerint eléggé eltérő módon éltek, de egyik sem talált általános elfogadtatásra:

nagyobb

kisebb

a kislány csodás erővel
rendelkezik, mert tiszta

átlag: 3,2

teisták

ooo

nem teisták

15-19 évesek

ooooo

20-40 évesek

20-40 éves marxista

ooooooooo

20-40 éves marxista

ateisták

atesiták (xx)

a felovasott költeményből
merített erőt

átlag: 2,4

15-19 évesek

ooooooooo

20-40 évesek (x)

20-40 éves marxista

ooooooooo

20-40 éves marxista

ateisták

ateisták (xx)

Isten csodatétele

átlag: 2,3

vallásosok

ooo

nem vallásosok

vallásosok

ooooo

közömbösök (x)

15-19 évesek

ooooooooo

20-40 évesek (xx)

20-40 éves marxista

ooooooooo

20-40 éves marxista

ateisták

ateisták (xx)

parapszichológiai
jelenség

átlag: 2,0

20-40 éves nem marxista

oooo

20-40 éves marxista

ateisták

ateisták (x)

maguk módján vallásosok

ooooooooo

egyháziasan vallásosok (xx)

csak a kislány képzeletében
zajlott le

átlag: 1,9

ateisták

ooo

vallásosok

maguk módján vallásosok

ooooo

egyháziasan vallásosok (x)

a vonat remegtette meg

az asztalt

átlag: 1,9

15-19 évesek

ooooo

20-40 évesek (x)

20-40 éves marxista

ooooooooo

20-40 éves nem marxista

ateisták

ateisták (xx)

Feltűnő, hogy a csodával magyarázók aránya jóval nagyobb azokénál, akik megpróbálnak valami ésszerű elképzelést találni. (Azoknak a többsége, akik a nyitott kérdésre nem tudtak válaszolni, a felkínált válasz-lehetőségek közül elsősorban a csodával magyarázó értelmezéseket választják.) Az életkor ez esetben erőteljesebben

befolyásoló tényező, mint a vallásosság. A többiekétől leginkább a marxista ateisták racionalizáló magyarázatai térnek el.

A Tarkovszkij-vers a szemek varázsáról (is) szól, s a kislány szemeivel irányítja a tárgyakat. Neki sikerül az, ami apjának a Stalkernek nem: ő nem tudta rávenni, irányítani, nem tudta mozgatni, társait. Ez a "kísérlet" sikerült. Vagyis csupán ennyi sikerült egy öncélú, kétes értékű hókuszpókusz, gondolja a nézők jelentős része, s őket a felhangzó öröm-óda sem győzi meg, hiszen azt elnyomja a vonatkoztatás. Vagy azt is túlharsogja a Beethoven-szimfónia? Nézőpont kérdése. Mindehhez az arany-színű ikonkislány és a "zónabeli" nyárpelyhek sokaknak elegendők ahhoz, hogy az ebben a szobában történtek kárpótolják a Szobában elmaradtakért.

12) Fillanatkép a zónajárókról

Több esetben a kérdezettek jelentős része — negyede-harmada — elvesztette a fonalat, elbizonytalanodott, értelmezés nélkül maradt: így volt ez az útjelző, az eső, a Zónából kijutás valamint a Jelenések könyvéből hallott részlet és a párhuzamosan látható víz alatti tárgyak együttes értelmezése esetén. Több esetben komoly mértékű egység alakult ki a különböző világnézetű csoportok között az értelmezésben: a többség ugyanabban látta Stalker bebörtönzésének okát, és nagyjából egyformán értelmezte a nagy többség a vízben való megmerülést.

Szép számmal akadtak olyan esetek, amikor a válaszok megoszlása nagyon hasonló volt valamennyi világnézetű csoportban: a kislány bénaságát, a Professzor tervét és Stalker "én mindenütt börtönben vagyok" kijelentését értelmező válaszok esetében.

Az esetek többi (a legnagyobb) részében eléggé jelentős eltérések voltak elsősorban a vallásos és nem vallásos, a vallásos és ateista, a teista és nem teista, az egyházuk tanítása szerint vallásos és a maguk módján vallásos nézők között, ritkábban az istenhívők és -keresők és a vallásos, a közömbös és az ateista nézők között. Az egyházuk tanítása szerint vallásosok az útjelző, Martiska tekintete és a Szoba megítélésében tértek el jelentős mértékben a többiektől. Az ateisták az útjelző és a víz alatti világ, az istenhívők és -keresők a kislány tekintete, a közömbösök Stalker Zónába érkezéskori földre borulása értelmezésükkel különböztek a többiektől.

Olykor erőteljes összhang volt a laikusok és a hivatásosok értelmezései között, például a vízben megmerülés és Stalker félkegyelműsége magyarázatában, olykor pedig éles ellentét, mint például az útjelző, a Szoba és a kislány tekintetének értelmezése esetében. A szakértők értelmezéseiben is komoly eltérés mutatkozott néhány esetben, így például a zónabeli táj, az útjelző, a Szoba és a kutya értelmezésében.

Mindebből persze csak óvatosan lehet következtetni az összkép és az összhatás tekintetében mutatkozó egységre vagy eltérésekre, a részletek egyéni vagy eredeti értelmezése ugyanis nem zárja ki az egész erősen redukáló, csonkító értelmezését, és megfordítva: az egész érvényes és eredeti értelmezése nem zárja ki az egyes részletek félremagyarázó és sztereotip értelmezését.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

IV. MEGÉRKEZÉS

“Bármilyen összefüggésbe is kerül a homo religiosus, mindig annak a szentnek a létezésében, amely meghaladja világunkat, ám benne nyilvánkozik meg, s ezáltal megszenteli és valóságossá teszi azt a világot.”

(M. Eliade)

1) Észlelés és felidézés

Mint a regények esetében a részletekre emlékezés és mű megértése között akár fordított arányosság is fennállhat, a filmek és képek esetében a részletek megragadása szükséges az egész megértéséhez, állapítja meg Józsa Péter³⁴. Nyilvánvaló, hogy a felidézés és észlelés között szoros összefüggés van. Mitől függ a percepció? (Amit G. W. Allport a percepciót joggal nevezi procepciónak, hiszen az olvasó, a néző nem tiszta lapra észlel.³⁵) Mi minden befolyásolhatta esetünkben a Stalker észlelését? Számolni kell nyilván a pillanatnyi körülményekkel, vagyis azzal, hogy éppen akkor milyen hangulatban, mire hangolva ült le a néző a vetítőtérre. Fontos szerepet játszhat az esztétikai érzékenység, valamint általában a filmnyelvnek és Tarkovszkij nyelvének ismerete. Komoly szerepet játszhatott a néző – ahogy Gadamer nevezi – “életviszonya” a film-szöveghez, előzetes viszonya azokhoz a dolgokhoz, melyet a szöveg közvetít. Ezekből a viszonyokból egyet és mászt sikerült is feltárni, s ezt az Előfeltételek című fejezetben érzékeltettem is. Természetesen erőteljesen befolyásolhatta az észlelést a “mozgó horizont”, annak az önszabályozó rendszernek az alakulása, amit néző és a nézett film-szöveg alkot³⁶. Aki a film nézése közben előrehaladt a tarkovszkijul tanulásban, másképpen észlelte a film hátralévő részét.

A Melyik része volt színes és melyik fekete-fehér ennek a filmnek? kérdésre az egyes csoportok 87-98 százaléka válaszolt (a vallásosok nagyobb arányban, mint a nem vallásosok). Csúpn néhányan (a csoportoknak csak 1-2%-a) észlelték a filmet egészében fekete-fehérnek, vagy egészében színesnek. Jelentősebb volt azoknak az aránya, akik úgy emlékeztek, hogy az első rész kivételével (vagyis a Zónába érkezéstől) színes a film. A közömbösök körében a legnagyobb (16%) az arányuk, a többi csoportban csak 6-8 százalék. A legtöbben úgy emlékeztek, hogy csak a Zóna volt színes, az ateistáknak 48, a többieknek 52-55 százaléka. Elégg eltérő azoknak az aránya, akik pontos választ adtak:

egyháziasan vallásosok	###
maguk módján vallásosok	##0
ateisták	##0
istenhívők és -keresők	#0
közömbösök	#0

A nem vallásos csoportokban a 20 évesnél idősebb csoportokban jóval (11-31 százalékkal!) nagyobb a pontos választ adók aránya, mint a tizenévesek körében, tehát tulajdonképpen csak a tizenévesek körében igazán jelentősek az eltérések:

egyháziasan vallásosok	###
maguk módján vallásosok	###
istenhívők és -keresők	#
ateisták	#
közömbösök	#

Ne vonjunk le idejekorán következtetéseket, vizsgálódjunk tovább ezen a területen!

A film zenéjének minősítésére tízféle lehetőség közül lehetett választani:

	v a l l á s o s		isten-	közöm-	ateista
	egyházi- asan %	magá- módján %	hívő és -kereső %	bős %	%
felismerte					
Beethovent	#####0	#####	#####	#####	#####0
Ravelt	#####	#####0	#####	#####	###
Csajkovszkijt	0	0	0	-	#
Mozartot	-	-	-	-	0
Pink Floyd stilusú	#	#0	##	0	#0
Wagner-stilusú	0	#0	-	#0	0
kellemetlen zörej monoton keleti	####	#####0	###0	#####0	#####0
zene	#0	#0	##	##	#0
orosz népzene	#0	#0	#0	#	#0
csak a legvégén volt zene	0	0	#0	##	#0

A színhelyek közül kettőre csaknem mindenki emlékezett: a lakásra és a kocsmára. Az ezeken kívül említettek között a következő sorrend alakult ki:

határőrhely	40-55%
száraz alagút	33-49%
a Szoba előtere	25-34%
húsdaráló	16-31%
kihalt város	19-29%
elhagyott üzemcsarnok	10-22%
a romos ház	12-24%
út a Zónába	10-19%
pihenőhely	3-12%
homokbuckák	3- 9%
kilőtt tankok	6- 9%
tó	2- 5%
ipartelep	2- 6%
orvosi rendelő	0- 4%

Meglepő, hogy csak minden harmadik-negyedik néző említi meg a Szoba előterét, s csak alig néhányan a pihenőhelyet, ahol szép is

volt a Zóna. Átlagosan 6 színhelyre emlékeznek. Az egyházasan vallásosok emlékeznek a legtöbb, a közömbösök a legkevesebb színhelyre, s az idősebbek emlékezete pontosabb, mint a fiataloké.

A természeti jelenségek közül a bármelyik csoportban 5 százalékot elérték sorrendje így alakult:

eső	73-76%
vízesés	43-49%
szél	36-59%
köd	16-32%
sivatag	6- 9%
folyó	5- 9%
földmozgás	7-13%
mocsár	6-13%
tűz	1- 5%
tó	1- 6%
fény	2- 9%
szikla	1- 3%
mező	0- 8%
erdő	0- 8%

Átlagosan 3 természeti jelenségre emlékeznek, többségükre csak nagyon kevesen. A vallásosok és az idősebbek többfelére emlékeznek, mint a többiek.

Az állatok közül szinte mindenki emlékszik a kutyára, a további sorrend a következő:

hal	50-63%
madarak	36-60%
hernyó, féreg	34-46%
ragadozó madár	4-16%
denevér	4-13%
kis halak	0- 8%
kakukk	1- 4%
farkas, sakál	1- 4%

Átlagosan 3 állatra emlékeznek. A vallásosok és az idősebbek többfelé állatra emlékeznek, mint a többiek.

A víz alatti tárgyak közül a következők fordulnak elő legalább egy csoportban 5 százalékosnál nagyobb arányban:

fecske	60-76%
pisztoly	50-64%
szentkép, ikon	29-45%
pénzérme	28-40%
újság	16-29%
papír	12-17%
üveg, tégely	8-11%
könyv	6-19%
tálka	6-14%
alaktrész, csavar	0-19%
rugó	3- 8%
naptár	0- 5%
óra	0- 5%

Átlagosan 5 tárgyra emlékeznek, legtöbbször az egyházasan vallásosok, legkevesebbre ezúttal is a közömbösök emlékeznek, ez esetben azonban inkább a fiatalabbaknak működik jobban az emlékezetük. Jellemzőnek tartom, hogy kétszer annyian emlékeznek a pisztolyra.

* A homokbuckás jelenetben szereplő ragadozómadarakat vélték több denevéreknek.

mint a genti oltárképre. A Keresztelő Szent János.képet a vallásosoknak 43. a többieknek 29-36 százaléka idézi fel; legtöbben a vallásos tizenévesek közül (50%).

A hangok közül a következőkre emlékeztek legalább egy csoportban 5 százaléknál többen:

vonatzakatozás	57-74%
kutyavonítás, farkas- üvöltés	40-55%
vizesés	22-39%
madárcsicsergés	16-32%
géppisztoly	16-31%
zene	10-27%
a pohár koccanása	12-17%
vízcsöpögés	7-18%
csobbanás	7-16%
szél	5-14%
eső	5-13%
lépések a húsdarálóban	1-16%
hajtány	3-12%
kakukk	6- 9%
a Zóna hangja	4-14%
telefon	3-11%
ajtónyikorgás	2- 7%
sírás	2- 5%

Átlagosan 6 hangra emlékeznek, a vallásosok és az idősebbek többre, mint a többiek. Elgondolkodtató, hogy mennyivel többen emlékeznek a géppisztolyra és a kutyá- vagy farkasüvöltésre (a kalandfilmek jellegzetes hangjai), mint a madárcsicsergésre, a kakukkra, a lépésekre vagy az író megállító hangra.

A legpontosabb és a legtagasabb a 15-19 éves vallásosok emlékezete, az ellenkező vélet a 15-19 éves közömbösök. (A 15-19 éves ateisták pontosabban emlékeznek, mint a 15-19 éves istenhívők és -keresők.) A nem vallásosok körében a 20-40 évesek memóriája működik jobban. Könnyebb megmagyarázni azt, hogy miért pontosabb az idősebbek észlelése és értelmezése. Az ő ízlésük, "filmműveltségük", filmnyelvi ismeretük magasabb szintű valamennyi csoportban, mint a tizenéveseké, márpedig Józsa Péter bizonyította, hogy a részletekre emlékezés a film esetében szorosan összefügg a filmértéssel. Mivel magyarázható az, hogy alacsonyabb szintű filmes kultúrájuk ellenére éppen a tizenéves vallásosok körében működik legjobban az észlelés és az emlékezet? A nemek összetétele nem jöhet számításba magyarázatként, hiszen a tizenéves egyházuk tanítása szerint vallásosok körében a lányok, a maguk módján vallásosok körében pedig a fiúk vannak többségben. Feltételezhetjük, hogy az alacsonyabb ízlésű tizenévesek közül a két vallásos csoport tagjainak esetében a vallásosság ellensúlyozta az ízlésbeli fogyatékossgát. De miért nem növelte a vallásosság az észlelés és a felidézés hatékonyságát a 20-40 éves vallásosok körében? Erre egyelőre nem tudok válaszolni. Kínálkozik még egy fajta magyarázat. Lehetséges, hogy a tizenéves vallásosok másra, például kevésbé lényegesebb részletekre reagálnak. Nézzük meg, miből adódik körükben a többlet: száraz alagút, romos

ház, farkasüvöltés, kakukk, vízcsöpögés, pohárkoccanás, szél, ikon. Összefüggésüket tekintve nem lehet ezeket mellékes elemeknek tekinteni! Lehet, hogy a tizenéves vallásosokat jobban megfogta, magához rántotta volna ez a film? Erre a kérdésre hamarosan választ kapunk.

2) Fogadtatás és értékelés

Feltűnően kevesen utasítják el ezt a filmet a kérdezettek közül: 2 százalék az egyáltalán nem tetszett és 5 százalék a nem tetszett válaszok aránya. Nagyon kevesen maradtak közömbösen (4%). Meglehetősen nagy, 27 százalék azoknak az aránya, akiknek tetszett is meg nem is a film. Feltehetően vannak köztük olyanok, akik nem tudják eldönteni, mit is mondjanak róla, s ezek egy része közel állhat a közömbös magatartáshoz, de többségük azok közé tartozott, akik meg tudták mondani, mi tetszett és mi nem tetszett nekik, tehát olyanok, akiket meg is fogott és taszított is a film. Kisebb, csak 22 százalék azoknak az aránya, akiknek tetszett (de nem nagyon) a film. A legtöbben abba a körbe tartoznak, kiknek nagyon tetszett a film (32%), és olyanok is akadtak néhányan (3%), akiknek az összes eddig látott film közül ez tetszett a legjobban.

Érdekes összevetni A Mester és Margarita című Bulgakov-regény⁷ és a Stalker fogadtatását:

	A Mester és Margarita	Stalker
ez tetszett a legjobban	0	0
nagyon tetszett	###0	###
tetszett	###	##
tetszett is meg nem is	#0	##0
nem tetszett	0	0
közömbösen hagyta	-	0

A két befogadói kör lényegesen csak a világnézeti összetétel szempontjából különbözik; a Stalker nézői között háromszor akkora volt a vallásosok aránya, mint a Bulgakov-regény olvasói között. Ahhoz képest, hogy a Tarkovszkij-film ismeretlenebb nyelvet, nehezebb befogadói feladatot jelent, lényeges eltérés nincsen a fogadtatásban, ez pedig a Stalker hatásosságát bizonyítja (legalábbis ebben a körben).

A különböző világnézeti csoportokban így alakult a film fogadtatása:

	v a l l á s o s egyházi- %	s o s maga- módján %	isten- hívó és -kereső %	közömbös %	ateista %
ez tetszett a leg- jobban	0	0	-	0	-
nagyon tetszett	####	###	###	#	##0
tetszett	###	##	###	##0	#0
tetszett is meg					
nem is	#0	##0	##	####	####
közömbös	0	0	0	0	-
nem tetszett	0	0	0	#	0
egyáltalán nem tetszett	0	0	0	-	-

Az egyházuk tanítása szerint vallásosoknak tetszett legjobban és a közömbösöknek legkevésbé ez a film. Valamennyi csoportban jobban tetszett az idősebbeknek, mint a fiataloknak. A férfiak és a nők között csak kisebb eltérés tapasztalható, a nők javára. A vizsgált befolyásoló tényezők között a variancia-analízis eredményeképpen az ízlés bizonyult legerősebbnek. (P-érték 0,00; szignifikancia-szint 0,01)

	nagyon tetszett	tetszett	tetszett is meg nem is	közömbös, nem tet- szett
egyháziasan vallásos	#####	#	#	-
fejlett ízlésű	#####	####	#0	#0
közepes ízlésű	###	#	##	#####
fejletlen ízlésű	#			
magam módján vallásos	#####0	#0	#	0
fejlett ízlésű	#####0	#0	##0	#0
közepes ízlésű	##0	##0	#####	###
fejletlen ízlésű	#	-		
istenhívó és -kereső	#####0	##0	#	#
fejlett ízlésű	#####	##0	##	#0
közepes ízlésű	###	###	#####0	##
fejletlen ízlésű	0			
ateista	#####	#	###	-
fejlett ízlésű	#####	##	#####0	#0
közepes ízlésű	###			
közömbös	#####	##0	#0	-
fejlett ízlésű	#####	###	#####	#
közepes ízlésű	##	##	#####0	###
fejletlen ízlésű	-	0		

* Ebben a csoportban mindössze 2 fejletlen (ízlésű akad), mindkettőnek tetszett is meg nem is a film.

A fő tendencia egyértelmű: az ízlés jóval erőteljesebben befolyásoló tényező, mint a vallásosság. Egy-két egyéb érdekesség is leolvasható ebből a táblázatból. A fejlett ízlésű vallásosok melegebben fogadják a művet, mint a fejlett ízlésű nem vallásosok, ami arra utal, hogy ez esetben a két tényező, az ízlés és a vallásosság erősíti egymást. A közepes ízlést már csak az egyházas vallásosság látszik komolyabb mértékig ellensúlyozni. A fejletlen ízlésűek körében, legyenek azok akár egyházuk tanítása szerint vallásosok, nincsen komoly esélye annak, hogy a Stalker kedvező fogadtatásra talál. Az elutasítók aránya éppen a filmmel

leginkább rokonszenvező egyházasan vallásosok körében a legnagyobb. Ez talán azzal is magyarázható, hogy ebben a rétegben van egy nem csak fejletlen ízlésű, hanem az ilyen megközelítésekre merev, fundamentalista módon reagáló réteg.

A tetszés-nemtetszés leggyakoribb indoklásai így alakultak az öt csoportban:

	v a l l á s o s egyhá- ziasan %	s m a g a - m ó d j á n %	isten- hívó és -kereső %	közömbös %	ateista %
gondolkodtató	##0	##	##	###	###
unalmas, hosszú, fárasztó	0	##	#0	##0	##0
megható, megdöb- bentő	0	#	#	#	##
azonosulni lehet	#0	#	0	-	-
fontos	#	#0	#	0	-
szerkezet, stílus, forma	#	#	0	0	0
zavaros	#	#	#	#0	0
izgalmas, érdekes	0	0	0	-	#
az élet értelmé- ről szól	0	0	-	0	0
kérdést tesz fel	0	0	0	-	0
igaz	0	0	0	-	0
újyszerű	0	-	0	0	-
aktuális	0	0	0	0	0
szimbolikus	0	0	-	-	-

Egy csoportban sem érték el az 5 százalékos arányt a következő válaszok: művészi, atmoszférája van, önvizsgálatra készletű, víziószerű, többértelmű, misztikus, szokatlan, nehéz, túl elvont, szép, igaz, filozofikus, összegző, az emberről szól, mesterként, vallásos. Az indokoknak csak 20%-a esztétikai jellegű. Nem csak a szimbolikus, hanem az emberről szóló, az összegző, a többértelmű is a teisták körében gyakoribb, miképpen az azonosulás is ebben a körben fordul elő. Mindez arra utal, hogy a film a teisták körében valamivel erőteljesebben hatott.

A film művészi értékének megítélése és fogadtatása szinte tükörképe egymásnak. A kérdezettek 2 százaléka tartotta teljesen értéktelennek; a fejlett ízlésűek közül senki sem. Még ennyien sem voltak (1%) azok, akik szerint alig van valami értéke. Közepes értékűnek tartotta 5 százalék, legnagyobb arányban a közömbösök. 14 százalék nem tudja eldönteni, hogy értékes-e vagy sem. Arányuk a közömbösök (22%) és a fejletlen ízlésűek körében (35%), a legmagasabb. A kérdezettek 20 százaléka szerint a film értékes, de nem különösebben, 56 százaléka pedig kiemelkedő értékűnek tartja. Az a tény, hogy csaknem kétszer annyian látják kiemelkedő értékűnek, mint azok, akiknek nagyon tetszett (32%), arra utal, hogy számosan akadtak, akik magasra taksált esztétikai értéke ellenére sem értékelték legmagasabbra ezt a filmet. Ilyenek a nem vallásosok körében voltak nagyobb arányban. A művészi érték megítélésében egyébként nem voltak lényeges különbségek a különböző vi-

lágnezetű csoportok közül. Ebből — az előbbin kívül — még egy következtetés adódik: az átlagosnál fejletlenebb ízlésű csoportok (közömbösök, maguk módján vallásosok) a film esztétikai értékét nem tartották kisebbnek, mint a fejlettebb ízlésűek (istenhívők és -keresők és az ateisták). Még a kiemelkedően legfejlettebb ízlésű 20-40 éves marxista ateisták sem tartják értékesebbnek ezt a filmet mint a hozzájuk képest ízlés tekintetében fejletlenebb maguk módján vallásosok. Sem a nem, sem az életkor, sem a világnézet nem befolyásolja jelentősebb mértékben a film művészi értékének megítélését, annál inkább az ízlés fejlettsége, (csaknem olyan mértékben mint a fogadtatást).

A művészi érték megítélése esetén másképpen alakult az indokok rangsora:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maga- módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bös %	ateis- ta %
szerkezet, forma, stílus	###	##	#0	#0	##
fontos	#	#	#0	0	0
elgondolkodtató	0	#	#	#0	#
zavaros	0	#	0	#0	#
zavaros	0	0	0	0	0
emberről szóló	0	0	-	-	0
megdöbbentő, meg- ható	0	0	0	-	0
aktuális	0	-	-	0	#
operatőri munka	0	0	-	0	0
unalmas, fárasztó	0	0	0	-	-
szimbolikus	0	-	0	-	-
filozofikus	0	-	-	-	-
operatőri munka	0	0	0	0	0
az élet értelméről szóló	-	0	-	-	#
atmoszférája van	-	-	-	-	0
aktuális	0	-	-	0	#
jó színészi játék	0	-	-	-	-

Egyik csoportban sem érte el az 5 százalékot: azonosulásra készítettett, önvizsgálatra készítettett, víziószerű, izgalmas, többértelmű, misztikus, világos, szokatlan, nehéz, kérdést tett fel, szép, igaz, összegező, mesterkelt, vallásos. Az indoklások összetételében sincsen számottevő eltérés a különböző világnézetű csoportok között. Az indokoknak csupán 40 százaléka esztétikai természetű.

3) Hatás

32 válaszlehetőség közül hetet választhattak a kérdezettek érzéseik kifejezésére (ld. kérdőív 21. kérdés). A hatásképlet 15 leggyűnyosabb elemének aránya így alakult az öt csoportban:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maga- módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bös %	ateis- ta %
elgondolkodtatott	#####	#####	#####0	#####	#####0
fejtörést okozott	#####0	###	#####	#####0	#####
új összefüggéseket					
tárt fel	####	###0	#0	####	#0
megrendített	####	###	#0	##	#0
újat mondott	###0	###0	#0	##	##
felkavart	##	###	#0	##	##0
fárasztott	##	#0	##	##	##
látóköröm tági- totta	##	###	#0	##	###
tükröt tartott					
elém	##	###	#0	#	##
állásfoglalásra					
készítetett	##	##	#0	#0	##
megzavart	#0	#0	#0	##	##
megegerősített	##	#0	#0	0	##
igazolta elkép- zeléseimet	#0	0	#	#	#
feladat elé állí- tott	#0	##	##	#0	#
meghatott	#0	#	#	#	0
ismereteket kö- zölt	0	0	0	#0	0

Érdeemes összevetni a Stalker hatását A Mester és Margarita hatásával:

	A Mester és Margarita	Stalker
elgondolkodtatott	#####	#####0
elszórakoztatott	####	-
fejtörést okozott	###0	#####0
új összefüggéseket tárt fel	###0	###0
látóköröm tágitotta	###0	##0
újat mondott	#0	##
állásfoglalásra készítetett	#0	##
ismereteket közölt	##	0
gyönyörködtetett	##	-
meghatott	#0	#
megrendített	#0	###
felkavart	#	##
fárasztott	0	##0
tükröt tartott elem	0	##

A hasonlóságok mellett (elgondolkodtatott, fejtörést okozott, új összefüggéseket tárt fel, újat mondott, látóköröm tágitotta, állásfoglalásra készítetett) a különbségek is feltűnőek. A Mester és Margarita inkább szórakoztatta és gyönyörködtette, a Stalker pedig inkább megrendítette, felkavarta, szembesítette és fárasztotta befogadóit. Mindent összevetve a Stalker mélyebb, kataritikusabb hatást eredményezett mint a Bulgakov-regény, és ez valószínűleg nem csak vallásos nézővel magyarázható.

Faktoranalízis segítségével* hat hatás-irányt különítettünk el:

*Baranyi Károly munkája

"csalódás": csalódást okozott (0,71)*, bosszantott (0,66), fárasztott (0,60), elkeserített (0,34), közömbösen hagyott (0,26). "megerősítés": megerősített (0,61), gyönyörködtetett (0,53), megnyugtatót (0,50), példát mutatott (0,50), igazolta elképzeléseimet (0,38), felszabadított (0,30)

"szórakoztatás": elszórakoztatott (0,71), felvidített (0,63), felszabadított (0,45).

"megrendítés": felkavart (0,53), büntudatot ébresztett (0,52), állásfoglalásra készítetett (0,50), tükröt tartott elem (0,46), megrendített (0,42), elkeserített (0,40).

"kimozdítás": más ember lettem (0,57), cselekvésre készítetett (0,50), új összefüggéseket tárt fel (0,41), tükröt tartott elem (0,44).

"alakítás": világnézetem alakította (0,62), meghatott (0,46), látóköröm tágította (0,37).

A "szórakoztatás" hatás-irány bizonyult legritkábbnak, mindössze a kérdezettek 1-2 százalékára terjedt ki, elsősorban a közömbösökre. 11 százalék jellemezhető a "megerősítés" hatás-iránnyal, elsősorban az egyházuk tanítása szerint vallásosok, legkevésbé a közömbösök. Nagyjából hasonló nagyságú körre vonatkozik az "alakítás" (15%) és a "csalódás" hatás-irány. A csalódás a közömbösök körében a leggyakoribb és az egyháziánál vallásosok körében a legritkább. Az "alakítás" a 20-40 évesek maguk módján vallásosok körében a legnagyobb arányú, legkisebb pedig a 20-40 éves közömbösök és az egyháziánál vallásosok körében. A "kimozdítás" hatás-irány a vallásosok körében gyakoribb az átlagosnál, legritkább a közömbösök és az ateisták között. A "megrendítés" hatás-irány a legerőteljesebb, a kérdezettek 35 százalékát érinti, elsősorban a 20-40 éves vallásosokat, legkevésbé a közömbösöket. Ugyanakkor ők azok, akiket legkisebb mértékben érte csalódás. Az öt világnézeti csoport közül a maguk módján vallásosokat mozdította ki leginkább ez a film, és az átlagosnál nagyobb mértékben alakította és rendítette meg, közülük is elsősorban a 20-40 éveseket. Legkevésbé a közömbösöket "ütötte szíven" a film, körükben okozott leginkább csalódást, nekik okozott leginkább fejtörtést, őket zavarta meg leginkább. A legfejlettebb ízlésűek között az ateistákra kevéssé hatott a film, mint a vallásosokra.

A film hatását illetően a férfiak a nők között jóval kisebbek az eltérések, mint a különböző világnézetűek között; csupán a következő esetekben mutatkozott számottevő eltérés:

* faktor-együtthatók; minél nagyobbak annál nagyobb súllyal alkotó elemek az adott hatás-típusnak

	férfiak	nők
	%	%
újat mondott	####	###
tükröt tartott elem	##0	#0
megzavart	##0	##

A tizenévesek és az idősebbek között kisebb volt a különbség, mint a különböző világnézetűek, de nagyobb, mint a nők és a férfiak között:

	15-19 évesek	20-40 évesek
	%	%
újat mondott	###0	##0
megerősített	#	##0
tükröt tartott elem	#0	###
megrendített	##	####
megzavart	###	#
ismereteket közölt	#0	0
feladat elé állított	#	##

A film az idősebbek körében hatott erőteljesebben.

A film hatását befolyásoló tényezők közül az ízlés körülbelül olyan erősnek bizonyult, mint a világnézet:

	fejlett ízlésűek	fejletlen ízlésűek
	%	%
újat mondott	#0	####
fárasztott	#	####0
ismereteket közölt	-	#0
megzavart	#	###0
új összefüggéseket tárt fel	####	##
megrendített	####	##0
megerősített	##0	#
állásfoglalásra készítetett	##0	#0
tükröt tartott elem	##0	0
feladat elé állított	##	0

A fejlett ízlésűeket sokkalta inkább megrendítette, kimozdította, alakította és megerősítette a Stalker, mint a fejletlen ízlésűeket, ám ez a nagy eltérés is viszonylagos, hiszen a fejletlen ízlésűek 70 százalékát is elgondolkodtatta, 27 százalékát is megrendítette, 29 százalékuk számára is új összefüggéseket tárt fel ez a film, ami csak határosságát bizonyítja.

Az Illik-e a film valamelyik részletére, jelenetére ez a kifejezés, hogy "megrendítő"? Ha igen, melyek azok? kérdésre alig akadt tagadó válasz (2-5 százalék, legtöbb a közömbösök körében). 2-7 százalék az egész művet megrendítőnek találta. A legalább egy csoportban 5 százalékot elért megrendítőnek értelmezett jelenetek a következők:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maga módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bős %	ate- ista %
Stalker sir a Szoba előterében	##	#0	#0	#0	#0
a feleség viselkedése	##0	###	#0	#	#0
a Szoba előtti beszélgetés	##0	##	##	#	##0
Stalker panaszkodik feleségének	##	#0	#0	#	-
amikor Stalker elmegy otthonról	#0	#0	#0	#	0
a kislány bénasága	0	0	#	#0	#
amikor a kislány "jár"	#	#	#	0	##0
a kislány "varázslása"	0	#	#	0	0
amikor a Professzor eldobja a bombát	#	#	0	0	#
az író vallomása a Szoba előterében	#	-	-	-	0
a család együtt	0	-	0	-	0

1-3 százalékos arányban szerepeltek még: a Professzor vallomása ("nem értek semmit"), az eső, Stalker leborulása a Zónába érkezéskor, a pihenő, a zónabeli táj, a zuhatag, a víz alatti tárgyak, Zordon története, ahogyan egymás mellett ülnek a Szoba előterében. Az egyházi- és vallásosok említenek legtöbb megrendítő részletet, vagyis azok, akik közül legtöbbet rendített meg a Tarkovszkij-mű, őket a maguk módján vallásosok követik, s ebben a tekintetben is a közömbösök állnak az utolsó helyen. A vallásosokat és az ateistákat egyformán megrendíti a kislány, a Stalker, az író és a Professzor viselkedése, a feleség azonban a vallásosokra jóval erőteljesebb hatást gyakorol, mint az ateistákra. Az idősebbeket mind a kislány, mind a feleség, mind a Stalker jobban megrendíti, mint a fiatalabbakat.

Szépnek nagyobb részt ugyanazt tartották, mint megrendítőnek, de egészen másféle arányokban:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maguk módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bős %	ate- ista %
zónabeli táj	##0	###	##0	###0	##0
a feleség viselkedése	#0	0	0	0	#
a kislány "jár"	#	#	#	#	#
a kislány "varázslása"	#	0	0	0	0
Stalker leborulása	#	0	0	-	0
pihenő	#	0	0	-	0
az eső	0	0	#	-	0
ahogy ülnek a Szoba előterében	0	0	-	-	-
a víz alatti tárgyak	0	-	-	-	0
Stalker sir a Szoba előterében	0	-	0	0	0
a tó megjelenése	0	-	-	0	-
a család együtt	0	0	0	0	0

1-4 százalékok említették még a csendet, a zuhatagot, az alvó családot, a verseket, amikor a szél hajladoztatja a fűvet, amikor Stalker verset mond. Legtöbb szép részletet az egyházuk tanítása szerint vallásosok sorolnak fel, jóval többet, mint a többiek, köztük az ateisták (akik legfejlettebb ízléssel rendelkeznek az öt csoport közül). Úgy tűnik, azok láttak több szépséget a filmben, akikre nagyobb hatással volt, akik jobban engedték hatni magukra.

Unalmas részletet, jelenetet eléggé sokan (61-84%) említenek meg, legtöbbször a közömbösök közül, s a fiatalok kétszerte nagyobb arányban, mint az idősebbek. Inkább szorongató, mint unalmas, válaszolja az egyes csoportok 1-7 százaléka, 2-9 százaléka pedig azt feleli, hogy a film művészi unalmas. 4-9 százalék az egész filmet unalmasnak tartja, 10-20 százalék az egész zónabeli részt, legtöbbször (19-28%) azonban csak a film első részét (legnagyobb arányban a közömbösök). 4-10 százalék a Zónába való beutazást, 1-8 százalék a Szoba előterében lejátszódó jelenetet tartja unalmasnak.

4) Rokonszenvek és ellenszenvek

A szereplőkkel kapcsolatos rokon- és ellenszenvet egy öt fokú skálával mértem: teljesen ellenszenves – inkább ellenszenves, mint rokonszenves – bizonyos tekintetben rokonszenvesen, más vonatkozásban ellenszenves – inkább rokonszenves, mint ellenszenves – nagyon rokonszenves. A minősítéseket 1-2-3-4-5-ös osztályzatokkal helyettesítve, az átlagokat kiszámítva így fest a szereplőkkel kapcsolatos viszonyulás az öt csoportban:

	v a l l á s o s egyházi- asan	maguk módján	isten- hívó és -kereső	közöm- bös	ateis- ta
Stalker	4,3	3,9	3,9	3,2	3,6
író	2,9	2,7	2,7	2,8	3,1
Professzor	2,7	2,9	2,8	3,1	3,2
kislány	4,2	3,9	3,9	4,0	3,7
feleség	4,3	4,1	4,2	4,1	4,1

A három teista csoportban a család három tagja a legrokonszenvesebb, az ateisták körében a feleség, a közömbösök között a kislány és a feleség. Stalker az egyházuk tanítása szerint vallásosak körében a legrokonszenvesebb, ami talán összefüggésbe hozható azzal, hogy ők értettek egyet leginkább a világkép-tesztben szereplő Stalker-kijelentésekkel. A legkevésbé rokonszenves a közömbösök számára. Ebben a csoportban egyébként Stalker alig valamivel rokonszenvesebb, mint a Professzor, aki valamennyi csoportban a két legkevésbé rokonszenves szereplő egyike. A legnagyobb eltérés Stalker, a legkisebb a feleség megítélésében tapasztalható az öt csoport között. A kislányt az ateisták tartják legkevésbé rokonszenvesnek, valószínűleg "csodája" miatt. Az író és a

Professzort viszont ők tartják leginkább rokonszenvesnek. Mert ők szintén racionalisták és materialisták?

A két csoport véleménye egyetlen szereplő esetében, a feleség megítélésében tér el: valamennyi világnézeti csoportban inkább az idősebbek rokonszenveznek vele.

A szereplők megítélésének változása természetesen a kislány esetében volt a legkisebb (csoportonként a vélemények 6-14%-a változott és az író esetében a legnagyobb (52-61%).

	v a l l á s o s egyházi- asan %	maguk módján %	isten- hívő és -kereső %	közöm- bös %	ateis- ta %
STALKER					
pozitív irányban	###0	####0	###	####0	###
negatív irányban	0	-	0	0	0
ÍRÓ					
pozitív irányban	###	#0	#0	###	#0
negatív irányban	##	##	#0	#	#
PROFESSZOR					
pozitív irányban	#0	#0	#	#0	#0
negatív irányban	###0	####	####	##	##0
KISLÁNY					
pozitív irányban	0	#	#	#	0
negatív irányban	-	-	0	-	-
FELESEG					
pozitív irányban	#####0	#####0	#####	###	###
negatív irányban	-	-	0	-	-

A változó vélemények nagy többsége pozitív irányú. Egyetlen olyan szereplő akad, a Professzor, akinek megítélése többeknél változott negatív, mint pozitív irányban, elsősorban a teisták körében, akik számára úgy látszik kevesebbet nyomott a latban a magabiztosságból az elbizonytalanodásig, végképp nem értek semmit"-ig jutás. Az író megítélése a közömbösök és az ateisták, a felesége a teisták, s különösen a vallásosok körében változik az átlagosnál nagyobb arányban pozitív irányban. Az egyházasan vallásosok megítélései bizonyultak legrugalmasabbnak (vagy legbizonytalanabbnak?), az ateistáké a legmerevebbnek (vagy legszilárdabbnak?), ugyanis az egyházuk tanítása szerint vallásosok megítélésének 44, a maguk módján vallásosokéinak 40, az istenhívők és -keresőkéinek 39, a közömbösökéinek 33, az ateistákéinak pedig csak 31 százaléka változott meg. A tizenévesek és az idősebbek megítélései alakulásában két esetben tapasztalható jelentős mértékű eltérés: az író és a Professzor sokkal inkább az idősebbek számára válik rokonszenvesebbé, mint a fiatalok körében. Valószínűleg az idősebbeknek inkább jelent értéket a rezináció, mint a fiatalok számára.

5) Befogadói horizont

Az ön által ismertek közül melyik irodalmi műre, filmre, zeneműre, festményre, vagy más művészi alkotásra emlékeztette

leginkább ez a film? kérdésre az egyes csoportok 39-86 százaléka válaszolt pozitíven, a többiek fele-fele arányban nemleges választ adtak (nem tudják egyetlen művészeti élményükhöz sem hasonlítani) illetve nem válaszoltak. Legtöbben az egyházak tanítása szerint vallásosok, legkevésbében a közömbösök közül adtak pozitív választ. A 20-40 évesek körében több a pozitív válasz, mint a tizenévesek körében. Zeneművek, filmek és regények szerepelnek leggyakrabban, ezen kívül még költemények, festmények és drámai művek fordulnak elő gyakrabban. A regények kétszerte-háromszorosa gyakrabban fordulnak elő a 20-40 évesek körében. A hasonlóan érzett művek többsége a következő izlésirányokhoz tartozik:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maguk módján %	isten- hívő és -kereső %	közöm- bös %	ateis- ta %
modern	###0	####	####	####	####
klasszikus	####	##	##	####	##0
romantikus	#0	0	#	0	#
XX. századi					
realista	#	#	#	0	#
lektűr	-	-	0	-	0

Az olvasói horizontról felidézett művek összetétele nagyjából megfelel az egyes csoportok ízlésének. Ez pedig valószínűsíti azt, hogy a mélyebb hatás és a megfelelőbb értelmezés nem fog feltétlenül együtt járni. Abból a tényből, hogy valakit egy romantikus műre emlékezteti ez az egyáltalán nem romantikus mű, természetesen még nem következik feltétlenül, hogy "romantikusra vette" ezt a filmet, de a tapasztalatok alapján van erre bizonyos esély. A Biblián kívül négy szerző művei érnek el legalább 5 százalékos arányt: Beethoven művei (6-10%), Dosztojevszkij művei (5-15%), Tarkovszkij művei (5-15%) és Madáchról Az ember tragédiája (2-10%). A Biblia 5-10%-os arányban fordul elő az egyes csoportokban. Dosztojevszkij és Tarkovszkij művei azokban a csoportokban idéződnek fel legnagyobb arányban, amelyekben kedveltségük a legnagyobb arányú volt: 20-40 éves egyházak tanítása szerint vallásosok (Dosztojevszkij) és az ateisták (Tarkovszkij) körében. Kétszáznál több művet említettek, de a felsoroltakon kívül csak tucatnyi az 1-4 százalékot elérők aránya: Dante: Isteni színjáték, Bartók: Kékszakállú herceg vára, Bulgakov: Mester és Margaritha, Tolsztoj: Feltámadás, Csontváry Magányos cédrus, Wajda: Tájkép csata után, Becket: Godotra várva, József Attila költeményei, Bergmann filmjei, Pink Floyd zene, Kafka írásai, Dali képei. Akadtak, akik számára örökény Vérrokonok című drámája. Hitchcock, Sándor Pál, Coppola, Antonioni, Szabó István és Fellini filmjei, Tornyai János, Klee, Rubljov, Breughel, Van Gogh. Munkácsy, Michelangelo, Bosch, Picasso, Dési Huber és Munch képei, Pendereczky, Schönberg, Handel, Wagner, Bach és Orff zenei

Ady, Babits, Tóth Árpád és Paszternak költeményei; Déry G.A. úr X-ben, Semprun Nagy utazás, Csehov 6-os kórterem, Malamud Isteni kegyelem, Ende Végtelen történet, Marquez Száz év magány és Vörösmarty Csongor és Tünde című művei voltak a vonatkozási pontok a Stalker betájolásához. Hogy lehetséges-e új földrészt felfedezni ilyen térképekkel, arról hamarosan megbizonyosodhatunk.

6) A film minősítése

Akár a felidézett művek, a film minősítése is egyaránt árulkodik a hatásról és a film értelmezéséről. A kérdőíven szereplő húsz válaszlehetőség közül a filozofikus, az elmélkedő és a lélektani kapta a legmagasabb, a beteges, az unalmas, a kalandos, a dekoratív, a mesterkélts, a túlvilági és a borzalmas a legalacsonyabb átlagosztályzatokat. Jó néhány minősítés esetében eléggé nagy eltérések voltak a különböző világnézetűek között:

nagyobb		kisebb
lélektani	átlag: 4,1	
nők	000	férfiak
15-19 évesek	000	20-40 évesek
15-19 éves vallásosok	00000	20-40 éves vallásosok (x)
filozofikus	átlag: 3,9	
nem teisták	000	teisták
ateisták	000	egyháziassan vallásosok
fejlett izlésűek	00000	fejletlen izlésűek (x)
elmélkedő	átlag: 3,9	
20-40 éves marxista		20-40 éves nem marxista
ateisták	000	ateisták
nem közömbösök	00000	közömbösök (x)
allegorikus	átlag: 3,6	
nem közömbösök	000	közömbösök
fejlett izlésűek	00000	fejletlen izlésűek (x)
titokzatos, misztikus	átlag: 3,6	
20-40 éves marxista		20-40 éves nem marxista
ateisták	0000000	ateisták (xx)
vallásos	átlag: 3,6	
vallásosok	0000	nem vallásosok
fejletlen izlésűek	0000	fejlett izlésűek
közömbösök	000000	ateisták (x)
15-19 évesek	000000	20-40 évesek (x)
20-40 éves nem		20-40 éves marxista
marxista ateisták	000000	ateisták (x)
vallásosok	00000000	ateisták (x)

lírai

	átlag: 2,4	
20-40 évesek	ooo	15-19 évesek
fejlett ízlésűek	ooooo	fejletlen ízlésűek (x)
fantasztikus,		
túlvilági		

	átlag: 2,3	
	átlag: 2,2	
15-19 évesek	oooooo	20-40 évesek (x)
sci-fi-szerű		

	átlag: 2,1	
ateisták	oooo	közömbösök
nem vallásosok	oooooo	vallásosok (x)
ateisták	oooooooo	vallásosok (x)
érzelmes		

	átlag: 2,1	
20-40 éves nem		15-19 éves nem
vallásosok	oooo	vallásosok (x)
15-19 éves vallásosok	oooooo	20-40 éves vallásosok (x)

logikus		
	átlag: 2,0	
20-40 évesek	oooo	15-19 évesek (x)

puritán		
	átlag: 2,0	
férfiak	ooo	nők
20-40 évesek	ooo	15-19 évesek
20-40 éves vallásosok	ooooo	15-19 éves vallásosok (x)

kalandos		
	átlag: 1,9	
vallásosok	ooo	nem vallásosok
15-19 évesek	ooo	20-40 évesek
fejletlen ízlésűek	ooo	fejlett ízlésűek
20-40 éves nem		20-40 éves marxista
marxista ateisták	ooooo	ateisták (x)
férfiak	ooooo	nők (x)

borzalmas		
	átlag: 1,9	
fejletlen ízlésűek	ooooo	fejletlen ízlésűek (x)

unalmas		
	átlag: 1,8	
közömbösök	ooooo	ateisták (x)
nem teisták	ooooo	teisták (x)
15-19 évesek	ooooo	20-40 évesek (x)
15-19 éves nem vallásosok		20-40 éves nem vallásosok (xx)
közömbösök	ooooooooo	egyháziasan vallásosok (x)
fejletlen ízlésűek	oooooooooooo	fejlett ízlésűek (xxx)

dekoratív

átlag: 1,8

maguk módján vallá-
sosok

00000

egyháziasan valláso-
sok (x)

mesterkelt

átlag: 1,6

fejletlen izlésűek
nem teisták
20-40 éves nem
marxista ateisták

ooo
00000
000000000

fejlett izlésűek
teisták (x)
20-40 éves marxista
ateisták (xx)

beteges

átlag: 1,5

fejletlen izlésűek
15-19 évesek

0000
000000

fejlett izlésűek (x)
20-40 évesek (x)

Az esetenként számottevő eltérések ellenére a hasonlóság az erőteljesebb tendencia: a lét legmagasabb átlagosztályzatot kapott minősítés között öt, a lélektani, a filozófiai, az elmélkedő, az allegorikus, és a titokzatos mind a tizenhárom csoportban szerepel. A misztikus hat csoportban szerepel: a 20-40 éves teista csoportokban, a 15-19 éves közömbösök és a marxista ateisták körében. Valószínűnek látszik, hogy a "misztikus" jelentése különbözik a nem teisták és a teisták körében. A vallásos a 15-29 éves egyházuk tanítása szerint vallásosok és a fejletlen izlésűek körében szerepel az élen.

	lélek- tani	filozó- fikus	elmél- kedő	titok- zatos	miszti- kus	alle- góri- kus	val- lások
egyháziasan vallásosok							
15-19 évesek	4.4	3.9	4.0	3.7	3.4	3.7	3.6
20-40 évesek	3.8	3.8	3.8	3.8	3.3	3.8	3.0
maguk módján vallásosok							
15-19 évesek	4.2	4.1	3.8	3.7	3.4	3.8	3.3
20-40 évesek	3.8	3.9	4.1	3.7	3.7	3.5	3.2
istenhívők és -keresők							
15-19 évesek	4.0	3.3	3.6	3.4	3.2	2.9	3.1
20-40 évesek	4.3	4.3	4.2	3.8	3.7	4.1	2.9
közömbösök							
15-19 évesek	4.1	4.1	3.6	3.7	3.5	3.1	3.2
20-40 évesek	4.0	4.1	3.7	3.5	3.3	3.6	2.9
nem marxista ateista							
15-19 évesek	4.2	4.4	3.9	3.7	3.6	3.6	2.9
20-40 évesek	3.9	4.1	3.9	3.5	2.9	3.4	2.7
marxista ateisták							
20-40 évesek	4.0	4.5	4.2	3.6	3.6	3.8	2.2
fejlett izlésűek	3.9	4.0	3.9	3.4	3.4	3.6	2.9
fejletlen izlésűek	4.0	3.5	3.7	3.4	3.2	3.0	3.3

A tizenévesek inkább érzik lélektani, a 20-40 évesek inkább bölcséleti filmnek. A 15-19 éves egyháziasan vallásosok és hasonlókorú istenhívők és -keresők, valamint a fejletlen izlésűek első-

sorban lélektani filmnek érzik, a 20-40 éves ateisták, közülük is elősorban a marxista ateisták bölcseleti filmnek. Igen tanulságos, hogy a fejlett és fejletlen ízlésűek között nincsen igazán jelentős mértékű eltérés a film minősítésében.

Faktoranalízis segítségével négy minősítés-típust lehetett kialakítani:*

“filozófikus”: filozófikus (0,7), lélektani (0,7), allegorikus (0,7), elmélkedő (0,7), puritán (0,4)

“titokzatos”: fantasztikus (0,7), titokzatos (0,7), misztikus (0,6) túlvilági (0,5), vallásos (0,5), sci-fi-szerű (0,5)

“mesterkelt”: unalmas (0,8), beteges (0,8), mesterkelt (0,8), borzalmas (0,5)

“kellemes”: érzelmes (0,7), dekoratív (0,6), kalandos (0,6), logikus (0,5), lírai (0,5).

Az életkor és a világnézet kombinációjával kialakított tizenegy csoportban a négy minősítés-típus átlagosztályzatai a következőképpen alakultak:

“filozófikus”	3,2-3,8
“titokzatos”	2,6-3,1
“kellemes”	1,9-2,3
“mesterkelt”	1,5-2,4

A többség tehát filozófikus filmnek látta a Stalkert; legnagyobb arányban a 20-40 éves istenhívők és -keresők meg a 20-40 éves marxista ateisták, legkisebb arányban pedig a 15-19 éves istenhívők és -keresők. Titokzatos-fantasztikus-misztikus filmnek elősorban a 15-19 éves ateisták, a 20-40 éves istenhívők és -keresők meg a 15-19 éves egyházuk tanítása szerint vallásosok. Legkevésbé a 20-40 éves egyháziassan vallásosok és a 20-40 éves nem marxista ateisták. Kalandos vagy érzelmes “kellemes” filmnek mindegyik csoportban csak kevesek, legnagyobb arányban a 20-40 éves maguk módján vallásosok tartják. Unalmasnak és mesterkeltnek a 15-19 éves közömbösök a legnagyobb, az egyházuk tanítása szerint vallásosok, a 20-40 éves maguk módján vallásosok, a 15-19 éves ateisták és a 20-40 éves marxista ateisták pedig a legkisebb arányban. Ezek az eltérések azonban nem igen jelentősek, a film minősítésében erősebb a konszenzus, mint a különbözőség.

7) A Zóna értelmezése

A Zóna, mivel titok, többféleképpen értelmezhető helyesen. Akár mint az ember, az Isten, vagy a Lét a Zóna sem határozható meg illetéknéppen, hogy “nem egyéb, mint...”, ugyanis a Zóna “egyb, mint”-típusú hely, jelenség, létállapot. Nem mindegy viszont, hogy mi következik az “egyb, mint” után. Ennyiben lehetnek reményteljes közelítések és rövidrezáró vagy általánosságban maradó értelmezések.

*A zárójelben lévő értékek faktor-együtthatók

A szakértői vélemények között akadnak élesen, végletesen eltérők is. Bujdosó Dezső²⁵ a Kelet szemével nézett Nyugatnak tekint a Zónát, mely – akár Kelet – az enyészett martaléka lett. Őszerinte tehát a Zóna nem a szabadság birodalma, hanem a kinti világ párhuzama, egy süllyedő világ. Ezzel az értelmezéssel valamiképpen mindegyik általam ismert szakértői elképzelés szemben áll, de a laikusok között is ritka az ehhez hasonló. Az egyes csoportoknak mindössze 0-2 százaléka tekinti a Zónát a pusztulás helyének. Akad azonban egy-két néző, akinek értelmezése szinte egybevág Bujdosóéval: "A Zóna jelentheti a szocialista társadalmat, amelyből a végén nem kér senki." (17 éves egyháziánál vallásos gimnazista lány).

Sneé Péter¹⁹ a Solaris bolygójához érzi hasonlóknak a Zónát, s mindkettőt úgy értelmezi mint magát a lehetőséget, mint erőteljes felhívást az önmagunkká válásra, szerepeink levetésére, mint az ember hasonmását. Egyszerre tartja a bizonytalanság és a teljes lét, a korlátlan, félelmetes szabadság területének, ahol az ember magára hagyottnak érzi magát, ahol átélheti az Isten nélkülséget. Sneé is félelmetesnek érzi a Zónát, mint Bujdosó, de a kinti Sein világával szemben valami egészen másnak: a Sollen világának, az egész ember korlátlan átélésére kínált lehetőségnek. Ennek az árnyalt értelmezésnek egyik elemével találkozhattak a kérdezettek a kérdőív egyik minősítendő értelmezésében, mely szerint a Zóna "a véletlen, a kiszámíthatatlanság jelképe". A tizenegy közül csupán egy csoportban értett vele egyet a többség (átlagosztályzat: 2.3).

Radnóti Sándor misztikusnak és fantasztikusnak, idegennek és fenyegetőnek tartja a Zónát, de ő sem értelmezi a kinti világ ellenpárjának, mert ez a világ szerinte igazságot hordoz, s a zónabeli fenyegetettség oka a Zóna sértettsége. Olyan világ ez őszinte, amelyben nem az érdem vagy az érdemtelenség, hanem a kereső boldogtalansága a meghatározó, akár a mesében.³⁰

R. Alem a Zónát lénynek tartja, akár a Solaris bolygóját, amely tudattal és érzékenységgel rendelkezik.²⁹ R. Prédal szerint a Zóna nem más, mint az ember tudattalanja, ahol a feltételezett veszélyek többsége Stalker beteg lelkének alkotásai.²⁸ Az egyes csoportok 2-4 százaléka tartja a Zónát a tudatalatti világnak, valamivel többen (2-13%) az ember belső világának.

Első számú kalauzaimén kívül Balassa Péter és Gáspár Csaba László értelmezéseit érzem a magaméhoz legközelebbinek. Balassa Péter a megvilágítás és a megvilágosodás helyének tartja a Zónát, amely a kultúra addigi értékeit újrafogalmazásra provokálja. Tükörhely, amelyből önmagunkat láthatjuk. Olyan hely, amely a parádicsomi, az apokaliptikus és a megváltásbeli dimenziók egyidejű szemléletét kívánja meg: áldás és átok egyszerre. A kinti, a profán és hatalmi világ szemszögéből üldözendő, népmesei és utópikus világnak is értelmezhető, szakrális-etikai nézőpontból pedig a

megváltás világának tekinthető. Ő is hasonlóan érzi a Solaris-oceánjához, s úgy érzi, Tarkovszkij Heisenberg és Bohr, vagyis a fizikusok istenével dolgozik, nem a filozófusok Nietzsche-eltemette istenével. Ez maga a gondolkodó anyag, amely ítélet magunk felett.¹¹ A paradicsomi, az apokaliptikus és a megváltásbeli dimenziók együttesével jellemezhető szerintem a tisztítóhely. Ezzel a felkinált értelmezési lehetőséggel többen éltek, mint a véletlennel azonosított Zónával: négy olyan csoport is akadt, amelyben a tagság fele többé-kevésbé egyetértett ezzel (hogy a Zóna tisztítóhelynek felel meg), s csak egy akadt, amelynek nagy többsége elvetette. A megváltás az átfogó értelmezéseknek csak 0-3, a Paradicsom viszont 4-7 százalékában fordult elő.

Gáspár Csaba László hasonlóan Sneé Péterhez magának a létnek tartja a Zónát, de minden hivatásos nézőnél egyértelműbben transzcendens valóságnak, ahol az ember mélyebb, valószínűbb etikai összefüggésbe kerül. A Zóna őszintén a próbatétel, a megváltást kereső, vándorló ember jelképe. Csak nagyon kevesen, az egyes csoportoknak 0-3 százaléka azonosítja a Zónát magával a léttel, sokkal többen azonosítják az úttal (5-7%) és még többen a küzdelem, a keresés helyével (4-14%).

Kovács A. Bálint is az utazást és az ezáltal átformálódást hangsúlyozza, amikor a Zónát magyarázza. Az ő értelmezésében a Zóna zárvány a világban, hely, de nincs helye a világban, nincs topográfiája, kiismerhetetlen, de nem zavaros, a szellemiség megnyilatkozása a természetben.⁹ A világ titok voltát jelképező Zóna — ha el-elve is — előfordul a laikusok értelmezéseiben is (0-5%). Nem allegória, nem utópia és nem ukrónia, hanem a térben mellettünk lévő jelenség a Zóna, szögezik le Kovács A. Bálint és Szilágyi Ákos. A téridőből is elérhető, akár már a téridőben, Jézus meghirdette, bennünk elkezdődő Isten országa, fűzhetnénk tovább gondolatát. Az erkölcsi csoda létrejöttét biztosító hely, eképpen a társadalom tabuja, pedig a társadalmi igazsághoz is a Zónán keresztül vezet az út, magyarázzák első számú kalauzaim. Őszerintük a zónabeli utazás belső út a tudat alá, az időtlenbe, az örökkévalóba, így emlékezés és meditáció is. Emlékezet a kinti társadalom összetört emlékezetére. Külső látványát tekintve megsérült, de még működő szent hely, fűzhetnénk tovább Kovács A. Bálint és Szilágyi Ákos gondolatát. Olyan világ, amely nem csak a téridőt ereszti be magába (például a "csodálatosan" működő telefon segítségével), hanem áterszti magán és érzékelhetővé teszi a másikat. Így lesz a kozmosz és a káosz találkozási pontja, s ezt érzékeltetik a fények, a hangok, a csodák, az enyészeten felülkerekedő szépség.

Az erkölcsi újjászületés helye magyarázat nyerte el a legtöbb egyetértést a felkinált hét Zóna-értelmezés közül (3.0-3.5-ös átlagosztályzatok), és az és az alkalmas hely az elmélkedésre, lelkigyakorlatra került a második helyre (2.6-3.8). A megújulás he-

lye motívum az átfogó értelmezések 4-11 százalékában bukkant elő. Minden azt bizonyítja, hogy a laikusok nagyobb része és a hívátasok között eléggé komoly mértékű az összhang a film értelmezésében.

A *Hogyan illeszti be értelmezésébe a Zónát?* kérdés az öt világnézeti csoport 11-18 százalékának bizonyult túlságosan nehéznek, leginkább az ateistáknak. Tucatnyi olyan válasz akadt, amelynek aránya több csoportban is meghaladta az 5 százalékot:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	m a g a módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bös %	ateista %
a küzdés és a keresés színhelye az emberi lélek,	#0	0	0	0	#
a lelkiismeret,	#0	0	0	0	0
a belső világ ahol az ember boldog lehet az élet, a lehetőség	0	#	-	0	0
Isten országa, transzcendencia	#	0	#	0	0
a csodák helye	0	0	0	-	0
távolli mesebeli érintetlen, romlatlan világ, Paradicsom	0	-	0	0	0
társadalmon kívüli létszféra	0	0	0	0	0
az út	0	0	0	0	0
a cél	-	-	0	#	-
álmaink, vágyaink színtere	-	-	0	0	-

Egy-egy csoportban elérik az 1-4 százalékot a következő értelmezések: csak álom, a tudatalatti, a világ titok volta, a megváltás helye, a lét, a teljesség. Egyéb válaszok: a) átmeneti társadalom, b) istenkeresés helye, c) eszmerendszer, d) sugárterfőzött terület, e) szovjet katonai kísérleti terep, e) tisztítótűz, f) ahol az emberek önmagukba nézhetnek, g) tiltott gyümölcs, h) ahol a dolgok átminősülnek. A teisták illetve a vallásosok értelmezésében valamivel kevesebb a racionalizáló, gyakoribb a Zóna lényegi mágusára és az erkölcsi próbatétel jellegére utaló értelmezés.

A kérdőívben szereplő hét értelmezési lehetőséggel a kérdeztettek a következőképpen éltek:

nagyob	átlag: 3,3	kisebb
az erkölcsi újjászületés helye		
nem közömbösök	ooo	közömbösök
20-40 éves nők	ooooo	15-19 éves nők
15-19 éves férfiak	ooooo	20-40 éves férfiak (x)

alkalmas hely az elmélkedésre, a lelkigyakorlatra

átlag: 3.1

nem közömbösök	000	közömbösök
20-40 éves nők	00000	15-29 éves nők (x)
istenhívők és -keresők	00000	többiek (x)
15-19 éves férfiak	0000000	20-40 éves férfiak (x)

tisztítótűz

átlag: 2.7

teisták	0000	nem teisták (x)
maguk módján vallásosok	0000	egyháziasan vallásosok (x)
15-19 évesek	0000	20-40 évesek (x)
20-40 éves nem marxista		20-40 éves marxista
ateisták	000000	teisták (x)

a véletlen, a kiszámíthatatlanság jelképe

átlag: 2.3

ateisták	0000	közömbösök (x)
maguk módján vallásosok	000000	egyháziasan vallásosok (x)
20-40 éves marxista		20-40 éves nem marxista
ateisták	000000	ateisták (x)
15-19 évesek	000000	20-40 évesek (x)
nem vallásosok	00000000	vallásosok (xx)
ateisták	000000000000	egyháziasan vallásosok (xxx)

csupán egy elhagyott hely, egy korábbi katasztrófa színhelye

átlag: 2.0

maguk módján vallásosok	000	egyháziasan vallásosok
nem vallásosok	00000	vallásosok (x)
közömbösök	0000000	nem közömbösök (x)
15-19 éves férfiak	0000000	20-40 éves férfiak (xx)
közömbösök	000000000	egyháziasan vallásosok (xx)

a Paradicsom, a beteljesülés helye

átlag: 1.9

15-19 évesek	00000	20-40 évesek (x)
15-19 éves ateisták	00000	20-40 éves ateisták (x)
15-19 éves férfiak	000000000	20-40 éves férfiak (xx)

nem is létezik

átlag: 1.6

férfiak	000	nők
15-19 éves ateisták	00000	20-40 éves teisták (x)
15-19 éves férfiak	0000000	20-40 éves férfiak (x)
nem teisták	0000000	teisták (x)
ateisták	000000000	egyháziasan vallásosok (xx)

A felkinált Zóna-magyarázatok minősítéseiben jóval nagyobb eltérés mutatkozott, mint az önálló Zóna-értelmezésekben. A fiatalok és az idősebbek, valamint a vallásosok és nem vallásosok véleményei tértek el leginkább. A többiekétől leginkább az egyházuk tanítása szerint vallásosok véleménye tért el, elsősorban azzal, hogy ők utasítják el legerősebben azt, hogy a Zóna nem létezik, hogy a véletlen jelképe, hogy csupán egy katasztrófa következtében elhagyott hely. Őket követően a közömbösök véleményei térnek el leginkább azzal, hogy ők tartják leginkább egy egykori katasztrófa színhelyének, s ők ítélik legkisebb arányban meditációra alkalmas helynek illetve az erkölcsi megújulás helyének. Nincsen eltérés vallásosok és ateisták között abban, hogy a Zóna megtisztulására, erkölcsi megújulásra és meditációra alkalmas hely!

Vajon mennyire érzik a Zónát a csodák helyének a különböző világnézetűek? A Milyen csodás jelenségekre emlékszik? kérdésre az öt csoport 84-91 százaléka nevezett meg ilyen jelenségeket, átlagosan hármat. Tucatnyi olyan akadt, amelynek aránya több csoportban is meghaladta az 5 százalékot:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maga- módján %	isten- hívő és -kereső %	közöm- bös %	ateista %
az író megállító hang	#####	####0	#####	#####	#####
a pohár elmozdulása	####0	####	####0	####	###
a telefon	#0	#0	##	#	#
a madár semmivé válása	0	##0	#	0	#
a felizzó vilánykörte	#	0	#	0	#
a Professzor megkerülése	#	0	#	0	#
az izzó kő	#	0	0	#	0
az eső	#	-	0	0	0
ugyanoda lyukadnak ki	0	0	0	0	0
a szél	0	0	-	-	0
a hullámzó föld	0	0	-	0	0
a feneketlen kút	0	-	-	0	#

1-5 százalékos arányt ért el a Jelenések könyvéből olvasó hang, a ruhatag, és a homokbuckák. Csak néhányan említették a következőket: a) a habzó vizű kút, b) a kutya, c) a megkövült tetemek, d) éleiben maradásuk, e) az intim közelségben felébredő író és Professzor, f) a Zónából való visszatérés, g) az illat nélküli virág, h) a fénybetörés, i) a vízben maradt papír, j) a vérző hal*, k) a látomások a pocsoljában.

A teisták valamivel több csodás jelenséget sorolnak fel, mint a többiek, s mind az író megállító hangot, mind a pohár elmozdulását ehben a körben jóval nagyobb arányban érzik csodának, mint

* Az elajfoltot látták többen vérnek.

a közömbösök vagy az ateisták körében. A másik oldalról nézve: az ateisták fele is csodának tartja az író megállító hangot, harmaduk a pohár elmozdulását. Az író megállító hangot a fiatalok, a pohár elmozdulását az idősebbek tartják másfélszer-kétszer nagyobb arányban csodának vagy csodásnak. Kérdés persze, hogy ki mit ért csodán. Legalább négy értelmezéssel számolni kell: a) csodálatos, b) a rendező szándéka szerint csoda, c) okkultista értelmezés (a tárgyakban és a természetben rejlő csodás erő), d) a vallásos értelmezés (Isten jeladása).

A hivatásos és a laikus nézők Zóna-értelmezései között elsősorban az arányokban van különbség: a laikusok körében jóval nagyobb a racionalizáló (szociológiai, lélektani) redukciók és az általánosságok aránya. Akad azonban a laikusok körében is jó néhány olyan megfogalmazás, amely ilyen-olyan értelemben kiegészíti a szakértők értelmezéseit:

"A durva fizikai világ a látszat, a Zóna a valóságos." (37 éves, a maga módján vallásos könyvtáros nő.)

"A mesterséges, embertelen világ elpusztul, de *jelzést* ad magáról egy másik világ, s ezt csak nagy áldozat árán lehet felderíteni." (39 éves, egyháza tanítása szerint vallásos középiskolai tanárnő.)

"A Zónában kibontakozik a mások előtt eltakart valódi énünk." (20 éves, marxista ateista, tanítóképzőbe járó lány.)

"A Zóna a kitárulkozás és a megnyugvás helye." (19 éves, istenkereső egészségügyi főiskolás lány.)

"A Zóna ismeretlen belső világunk. Csak az egyre egyszerűbb, letisztult ember mehet csak tovább önmagában, mert másképpen nagy a veszély, hogy csak rombol. Stalkernek lenni: belső világot feltárni, segíteni." (egyháza tanítása szerint vallásos, 18 éves gimnazista lány).

"Lehetőség saját énjük középpontja felé teendő kezdő lépés megtételére." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány.)

"A Zónában eltöltött idő: *lelkigyakorlat*." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány.)

8) A szereplők értelmezése

Egy olyan műben, amelyben az elvont jelenik meg közvetlenül érzéki alakban, vagyis az egyesben az általános³⁷, igen nehéz dolga van a hősöket megítélni igyekvő, életútjukat rekonstruálni próbáló, helyzetükben önmagukat beleélni megkísérülő nézőnek. Már pedig a Stalker az egyes szintjén, mint a hősök konkrét élettörténete (ebben is igaza van Szilágyi Ákosnak) egyszerűen értelmezhetetlen. Mit tehet hát a néző? Megpróbálhat a szokásos módon viselkedni: ismert hősökhöz hasonlítja őket, jel mivoltukat története egészítheti ki, szociológiai és pszichológiai sémakat kereshet.

megítélheti cselekedeteiket és pozitív vagy negatív bizonyítványt állít ki róluk. megpróbálhatják kiválasztani közülük az értelmezhetőket.

Az öt szereplő két egymást átfedő halmazt alkot, mindegyikben harman vannak. Az egyik kör a három vándor (Stalker, író, Professzor) a másik a család. Két "szentháromság": a zarándokoké és a kiválasztottaké. Mindkét háromságról láthatunk egy-egy "szentképet", ikonszerű ábrázolást: a családról az ágyban, a zarándokokról a Zóna utolsó jelenetében. Stalker mindkét körnek tagja: kiválasztott és zarándok is egy személyben. Tagja a hívők és hitüket veszítettek körének is. Zarándokként is mögötte van háttére, energiaforrása: a hitvestársi és a gyermeki erő sugárzó erőtere.

a) A három vándor számomra legmérvadóbb kalauzaim szerint életútjuk felén túl lévő, második születésük előtti férfiak, a szellem Odüsszeiájának három szimbolikus alakja, akik háromféle katasztrófát, háromféle kísértést, a kísértés háromféle legyőzését képviselik⁹. Kovács A. Bálint a meghasonlott civilizáció három szellemi dimenzióját látja bennük megtestesülni, együtt zarándoklatra kényszerül az egymástól elidegenedett vallás, művészet és tudomány¹⁰. Nem allegorikus figurák, de nem is egy realista mű típusai. Ebben a körben benne is van, nincs is Stalker. Ő is foglalkozása nevét viseli, mint vezeklőruhát, miként az író és a tudós, de ő fel is vállalja ezt, mert hivatása foglalkozásával azonos. Míg az író és a Professzor magukkal viszik a Zónába a külső világ kellékeit ő egy szál magában, kiüresedve lép a Zónába.

A laikusoknak csak töredéke ragadja meg ezt a hármast. A közös jegyet egyesek abban látják, hogy "félnek önmaguktól", "tévés úton járnak", "együtt is kevesek", "egyikük sem felelt meg a Szoba kívánalmainak", mások viszont abban, hogy "szemben az aszszonnyal és a kislánnyal, akik emberek, a három férfi eszmék képviselői" (20 éves, tanítóképzőt végző lány, aki a világnézeti kérdéseket illetően a legteljesebb bizonytalanságban van), "hárman együtt az egész ember lelke" (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), "mindhárman hittek abban, hogy a Szoba tudatalatti vágyaikat teljesíti" (18 éves, maga módján vallásos gimnazista lány), "A nyugati civilizáció három típusa: Stalker lázadó, a másik kettő áldozat (16 éves, gimnazista fiú, aki a világnézeti kérdéseket illetően a legteljesebb mértékben bizonytalan.)

b) A két intellektuel hasonlóságát a hivatásos nézők az illúzió-vesztettségben (G. Adair³²), a kétségbeesettségben és reménytelenségben (Kovács A. B.¹⁰), a hit nélküli létértelmezésben (Radnóti S³⁰), az el nem mozdulásban (Bujdosó D.²⁵), a tudatalatti romboló erők fogságában maradásban (A. Frezzato²⁷), a szerepviselkedésre kényszerültségtől a kérdésekig eljutásban (Sneé P¹⁹) az elbizonytalanodásban (Gáspár Cs. L.¹³) és abban, hogy a bennük a szubjektum a tudatra, az élet a szellemre redukálódik, s ezért

nem alkalmasak — kereső erőfeszítésük ellenére sem — az erkölcsi személyiség létrehozására (Kovács

A. B. Szilágyi Á.⁹).

A laikus nézők közül legtöbben a hit hiányát érzik közös tulajdonságuknak, néhányan önzésüket, hit nélküli reménykedésüket, áldozat mivoltukat. Többen úgy érzik, az út végére mindketten önismeretükben növekednek, elbizonytalanodnak, sőt akad, aki úgy érzi, hogy "rádöbbennek semmiségükre" (20 éves, nem marxista ateista, tanítóképzőt végző lány), hogy "a Szobát elérve megértik, s talán át is veszik Stalker hitét, nem mernek ugyan bemenni a Szobába, de boldogan térnek haza" (17 éves, kételkedő-istenkereső gimnazista lány), hogy "azért nem mennek be a Szobába, mert nem akarnak küzdelem nélkül élni" (18 éves, tanítóképzőbe járó, istenkereső lány).

c) A *Professzor* értelmezésében nincsenek komolyabb eltérések a hivatásos nézők között. Sneé Péter a tudományos attitűddel jellemzi, aki a törvényben próbál megkapaszkodni, aki az elvont lényeg, a teremtés korrigálására vállalkozik.¹⁹ Gáspár Csaba László szerint a *Professzor* az az ember, aki nem hitet, hanem bizonytságot akar szerezni, akire jól illik Nietzsche-nek az a megállapítása, hogy "a fölismerés, hogy az embernek szüksége van nem-logikai mozzanatra, azok közé a dolgok közé tartozik, melyek kétségbeesésbe tudnak kergetni egy gondolkodót". Nem tudja másképpen kezelni a transzcendenciát, mint, hogy elbánik vele.¹³ Radnóti Sándor is hasonlóképpen látja a *Professzort*: véget akar vetni a racionális gondolkodás botrányának.³⁰ Kissé másképpen értelmezi Kovács A. Bálint, aki szerint a *Professzor* attól fél, hogy a titok a Gonosz titka, s a Gonoszt a tudomány sem tudja megfékezni, csak a bomba. Ebből az értelmezésből erkölcsi alapállás tulajdonítását olvashatjuk ki, s ez valóban nem zárható ki, csak hogy a *Professzor* válasza a Gonoszra racionális válasz, s nem a hité, hiszen a hitről, mint Kovács A. Bálint is megállapítja, csak a hittel való visszaélés jut eszébe.¹⁰ Jól érezte meg a laikus, hogy a *Professzor* reménykedése is hit nélküli reménykedés, ami pedig fából vaskarika. Nem csak a hit szerve sorvadt el benne (is), hanem a reményé is. Szilágyi Ákos látja öt talán legpontosabban: az igazságkeresésbe belefáradt embert, aki a tudomány rációját akarja a rációval befoghatatlan világra rávetíteni, aki a személyiség helyére az objektív igazságot, az ima helyébe a megismerést, az önfeláldozás helyébe az érdeket, a hit helyébe a pozitív ismeretet helyezi.¹⁴

A *Hogyan illeszti bele értelmezésébe a Professzor viselkedését?* kérdésre csak 76-86 százaléka vállalkozott a kérdezetteknek, legtöbben az ateisták, legkevesebben az egyházuk tanítása szerint vallásosok meg az istenhívők és -keresők. Tucatnyi értelmezés fordult elő legalább két csoportban 5 százalékos arányban:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	ma- gá- módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bös %	ateista %
észelvű	##	##	##	#	##
tipikus tudós, kutató, kereső	#	#0	#	0	##
benne is meg- változik valami	#	#	#0	0	#
a tudomány esz- közeivel akar segíteni a vi- lágban	0	-	0	#	#0
amit nem tud meg- magyarázni, azt elpusztítja	0	0	0	#0	#0
hitetlen	0	0	0	0	#
elhiszi, azért akarja elpusz- títani	0	0	-	0	-
megfontolt, jó- zan, nyugodt	0	0	0	0	0
kiábrándult, boldogtalan	0	0	0	-	0
rádöbben: hitre van szükség	0	0	-	0	-
kitartó	-	0	0	0	-

Ritkábban előforduló válasz-típusok a) karrierista, b) öntudatos, c) képmutató, d) bosszúvágy fűti, e) irigy, f) cinikus. A hivatásos és a laikus nézők értelmezései három vonatkozásban különböznek; a) a laikusok körében az észelvű az esetek kisebb, de jelentős részében nem negatív jelentésű, b) a laikusok között jó néhányan a tudós megtestesítőjét látják benne, s nem a racionalitását, c) akadnak szép számmal a laikusok körében, akik a humanista tudóst látják benne: "Tette helyes, mert a hitlerék is eljuthattak volna a Szobába" (17 éves, nem marxista ateista gimnazista lány).

d) Az író értelmezésében már nagyobbak az eltérések a hivatásos nézők között. R. Prédal elsősorban az élesszemű emberismerőt látja benne, aki átlát Stalkeren.²⁸ Sneé Péter az egocentrikus művészt és igazságkeresőt emeli ki az íróban.¹⁹ Radnóti Sándor szerint azért vállalkozott a kalandra, hogy valami igazi történetjen vele.³⁰ Őnáluk pontosabban látja az írot Kovács A. Bálint: ismeri helyét, a művészet célját, de nem hisz semmiben sem, a titkot a külső dolgokban keresi. Van mégis lehetőség a katarziszra, erre éppen kétségbeesése ad esélyt. Cinizmusa nem vezérelve, csak a túlélés eszköze.¹⁰ Szilágyi Ákos erősebben fogalmaz: öszerinte az író megveti eszményeit, hiányzik belőle az erkölcsi kritérium.¹⁴ Közös könyvükben Kovács A. Bálint és Szilágyi Ákos az esztétát látják az íróban, aki számára a világ Isten nélkül unalmas. (Nem értelmetlen, hanem csak unalmas!) Míg a Professzor nem akar hinni, az író nem képes hinni.⁹ Órula hullik le előbb az álarc, kimutatja hiányait, szenvedését, kíméletlenül feltárja önmagát, de "gyónása" csak panasz és önmardosás marad. Csak kibeszéli, ki-

fecsegi magát, figyelmeztet Gáspár Csaba László, aki szerint az író az igazi ellenfele Stalkernek, a hit emberének, mert cinikus.¹³ Úgy vélem, több jel ennek az ellenkezőjére mutat: külsőre is Stalkerre hasonlít, szemben a Professzorral, a víz közelébe fekszik, őt küldi előre Stalker, ő menekül meg a sivatagban, ő az, aki a Szoba előtt üldögélve átkarolja Stalker vállát, ő az, aki csodálkozva nézi az eltávozó Stalkert és övét. Igaz, az író az, aki a szavakkal és tetteivel is durván fellép Stalker ellen. Vajon ki jutott messzebb, a Professzor, aki megállapítja, hogy immár végképpen nem ért semmit (igaz, azt is hozzáteszi, hogy "Mi értelme idejönni?"), vagy az író, aki "csak" elhallgat?

A Hogyan illeszti bele értelmezésébe az író? kérdést is eléggé sokan túlságosan nehéznek találták, s egyes csoportoknak csak 76-90 százaléka válaszolt, legkisebb arányban a közömbösök, legnagyobb arányban az ateisták. A legalább két csoportban 5 százalékot elérő értelmezések a következők:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	maga módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bös %	ateista %
csalódott, boldog- talan	## #0	## #0	## #	## #0	## 0
kiváncsi, kereső bizonytalan, nem találja helyét	#0 #	0 #	# 0	- -	#0 #
cinikus hitetlen	# #	0 0	0 0	# -	# #
művész, ihletet keres	0 #	# #	# #	0 0	# #
egy lépést tesz előre	# #	# #	0 0	- -	# 0
önmagát keresi önző	0 #	0 #	0 0	- 0	- 0
kétkedő észelvű	0 -	0 -	0 -	- 0	0 0

A kisebb arányban előforduló értelmezés-típusok: a) megrendül, de nem változik meg, b) gyáva, c) agresszív, d) bátor, e) igazságkereső, f) karrierista, g) humanista, h) a szellem embere, i) gyenge, j) erkölcsi válságban van, k) még tud csodálkozni, l) Faust-típus. Látványos eltérések nincsenek az író megítélésében, leginkább a közömbösök különülnek el a többiektől.

Stalker és az író külső hasonlóságára a hivatásos nézők is felhívták a figyelmet.²⁵ A szereplők közül melyik kettő hasonlít egymásra külsőleg leginkább? kérdésre valamennyi csoportban Stalkert és az írókat említették meg (47-58%, a nem válaszolók aránya 15-29%).

A laikusok között is akad, aki az íróban a vesébe látót, a csalót (Stalkert) leleplezőt látja (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány). A közömbösök kivételével (!) valamennyi csoportban akadnak többen (5-19 százalék körül), akik úgy érzik, hogy az íróban megfordult valami: "Már vissza is indul-

nának, de egyszer csak az írónak *lelke mélyéig hat* ez az egész, s elindítja az ihletet. Itt látja meg a valóságot, *szembesül* vele, nem lehet el mellette közömbösen." (17 éves, egyházasan vallásos gimnazista lány), "Az író végül *megéli a szembesülést*, s megpróbál az igazság szolgálatába állni" (17 éves, gimnazista lány, aki nem vallásos, de Isten létét nem tagadja), "*elbizonytalanodás az individualitásban*" (26 éves, egyháza tanítása szerint vallásos, magyar-szociológiai szakos egyetemi hallgató).

e) *Stalker feleségével* csak egy kisebb hányada foglalkozik a szakértőknek, ami ugyancsak elgondolkodtató. Mellékszereplőnek, függeléknek tekintik, pedig kulcsszereplő, ezt Tarkovszkij is egyértelműen érzékelteti, amikor közvetlenül összehozza őt a nézővel, kibeszélteti, személyében ajánlja fel segítségét a nézőknek a mű értelmezésében. Röviden elmondhatja vele ugyan az életét, de nem igazi, mindent megmagyarázó életrajz ez sem, miként a Professzor viselkedését sem magyarázhatjuk egy magánéleti csalódásra való reagálással. Nem életrajzába, hanem sorsába tekinthetünk be. Sorstipust, eszmét képvisel ő is. F. Navailh szerint Stalker felesége az örök Oroszország jelképe.³⁸ Kovács András és Szilágyi Ákos szerint Oroszország modern sorsát példázza, ám ők nem elégszenek meg ennyivel, az etikai személyiséget látják benne, az ima és az erőfeszítés egységét.⁹ Házastársi kapcsolatuk erkölcsi döntés eredménye, erkölcsi tett, az erkölcsi Abszolútum megtestesítése és megélése. Igaza van Kovács A. Bálintnak, ahhoz, hogy Stalker teljesíteni tudja küldetését, szükség van felesége áldozatkészségére is,¹⁰ így Stalker prófétasága, hite, hivatása társ-szerzős mű. Gyakorlatiassága, úgy vélem, nem egyszerűen praktika, hanem szeretetszolgálat, a hit egyfajta gyakorlati megélése. Mária és Márta ő egy személyben, aki sűrög-forog is a konyhában, de időben odaül a Mester lábához. A filmben mindkét szerepben látjuk őt: amint gyakorlatiasan óvja férjét a Zóna-járástól, és amint maga ajánlkozik, hogy elkíséri.

A laikus nézők körében is felbukkannak ezek az értelmezések, még a gyakoribbak között is. A *Hogyan illeszti bele értelmezésébe Stalker fedlenségét?* kérdésre többen válaszoltak, mint az íróra és a Professzorra vonatkozóra, a világnézeti csoportok 82-91 százaléka, feltehetően azért, mert vele valamivel könnyebb azonosulni. Ugyanakkor a feleség értelmezésében nagyobbak voltak az eltérések a különböző világnézetűek között, mint az író vagy a Professzor esetében:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	ma- ga módján %	isten- hívó és -kereső %	közöm- bös %	ateista %
igazi társ	###	##	###	##	#0
feltve szereti, visszafogja	#	##	##	##	##
önfeláldozó, oda- adó	#0	0	0	#	0
hús-vér ember és a titkok megértője	0	#	0	0	#
boldog. reményke- dik	0	#	#	#	#
érzés, szív, sze- relem	0	0	0	#	#
szenved, boldog- talan	#	#	#	#	-
az anya	#	#	0	0	#
nem érti Stalkert, de elfogadja	0	0	#	-	0
vakon ragaszkodás	0	0	-	0	-
beletörődés	-	0	0	0	0
csak gyakorlati dolgokkal törődik	-	0	0	0	0
felismeri Stalker- ben az értéket	0	0	0	-	0
szereti, de örült- nek tartja	-	-	0	0	-

Kisebb arányban említett értelmezés típusok: a) önző, b) kicsinyes, c) erős, d) erkölcsi erő, e) a realitás, f) örült, g) kétségbeesett, h) a megmaradás, i) a nyomorúság, k) Jézushoz hasonló. A teisták s különösen az egyházuk tanítása szerint vallásosok nagyobb arányban látják meg benne a szeretet gyakorlóját, az önfeláldozó, igazi társat, míg a nem vallásosok inkább a lebegő Stalker földközelségben maradó ellensúlyát, visszafogóját illetve dolgokat elfogadó, beletörődő, gyakorlatias asszonyt. A laikusok átfogó értelmezéseiben — akár a hivatásos nézőkéiben — jóval ritkábban szerepel Stalker felesége, mint az író vagy a Professor.

f) A kislány értelmezésében is meglehetősen nagyok az eltérések mind a hivatásos, mind — ezt már tapasztalhattuk a pohár elmozdulása értelmezéseinek ismertetésekor — a laikus nézők körében. Bujdosó Dezső úgy véli, hogy a pohár öncélúan vándorol az asztalon, majd szárnyszegetten hull alá, akár az Andrej Rubljov-beli repülni próbáló muzsik a templomtoronyból.²⁵ R. Alem szerint a kislány szinte csak játékból gyakorolgatja a tárgyak távvezérléses mozgatását.²⁹ Talán természetfeletti képességekkel rendelkezik, kockáztatja meg R. Prédal²⁸. F. Navailh a megcsonkított, de élő Oroszországot látja benne.³⁸ Az eddig felsoroltakon kívül még A. Frezzato értelmezését is erősen redukálnak érzem: őszerinte Martiska túllépett anyakomplexusának primitív elemein. eljutott biológiai énjének határáig, és kapcsolatba lépett a

Mindenség anyaméhével, de az örömujjongásba belevegyül a lemondás, az elkallódás, a gyermeki elesettség miatti fájdalom tanúbizonysága.²⁷ Sneé Péter mélységesen szomorúnak látja a hitet nem csak képviselő, de meg is testesítő kislány tekintetét, s úgy véli, hogy az emberi teljesség ilyen megvalósulása csak torzkép.¹⁹ Jónéhányan látják Martiskában a hit képviselőit a laikus nézők közül is; "A filmben kínált legvonzóbb alternatíva a gyermeki hit" (28 éves, egyháza tanítása szerint vallásos, biokémikus férfi). Akad viszont, aki a lázadó Stalker, az áldozat fró és Professzor mellett a kislányban a belenyugvás képviselőjét látja (16 éves, gimnazista fiú, aki a hitbéli kérdéseket illetően teljes bizonytalanságban van). Kántor Péter a bűn nélküli szenvedés gyermek-krisztusi szimbólumát látja benne²⁴, s S. Kusmierczyk is a kis Jézushoz hasonlítja, s arany színű kendőjével²⁵ érvel. Apja, aki keres, nem misztikus még, a kislány az, aki már a célban van, magyarázza Radnóti Sándor.³⁰ Kovács A. Bálint és Szilágyi Ákos is a hit misztikus képviselőjét látja benne, akinek csodája nem vallásilag, hanem művészileg emel a film közvetlenül etikai szintje fölé. Ennek a csodának hatása nem extatikus, hanem kataritikus, írják. Akár Jézus csodái, tehetnének hozzá. Igazuk van első számú ka-lauzaimnak, a kislány nem képviselheti a beletörődést, a rezignációt, a szórakozott játékosságot, hittől sugárzó tekintete a tökéletes összpontosítás, az összeszedettség aktusa. Ő megtestesíti, megéli azt, amit Stalker inkább csak tud és hisz, hogy a leggyengébbek a legerősebbek. A világba való cselekvő kimozdulás helyett a létbe való ugrás, a világ kimozdítása történik meg.⁸ Így igaz! A teste börtönét átlépő kislány itt, a téridőben lépát a másik dimenzióba, az örömébe, lép át a vonatkoztatással jelzett káoszról az örömödával jelzett Mindenségbe. De honnan meríti ehhez az átlépéshez az erőt? Balassa Péter szerint hegyeketmozgató hite egyértelmű válasz arra a kérdésre, hogy van-e bennünk érintetlen jó.¹¹ A laikusok egyike-másika hasonlókat fogalmaz meg: "a kislány vágyai tiszták" (18 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), "a hit születése a kislányban" (26 éves, magyar-szociológia szakos, egyháziisan vallásos férfi).

g) Stalkert is eléggé különbözőképpen látják a hivatásosok. R. Prédal beteg lelkűnek gondolja, s így érzi a laikusok 3-5 százaléka is. "Egy elmebeteg próbál kiszabadulni sivár életéből a titokzatos Zóna által" (16 éves, gimnazista fiú, aki nem tartja magát vallásosnak, de isten létét nem tagadja), "egy beteg lélek látomása" (34 éves, marxista ateista könyvtáros nő), "egy képzeletbeli világba menekült, abba az illúzióba, hogy a Zónában ő az úr" (19 éves, maga módján vallásos tanítóképzős lány). Bujdosó Dezső: orosz "sztol" és az angol "walker" szavaknak ötvöződésének értelmezi a "stalker" nevet, s egyszerre látja benne az állót és az elmozdulót. Szerinte elmozdulása nem több, mint nyüzsités a fájdalomtól, ráébredés az emberek és a világ megváltoztathatatlansá-

gára. Nem látja benne a hivatása magaslatán álló vezetőt, úgy érzi, a zónajárás második felében egyre inkább arra irányulnak cselekedetei, hogy ép bőrrel megússza a kalandot.²⁵

A. Frezzato az ipari korszak apokaliptizisének zárándokát, a misztikus egzaltációt és a felesleges embert látja benne. Hamlethez, Don Quijótéhez érzi hasonlónak. A laikusok körében is akadnak akik vallási fanatikus (5-10%), modern Hamletet (5-10%), de még többen, aki zárándokot (20-30%) illetve Szent Ferenc modern változatát látják benne. "A társadalomból kitaszított, érzékeny, jószándékú ember, aki társadalmon kívül álló ideált terem magának", értelmezi Stalkert egy 18 éves szakközépiskolás lány, aki istenkeresőnek tartja magát, "Képzeletében teremt magának egy olyan világot, ahol állandó a boldogság, ahol a titkos vágyak teljesülnek", magyarázza egy 17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány, "az ember, akit nem értenek meg saját korában", kommentálja egy 16 éves, nem marxista ateista gimnazista lány.

Báron György²³ és V. B. Matusevich³³ a Miskin-típusú félkegyelműt látja benne (Báron György Miskin kevésbé éteri változatát). A laikusok 5-10 százaléka tartja Miskin változatnak, 10-15 százaléka félkegyelműnek, 15-20 százaléka gyermeknek maradt felnőttnek. S. Kusmierczyk²⁶ és F. Navailh³⁸ a haján látható világos foltot megkülönböztető jegynek látják: a lengyel sebészi beavatkozás jelének látja, s ez őt H. Bosch egyik képére emlékezteti, mely az örültséget okozó kő eltávolítását szolgáló műtetet ábrázolja; a franciát a megismerés szavára emlékezteti a jegy, s a sugalmazott, önzetlen forradalmárt Szent Mihály arkangyalhoz és Mózeshez is hasonlítja. A laikusok közül is szép számmal (20-30% értelmezik papnak, prófétának Stalkert. "Stalker, a pap készíti fel az embereket a halálra, és segíti őket az életre, Krisztus eljövételére", véli egy 17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány.

Radnóti Sándor is félkegyelműnek tartja abban az értelemben, hogy ellentétpárja az okoskodónak az értelmiségieknek, öszerinte Stalker azért vezet, mert keres: a megváltást, és az ehhez vezető utat, a gyöngeséget, az alázatot. Mint kereső — szemben kislánya ártatlanságával — ő is bűnös ember, tévelygő.³⁰ A megadott értelmezési lehetőségek közül a laikusok közül legtöbben (40-50%) éppen a vezeklőt választották a kérdezettek.

Gáspár Csaba László szerint Stalker számára a hit problémátlan, nem reflektált, ezért válik tragikus figurává, mert hite kommunikálhatatlan, példája követhetetlen.¹³ Stalkerre tehát jócskán ráillik az "egyszerű hívő" is. Ilyen egyszerű hívőnek érzi a kérdezett laikusok 40-50 százaléka. Snéé Péter is hasonlóképpen értelmezi Stalker hitét. Ő is misztikusnak lát benne (mint A. Frezzato), akiben a meglét és a hiány együttes létezéséből fakad a többletérték, a hit, de ő sem mászhat ki az individualizmus csapdájából, útítársaival szemben lesz a hit képviselője, vagyis kisa-

játitója. Olyasmit képvisel velük szemben, amit csak velük együtt lehetne. Ez lesz boldogtalansága forrása, ezért kérdőjeleződik meg hite.¹⁹ *Hitének megingását* a laikusok egy része is érzi, még hozzá többféleképpen: "Stalker hite meginog, de — miként a pohár — nem törik össze" (16 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), "A Stalker belső világa, mindene összeomlik" (18 éves, maga módján vallásos gimnazista fiú).

Balassa Péter szerint a stalkerség életfogytiglani párbeszéd a transzcendenciával, egyszerre úttörés, keresés és átmenet.¹¹ Az átlépőt és a másik dimenzió felé mutatót a laikusok is felfedezték benne: "A civilizáció végsőkéig kiegétt emberei hit nélkül reménykednek. Stalker megismerteti velük, hogy nem ennyire vannak teremtvé, mint ez a világ, hogy a valóság más" (19 éves, egyháza tanítása szerint vallásos, magyar-történelem szakos egyetemista lány).

Kovács A. Bálint szerint Stalker nem valamiféle Csingacsuk vagy Börharisnya, hanem lelki vezető, pap, de mint a vallás képviselője, nem a hatalomé, hiszen ő maga is végsőkéig kiszolgáltatott ember, aki — miután a vallás érvénytelenítette magát a társadalomban, — a természetből kiindulva hirdeti meg a Zónaválást. Ő is bűnösnek érzi Stalkert, mert túlkerült a világ etikai normáin, de úgy érzi, bűnössége alól felesége menti fel.¹⁰ Szilágyi Ákossal együtt úgy értelmezik Stalkert, mint a jó és rossz közötti révkalauzt, a szent félkegyelműt, aki a vallási hit lehetőségét képviseli. A Zóna papja ő, akinek szabadsága önmagáról való lemondásában van. Neki nem sikerülhet a salto mortale, mert ő csak közvetítő (nem átlépő, nem misztikus). Amikor hitét elveszti az emberben, küldetése kérdésessé válik, ezt szilárd bázisa, családja, felesége erkölcsi ereje képes csak visszaadni.⁹

Attól, hogy nem léphet be a Szobába, hogy elveszti hitét hivatalában, hogy képtelen úgy mozgatni az embereket, mint kislánya a poharakat, még lehet átlépő, hiszen a Zóna egy másik világ, ha nem is ismeri, hiszi, érzi, megéli. Úgy lépi át a Zónát, mint az egyszerű hívő a szent hely küszöbét. Másképpen az átlépő, hiszen megérzése, sejtésszerű tudása is van a Zónáról, az életéről, az emberről, a szépségről, a teljességről, a transzcendens érzéketlen megjelenéséről. Leginkább azonban önzése átlépésével lesz átlépő. Ezt a laikusok egy csekély kisebbsége ellenkezőképpen látja: "Nyomasztó ügy: az író úgynevezett ihletért, a Professzor robbantani, Stalker pénzért és uralkodásvágyból megy a Zónába" (19 éves, tanítóképzőt végző lány, aki magát istenkeresőnek nevezi), "Egy ember abból él, hogy hiszékeny embereket kihasznál, akik ahe-lyett, hogy egymásra figyelnének, a Szobától várják a megoldást" (17 éves gimnazista lány, aki magát nem vallásos istenhívőnek nevezi). Többen vannak azonban azok, akik a hívőt és az önzetlent látják benne, igaz, eléggé eltérő módon: "Másokért élő, önzetlen ember" (26 éves, műszerész férfi, aki magát istenkeresőnek

nevezi). "Csak ilyen bolond-félkegyelműen érdemes élni, ilyen önzetlen boldogságban" (37 éves, egyháza tanítása szerint hívő középiskolai tanárnő), "Stalker próféta, Isten embere, a Zónában eltöltött idő lelkigyakorlat" (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány).

Volt még egy értelmezés-típus, amely nagyobb számban fordult elő a laikusok körében: Stalkernek Jézussal való azonosítása. Ennek is többféle változata fordult elő: "A Zóna a Kálvária, és Stalker Jézus" (17 éves, maga módján vallásos gimnazista lány), "Stalker Jézus, aki elvezet a titokhoz" (18 éves, egyháza tanítása szerint vallásos szakközépiskolás), "Stalker Jézus, a lelki társ" (17 éves, maga módján vallásos gimnazista lány), "Stalker Jézus, aki segíti az embert eljutni oda, ahová az ember tudatosan vagy tudatalatt vágyódik. Sorsa prófétai." (18 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), "Stalker Krisztus, a Szoba a mennyország, (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), "Krisztusként szenved az emberek hitetlensége miatt" (17 éves, gimnazista lány, aki magát istenkeresőnek nevezi), "Olyan, mint Jézus, aki vezet bennünket és kitart mellettünk" (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista fiú), "Stalker Jézus második eljövetele" (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista fiú). "A Zóna maga Isten, Stalker Jézus, felesége a hívők, a Profeszor és az író a benne kételkedők" (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos fiú). Valamennyien teisták, többségük egyháza tanítása szerint vallásos. Hogyan lehet belelátni Jézust Stalkerbe? Ha arra gondolunk, hogy H. Böll a Félkegyelműt tekintette legjobb Jézus-regénynek, ebben a félkegyelműben is fel lehetett fedezni jézusi vonásokat. Miért mégis erősen redukáló, vagyis félre-értelmezések ezek? Természetesen nem elsősorban azért nem lehet Stalkert Jézussal azonosítani, mert a film hőse családos, sokkal inkább azért, mert gyarló, mert meginog hitében, mert önmagát tetűnek nevezi. Ő mondja, hogy méltóságát csak a Zónában szerezheti meg, jézusi vonásokkal is rendelkező ember ő, de nem istenember, mint Jézus. Sokkal inkább próféta, mint öszö-vetségi értelemben vett pap, jóval inkább szerzetes, mint klerikus.

A kérdőívben felkínált Stalker-értelmezések felét a különböző világnézetűek eléggé eltérően ítélték meg: *

nagyobb vezeklő		kisebb
nem vallásosok férfiak	átlag: 3,0 ooo ooo	egyháziasan vallásosok nők

* E 0-jel 0,1 különbséget jelöl, a zárójelben lévő x, xx és xxx jelek 0,05, 0,01 és 0,001-es szignifikancia szinteket jelölnek.

egyszerű hívő ember

átlag: 2,9

15-19 éves vallásosok
15-19 éves férfiak00000
0000020-40 éves vallásosok (x)
20-40 éves férfiak (x)**próféta, mint Keresztelő Szent János**

átlag: 2,5

15-19 éves férfiak
teisták00000
0000020-40 éves férfiak (x)
nem teisták (x)**zarándok**

átlag: 1,5

vallásosok
férfiak000
00000ateisták
nők**álmódó**

átlag: 2,5

maguk módján vallásosok
nem teisták
közömbösök000
00000
000000000egyháziasan vallásosok
teisták (x)
egyháziasan vallásosok (xx)**gyermeknek maradt**

átlag: 2,2

20-40 éves nem marxista
ateisták
15-19 évesek
15-19 éves vallásosok0000
000000
00000020-40 éves marxista
ateisták
20-40 évesek (x)
20-40 éves vallásosok (x)**bölcselő**

átlag: 2,2

20-40 éves nem marxista
ateisták

00000

20-40 éves marxista
ateisták**félkegyelmű**

átlag: 2,0

közömbösök
15-19 évesek0000
000000egyháziasan vallásosok
20-40 évesek (x)**Szent Ferenc modern****változata**

átlag: 2,0

teisták
15-19 éves vallásosok
férfiak0000
0000
000000nem teisták (x)
20-40 éves vallásosok (x)
nők (x)**művész**

átlag: 1,9

15-19 évesek
15-19 éves vallásosok0000
00000020-40 évesek (x)
20-40 éves vallásosok (x)**vallási fanatikusok**

átlag: 1,8

vallásosok
közömbösök000
0000000nem vallásosok
egyháziasan vallásosok (xx)

Hamlet modern változata

	átlag: 1,8	
ateisták	0000	teisták (x)
15-19 éves férfiak	000000	20-40 éves férfiak (x)

igazi értelmiségi

	átlag: 1,8	
ateisták	000	közömbösök

Miskin modern változata

	átlag: 1,6	
ateisták	0000	egyháziasan vallásosok (x)

őrült

	átlag: 1,4	
15-19 évesek	000	20-40 évesek

bátor kalandor

	átlag: 1,4	
férfiak	000	nők

maga Isten csavargó

	átlag: 1,3	
	átlag: 1,3	
nem teisták	000	teisták

szemfényvesztő

	átlag: 1,2	
nem teisták	000	teisták

Amit először észrevehetünk: ezúttal nem túl nagyok az eltérések. Csak alig valamivel nagyobbak az eltérések a különböző világnézeti-
tűek, mint a különböző korúak között. A többiekétől legjobban is-
mét az egyházak tanítása szerint vallásosaké tér el, elsősorban
azzal, hogy azonosulnak legkevésbé a főszereplőre nézve negatív,
vagy annak értelmezhető értelmezésekkel (álmodozó, félkegyelmű,
vallási fanatikus). Az összes szereplő közül Stalker volt az, a-
kinek értelmezésében regisztrálható eltérések voltak nők és fér-
fiak között.

Faktoranalízis segítségével négy értelmezés-típus alakult ki:*

“félkegyelmű”: félkegyelmű (0.7), őrült (0.7), szemfényvesztő (0.7), csavargó (0.7), vallási fanatikus (0.6)

“bölcsező”: bölcsező (0.8), művész (0.6), igazi értelmiségi (0.6), álmodozó (0.5), Modern Hamlet (0.5)

* Zárójelben a faktor-együtthatók

“*proféta*”: modern Szent Ferenc (0.8), *proféta* (0.6), modern Miskin (0.6), gyermeknek maradt (0.4)

“*zarándok*”: egyszerű hívő (0.8), *zarándok* (0.7), *vezeklő* (0.7)
A *zarándok*-típus képezi a legnagyobb, a *félkegyelmű*-típus képezi a legkisebb kört, a másik kettő körülbélül egyforma. Az *őrült értelmezés*-típus a 15-19 éves közömbös és ateisták körében a leggyakoribb, s a vallásosok körében ritkább, mint a nem vallásosok között. A *bölcselő* az ateisták körében a leggyakoribb, a teisták között ritkább, mint a nem teisták körében. A *proféta* a 15-19 éves vallásosok körében éri el a legmagasabb arányt, a 20-40 éves egyházasan vallásosok és a 20-40 éves ateisták körében a legalacsonyabb. A *zarándok* az istenhívők és -keresők valamint a 15-19 éves ateisták körében fordul elő a legnagyobb arányban. A tizenegy csoport közül tízben a *zarándok* a domináns és a *félkegyelmű* a legritkább értelmezés-típus, csupán a 15-19 éves közömbösök képeznek kivételt, ahol a *félkegyelmű* és a *proféta* értelmezés-típusok aránya egyforma.

9) Átfogó értelmezések

A *Hogyan értelmezi ezt a filmet?* kérdésre a kérdezettek 80 százaléka válaszolt, a 15-19 évesek körében másfélszer annyi a nem válaszolók aránya, mint az idősebbek körében. A válaszolóknak csoportonként 0-5 százaléka jelezte, hogy *nem érti* a filmet. (Legnagyobb ez az arány a közömbösök, legkisebb az ateisták körében.) További 6-10 százalékuk jelezte ugyan, hogy *nem vagy nem egészen érti* a művet, de azért válaszoltak valamit.

a) *Megközelítések.* Az értelmezéseknek csak kis hányada, 3-9 százaléka volt tényszerű, a történeteket ismertető leírás; ilyen-félek: “*Stalker* feladata, hogy csoportokat vezessen a Zóna területére, ahová egy meteor becsapott. A Zóna területén állt egy laboratórium, amelynek egyik szobája nagyjából sértetlen maradt. A szoba küszöbét átlépve minden kívánság teljesül. Ezért a boldogsáért az embernek meg kell szenvednie, s ezért a lehető leghosszabb úton kell eljutni oda. A Szobába belépve, nem a hangos, a kimondott kívánság teljesül, hanem ami az ember szíve legmélyén van, az, amit gondol” (16 éves, gimnazista lány, aki magát nem tartja vallásosnak, de Isten létét nem tagadja). Mi lehet az oka az ilyenfajta értelmezések meglehetősen alacsony arányának? Kétféle kézenfekvő válasz kívánczik: a) az átlagosnál fejlettebb izlésű nézők találkoztak a *Stalker*rel, b) a film nem engedett meg nagyobb számban ilyen értelmezéseket. De milyen értelmezéseket tett lehetővé, ha nézői (ebben a vizsgálatban) többségükben nem tartoztak az úgynevezett művészfilmek törzsközönségéhez?

Lehetett a *szereplőkbe kapaszkodni*, s viselkedésüket elemezve bontani ki a film üzenetét. Az öt világnézeti csoport tagjainak

37-47 százaléka tartozott ebbe a kategóriába. Következzék most egy a beleélő-elemző jellegű értelmezésekre: "Az író és a Professzor is azért mentek a Zónába, mert már mást nem tudtak elképzelni, ahogyan magukon segíteni tudnának. Tudták, hogy aki a Szobába lép, annak teljesül a kívánsága. Stalker életének az volt az értelme, hogy embereket vezetett a Zónába. Igaz, hogy máshol már nem találta a helyét, de ez a munka állandó szellemi feszítettségben tartotta, és neki erre volt szüksége. Végül, amikor az emberek azért nem mertek bemenni, mert nem mertek és nem tudtak kérni, majdnem meghasonlott magával, de ezt a kockázatot minden útjával felvállalja" (17 éves, gimnazista lány, aki egyik felkínált világnézeti kategóriába sem sorolja be magát, azzal az indoklással, hogy "én: én vagyok"). Az egyházuk tanítása szerint vallásos és az ateista 20-40 évesek kivételével valamennyi csoportban az elemző értelmezés-típus a leggyakoribb.

A másik lehetséges magatartás az általánosítás, a szintézis, ami természetesen ugyanúgy lehet redukció, mint a történet felidézése és az elemzés, mint ezt a következő példák is érzékeltetik: "Az egyes értelmiségi csoportok legjobb képviselői jól látják önmaguk lehetőségeit és szerepét, de ez a felismerés nem vezet adekvát tettekhez. Az értelmiségiek által választott vezetők — önhibájukon kívül — nem képesek igazán jól vezetni, mert az odavezető útról és a célról nincs igazán valódi képük" (46 éves, marxista ateista középiskolai tanár), "Szerintem a film az emberi boldogságkeresés és az élet célja témakörben forgatódott. Rádöbrentett, hogy úgy kell élni, hogy bármikor számon kérjék, s ne kelljen szégyenkezni. Persze ez nagyon nehéz, de talán lehet. A földi életben nekünk is stalkerkednünk kell: elvezetni másokat a boldogságba, még akkor is, ha ez nekünk veszélyes és terhes" (16 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány). Az egyháziassan vallásosok körében a legnagyobb (50%), az istenhívők és -keresők között a legkisebb (30%) az összegező értelmezés-típusok aránya, a 20-40 évesek körében gyakoribb, mint a 15-19 évesek között.

10-15 százalék között volt az elemző-összegező értelmezés-típusok aránya az öt csoportban. Ebben a kategóriában kisebb arányú (de azért nem kizárt) a redukció, mint ezt a példák is érzékeltetik: "Stalkert nyomasztja az őt körülvevő valós világ, az állandó félelem-érzet, s kislánya betegsége miatt bűntudat gyötöri. Menekülésként egy irracionális világot képzel magának, amelyben erősen hisz. Ez nem más, mint egy idealista világnézet, egy, az embertől függetlenül létező erőben való hit. Aki eljut az ebben való meggyőződéses hitig, az boldoggá válik. A Szoba a meggyőződéses hitet szimbolizálja, a Zónában megtett út e hit megszerzésének útját. Az, hogy az író és a Professzor nem lép be a szobába, azt jelenti, hogy felismerik, hogy a létező világ — s ebben az ember sorsának alakulása — bajainak orvoslása nem várható egy

földöntúli, rendkívüli erőből, mert ez nem létezik" (41 éves, marxista ateista politikai osztályvezető helyettes), "Stalker az egzisztenciális életben nem elfogadott személyiség, börtönviselt ember. Egy másik világ, a Zóna törvényeinek veti alá magát, amelyek nem bizonytalanabbak és nem biztosabbak, mint az emberi világ törvényei, hanem egészen más feltételekkel működnek. Lényegibben emberek talán. Mélységükben emberek. Elvisz erre az útra két >>egzisztenciát<<. Tulajdonképpen az esszenciális lét felé vezeti őket: ők azonban már nem képesek arra, hogy belépjenek ebbe az esszenciális létbe, szembenézzenek önmagukal – és ezáltal talán, úgy érzik, az egzisztenciavesztést kellene megélniük – és higgyenek. Annyi közül mégis lesz hozzá Stalker közvetítésével, hogy ártó szándékukat az Ismeretlen felé levetkőzik. Felesége teljességgel felvállta Stalkerrel az életközösséget: minden kínjával egyetemben: a keserűséget és a boldogságot e különös megszállott mellett, aki hivatásának és hivatásából él: kalauza mások boldogságának, ha arra mások nyitottak." (26 éves, egyháza tanítása szerint vallásos kertészmérnök-üzletkötő nő), "Az életünk, a lelkünk lényegéről beszél ez a film. Azt mondja – és én el is hiszem neki – , hogy végül is minden jól sikerült lépésünk kegyelem dolga, úgy is mondhatom, hogy állandóan a Gondviselés kiszolgáltatottjai vagyunk, olyan értelemben, ahogy az asszony mondja: hajlékonynak és gyengének kell lennünk ahhoz, hogy elfogadjuk és befogadjuk életünk titkos szép ajándékait. A jót a fájdalommal együtt, a teljesítményeket az esendőségünkkel együtt. Stalker a három férfi közül az, aki a gyermeki lélek rácsodálkozó és lelkesedő nyitottságával jár (él), s ezért boldog. Az asszony is boldog, mert ő is el tudja alázattal és örömmel fogadni pont azt a sorsot, ami egyedül neki jutott. Valami mély titkot éltek ők meg Isten titokzatos szeretetéről, arról, hogy végül is minden Jó, mert egyáltalán úgy van!" (24 éves, maga módján vallásos joghallgató férfi).

b) Az értelmezések tartalma. Az összegző értelmezések jelentős részében nincsen utalás a szereplőkre, a többiekben viszont felbukkan egy-két vagy több szereplő; legkevesebbszer a kislány és a feleség, legtöbbször – természetesen – Stalker. Ebben a tekintetben jóval nagyobbak az eltérések a különböző világnézetű csoportok között, mint a különböző megközelítésű értelmezések arányában:

	v a l l á s o s egyházi- asan %	s o s maga módján %	isten- hívó és kereső %	közöm- bös %	ateista %
kislány	#	#	#	0	0
feleség	#	##	#	0	0
fró	##0	##0	##0	####	####0
Professzor	##	##0	##0	####	####
Stalker	####	#####0	#####0	####	####

A feleség és a kislány, a teisták körében az fró és a Professzor

pedig a közömbösök és az ateisták körében gyakoribb tényezője az értelmezésnek.

c) A hivatásos nézők átfogó értelmezései. Akadnak ezek között is szép számmal erőteljes redukciók. Ide tartoznak azok, amelyek afféle katasztrófa-filmnek, negatív utópiának vagy politikai parabolának fogják fel. G. Adair szerint a film a Gulag világot és a nukleáris katasztrófa utáni világot mutatja be, a Nyugatot lelkiismeretét ébresztgetve.³² A film V. B. Matusевич szerint a tudomány és a technika álmokfutását ábrázolja, ez az anti-utópia.³³ R. Alem úgy értelmezi a filmet, mint reménytelen utazást az örök napfogvaikozás korszakában.²⁹ Kántor Péter szerint is egyértelműen negatív kimenetelű mű ez: az ügyet, a hitet vereség éri, megválthatatlanok²⁴ vagyunk. Bujdosó Dezső olvasatában ez a film a világba bedobott, független, de egy ismeretlen hatalomnak külön-külön alárendelt lények reménytelen (megváltathatatlan) helyzetéről tudósít, legelsősorban is arról, hogy hogyan él vissza az ember kulturális örökségével. Őszerinte Tarkovszkij – szemben Orwellrel és Huxley-vel – részvétellel, együttérzéssel és belülről ábrázolja a válságba jutott emberiséget. Az enyészet elégiáját megjelenítő mű Bujdosó szerint a világ nem az emberek közösségéből szerveződő teljesség, hanem a keleti despotikus társadalmi-gazdasági alakulat jegyeit hordozza, ahol az elszigetelt egyének egymással csak felettes hatalom közvetítésével kerülnek kapcsolatba. A Stalker szerinte Ázsiát modellezi.²⁵

Az értelmezések egy másik köréhez tartozik R. Prédal értelmezése, aki szerint ennek a filmnek a központi kérdése az identitás, valamint az, hogy mi a boldogság és hogyan lehet oda jutni, mint a többi filmjében. Ebben senki sem vállalja a személyes boldogságot.²⁸ Eltekintve attól, hogy R. Prédal figyelmét elkerüli Stalker felesége, aki éppen személyes döntése következtében boldog, és maga Stalker is, aki felesége gondoskodása-biztatása következtében valószínűleg újra felkeresi reménykedése színhelyét, jól érzi, hogy a Stalker fontos kérdése a boldogság és az önazonosság. Ez az értelmezés azonban még meglehetősen az általánosság szintjén marad. Kozma Ilona négyféle értelmezési szintet különböztet meg: 1) Csodában bízunk, de vágyaik nem teljesülnek. 2) Stalker egyedül marad hitével, mert a másik kettőt csak a kíváncsiság hajtotta, 3) a Zóna a kocsmai beszélgetés képi megjelenítése, 4) a Zóna a pusztulás jelképe. Ő maga elsősorban azt emeli ki, hogy hinni nem könnyű, különösen azoknak (mint az író és a Professor), akik átgondolják a múltjukat és az elrontott jövőt. Így végül nem akarnak már semmiféle csodát, mert megértik, hogy nincs.³⁰ Báron György az önfeláldozásban, szeretetben találja meg a film "megoldását"²³, I. Rubanova a maximális erkölcsi erőfeszítésben⁴⁰, Zay László az ember-irtotta sivár környezettel dacoló szabadságban és kötelességben fogalmazza meg a mű fő gondolatát.⁴¹

A. Frezzato egy övezettel beljebb jut: ő úgy magyarázza ezt a

filmet, hogy hőseik kárpótlásul hiányaikért felfedeznek önmagukban olyan képességeket, amelyek az emberi lélek általános tulajdonságai.²⁷

A civilizáció megszűnt rendként működni, csak az individualitásról lemondó közösségi megújulás keltheti új életre, ezt szolgálná a Zóna-vallás, amelynek a hit és az alázat a lehetséges életelve, magyarázza a filmet Kovács A. Bálint.¹⁰ Nem biztos, hogy a "Zóna-vallás" igazán szerencsés megjelölése annak, amit a Zóna Stalker számára jelent, amibe be akarja vezetni a boldogsághiányban szenvedőket. Kovács A. Bálint szerint a Zóna-vallás "az a hit, hogy a civilizációt rá lehet ébreszteni közösségi funkcióira, az embereket ki lehet mozdítani materiális önzésükből azáltal, hogy élményükké tesszük a civilizációs stratégiák működéseképtelenségét. Ehhez szükség van egy olyan világra, amely már nem működik a civilizáció szabályai szerint, amelyben pusztán a hit és az alázat az egyetlen lehetséges életelv". A Zóna azonban szerintem ennél több: maga a Titok, maga a Lét, amely természetesen sokkal inkább közelíthető vallásos, mint nem vallásos attitűddel, de a Zóna nem jelent világmagyarázatot, világértelmezési modellt, mint a vallások, csupán egy olyan helyet, ahol érintkezni lehet a Titokkal, a Léttel, ahol rá lehet hangolódni, mint téridőn kívüli másságra, mind a legbensőben megmaradt jóra. Igaz, vannak bizonyos rítusai a Zóna-járásnak, de ezek nagyobb részben még "papja" előtt sem ismertek, s ezért a rítusoknál fontosabb a hozzáállás. A Zóna istenség jellege ezzel szemben Kovács A. Bálint szerint az emberi civilizáció és kultúra közösségi tradícióinak, mint megtartó erőnek a megnyilatkozása, állítja Kovács A. Bálint. Márpedig szerintem a Zóna jóval több, mint közösségi tradíció, több mint objektíváló és közvetítő anyag: kegyelem is. A különböző kultúrák, mint ugyanannak a "szövegnek" különböző megfjtései⁴² természetesen nem valamiféle létminimum pótlékok, hanem a létezés feltételei (mint Lotmann tanítja): a Zóna-járás mint lelki gyakorlat eredményezheti azt, hogy a kulturából kipotytyant ember hinni kezdjen abban, hogy értelme van a szövegnek és olvasatainak, hogy az ember feladata jelként szolgálni, ám ehhez ismét csak hit kell, a hithez pedig hit, de a Zóna felgyorsíthatja a hit-részecskéket nagy energiájú hitté.

Sneé Péter szerint a dosztojevszkiji felfogást Tarkovszkij úgy értelmezi át, hogy a tradicionális orosz felfogás (amelynek pillére a szenvedés és a szeretet) mellé az elutasított nyugati individualizmust is beemeli, s ütközteti őket. A szenvedés Sneé Péter szerint Tarkovszkij műveiben kevésbé szabadon választható, és a szeretet érzelmi fölszabadító hatásának alig marad valami nyoma, s ezért őszintén Tarkovszkij képei sötétebbek, mint a nagy elődeié. Mindemellett Sneé is úgy véli, hogy a zónajárók legalább a kérdésekig eljutottak.¹⁰ Balassa Péter másként gondolja. Őszerinte a "Ki látogatott meg?" kérdésre a Sztrugackij fivé-

rek könyve szerint legalább két válasz lehetséges: az ördög, az Isten. Tarkovszkij egy harmadik választ adott: az énünkben, a romlatlannak hitt lélekben élő jó, amelyhez csak véletlen, esetleges megvilágosodással juthatunk el. A film kérdése, amelyre a nézőnek is választ kell adni, őszintén az, hogy megvan-e bennünk az erkölcsi transzcendencia?¹¹ Úgy gondolom, a Zóna (mint tükrö-hely) tükrében nemcsak mocskunkat, ezt is megláthatjuk magunkban.

Szilágyi Ákos olvasatában is az erkölcsi lény kerül középpontba, aki számára legnagyobb veszély az, ha tudatszerű lénnyé válik, ha kizárja magából, amivel harmonizálni kellene: a természetet, a másik embert. Őszintén a zarándokút eredménye az erkölcsi tökéletlenség tudatáig való eljutás, a lázadástól a tanácstalanságig, a rezignációig, vagyis a hit előszobájáig megtett út.¹² Kovács A. Bálinttal együtt úgy látja, hogy az ember ügyéért folyó perben nincsen ítélet, a katasztrófához való erkölcsi viszonyulás a feltétele a megmenekülésnek, az erkölcsi személyiség kialakulásának. A hit alapja belül, az emberben, a természetben, kultúrában, az erkölcsi Abszolútumban van.¹³ Azért, teszem hozzá, mert az ember, a természet, a kultúra átveszti magán az Abszolútumot. Ez bárhol megtörténhet, de a hitevesztett ember számára a Zóna az az erőter, ahol az immanenciába átszűrődő transzcendencia sokkal inkább megérezhetőbb, megélhetőbb, mint a mindennapi elidegenedett körülmények között.

d) Az értelmezések tartalma

Az átfogó értelmezések tartalom-elemzése során mintegy 80 értelmezés-elemet szűrtünk^{*} ki. A 15 legnagyobb arányban előforduló értelmezés-elem aránya a világnézeti csoportokban így alakult:

	v a l l á s o s egyháziasan %	s o s maga módján %	isten-hívó és -kereső %	közömbös %	ateista %
hit, hitetlenség	####0	##0	####	####	##0
boldogság, boldogtalanság	##0	###	##	##	##0
ember	###	##	##	#0	##0
élet	##	#	#0	###	#
cél, életcél	##0	##	##	##	#0
küzdés	##	#	#	#	#0
út	##0	##0	##	#	##
keresés	###	##	#0	0	#0
vezető	##0	#	##	#	#
félelem	#	#0	0	#	#0
önismeret	#0	#0	0	0	#0
vágy	#0	#	#0	#	-
szembesülés	#	#	0	0	#
erő, gyengeség	0	#	#	#	0
belső világ, lélek	#0	#0	#	0	0

Legalább két csoportban elérték az 5 százalékos arányt a következők: áldozat, bátorság-gyávaság, csalódás-csalódottság, csoda,

^{*} Segítségemre voltak: Károly Márta, Kézdi Éva és Sebes Katalin

elembertelenedés-elidegenedés, ember-típusok, hivatás, hatalom, igazság, Isten, Jézus-jézusi, kudarc, lehetőség, megtisztulás-megrögzülés, másság-más dimenzió, önzés-önzetlenség, pusztulás, remény-reménytelenség, szenvedés, titok, segítés, veszély.

A vallásosok körében jóval nagyobb arányban előforduló értelmezés-elemek a következők: belső világ- lélek, Isten, Jézus-jézusi, keresés, méltóság, remény-reménytelenség, tisztaság, lelkiismeret, út. Az ateisták körében pedig a lehetőség és művészet. Az egyházuk tanítása szerint vallásosok között: ember, hit- hitelenség, küzdés, vezető, megtorpanás. A boldogság-boldogtalanság a 15-19 évesek, az önsimeret és a szembesülés az idősebbek körében volt az átlagosnál jóval gyakoribb.

A társadalmi, erkölcsi, lélektani, filozófiai (léttani) és vallásos értelmezések arányát tekintve a különböző világnézeti csoportok között igazán nagy eltérés nem alakult ki, csupán a vallásos (transzcendens elemek arányában volt jelentősebb mértékű különbség). Legritkábban (az értelmezések 19-29%-a) a szociológiai elemek fordultak elő (legnagyobb arányban az istenhívők és -keresők, legkisebb arányban az ateisták és az egyházuk tanítása szerint vallásosok körében). A leggyakoribb elem valamennyi csoportban a lélektani volt (73-79%), de nem volt sokkal kisebb a filozófiai (léttani) elemek (67-73%) és erkölcsi elemek (52-75%). Az erkölcsi elemek aránya a teisták körében magasabb. A vallási elemek aránya az egyházuk tanítása szerint vallásosok körében a legmagasabb (58%), és — természetesen — a közömbösök és az ateisták körében a legalacsonyabb (25-25%). A fejlett ízlésűek körében jóval magasabb (73%) a filozófiai elemek aránya, mint a fejletlen ízlésűek között (46%), a szociológiai elemek esetében pedig fordított a helyzet (15 és 44%).

A szociológiai értelmezések többsége erőteljes redukció, de akad közöttük egy-két olyan is, amely teljesebbé teheti az érvényesebb értelmezéseket is:*

- a) "A korán jött ember tragédiája, akit nem értenek meg saját korában." (16 éves, nem marxista ateista gimnazista lány)
- b) "A társadalmat jelképező vonat megremegetteti Stalker és család életét: társadalombírálat". (22 éves, tanítóképzőt végző, egyháza tanítása szerint vallásos lány)
- c) "A Zóna a szocialista társadalom, amiből a végén nem kér senki sem." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)
- d) "A társadalom megakadályozza az embereket, hogy higgyenek." (19 éves, tanítóképzőt végző fiú, aki magát istenkeresőnek nevezi)
- e) "A szegénység gyötrelme a vallási hódoltság alatt." (16 éves, nem marxista ateista gimnazista fiú)
- f) "A szereplők a nyugati civilizáció típusai: Stalker a lázadó, a másik kettő az áldozat, a kislány a belenyugvás megtestesítője."

* Ismét saját kiemeléseim

(17 éves, gimnazista fiú, aki egyetlen világnézeti kategóriába sem sorolta be magát).

g) "Isten hiányávalvan jelen a létben, de a hit megteremti, s az önzetlen emberi szeretet isteni eredetű, de emberi gyakorlatában válik megfoghatóvá. Szociológiailag létezik Isten, mert vannak, akik hisznek benne. Isten helyére a semmi költözött, ezért melan-kólikus, elégikus a film" (25 éves középiskolai tanár, aki kételkedőnek nevezi magát). Többségük az iskolai eredetű és a máshonnan származó sztereotípiák, de akad közöttük egészen eredeti elképzelés is, például a legutóbbi, amely valamelyest Bujdosó Dezső értelmezésére emlékeztet. Ebben a körben az átlagosnál nagyobb a nem vallásosok aránya.

A lélektani elemzések többnyire valamivel messzebbre, több övezeten át juttatnak:

a) "Egy elmebeteg próbál kiszabadulni sivar, színtelen életéből a titokzatos Zóna által." (16 éves gimnazista fiú, aki istenkeresőnek vallja magát)

b) "Stalker nem találja a boldogságot, létének értelmét a világban. Teremt, képzel magának egy olyan világot, ahol állandó a boldogság, ahol a titkos vágyak teljesülnek." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány). "A Zóna Stalker álomvilága, ahol hatalma van, igazából csak neki jelent valamit, mert vakon hisz benne. (32 éves nő, városi párttitkár, aki magát gyakorlati embernek nevezi), "Stalker egy képzeletbeli világba menekült, abba az illúzióba, hogy a Zónában ő az úr (19 éves, maga módján vallásos, tanítóképzőbe járó lány)

c) "Stalker felleli az egyetlen helyet, ahol úr lehet." (16 éves, nem marxista ateista gimnazista fiú)

e) "Az ember fél önmaga rejtelseitől". (17 éves, maga módján vallásos gimnazista fiú)

f) "Stalker mélyérzésű, jól ért a lélektanhoz, mély tartalmú életbölcseességeket von le, de ezzel kapcsolatos elmezuvara is: csatlással akar lelket önteni boldogtalan emberekbe." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

g) "A tudatalatti megismerése." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

h) "A Szobáig érve önismeretük elmélyül, erre Stalker hite inspirálta őket". (23 éves, egyháza tanítása szerint vallásos, tanítóképzőt végző nő)

i) "A Zóna a sokszínű emberi belső. Idáig eljutni elég pusztán a bátorság és a kíváncsiság, ám hogy beléphessünk a Szobába, ahhoz hit kell." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

A szociológiai-lélektani értelmezések többsége is rövidre záró, megmarad a racionális magyarázat körében:

a) "A társadalomból kitaszított, jószándékú, érzékeny ember, aki társadalmon kívüli eszményt teremt magának." (18 éves szakközép-

kelés lány, aki istenkeresőnek nevezi magát).

b) "Stalker nem tud beilleszkedni a társadalomba, ő maga azonban nem mer bemenni a Szobába, mert fél az illúzió rombolástól" (17 éves, maga módján vallásos gimnazista lány)

A vallási értelmezések sem visznek minden esetben messzebb, mint a szociológizáló és pszichológizáló értelmezések, hiszen ez a film nem vallásos tézis illusztrációja, nem hitbuzgalmi film, de még témája sem a vallás.

a) A Stalkert Jézussal azonosító értelmezések (nagy többségükben vallásos nézőktől)

b) "Stalker próféta, Isten embere, a Zónában töltött idő lelki-gyakorlat" (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

c) "A Szobába mindenkinek be kell lépni és Isten elé állni, miként a halál pillanatában mindenkinek számot kell adni." (34 éves könyvtárosnő, aki magát istenkeresőnek nevezi) "A Szoba előtti megtorpanás oka: csak ennyire mélyen ismerjük magunkat. Teljes mélységig csak Isten tisztíthat meg." (45 éves kertésztechnikus férfi, a spirituális jóga irányzathoz tartozik), "Isten mindekit meghív zónájába. Stalker Isten hívó szava, kegyelme." (32 éves, egyháza tanítása szerint vallásos mérnök).

d) "Az emberiség befogja fülét, hogy ne hallja Isten suttogását." (21 éves óvónő, istenkeresőnek vallja magát.)

e) "Az örök élet (a Szoba) a végcél, amelyhez nehéz utak vezetnek, amelyeket törvények irányítják (az útjelzők). Amikor alszunk, az a halál, a világ vége, amikor eljön Krisztus. "Stalker (a pap) készíti fel az embert a halálra, és segíti őket az életre. Akinek nincs hite, nem mehet be a Szobába." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

f) "Stalker hite meginog, de nem törik össze, miként a pohár sem." (16 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

g) "Bűnősként is lehetünk eszköz Isten kezében" ezt példázza Stalker." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos szakmunkástanuló)

Az ebbe a kategóriába sorolható értelmezés-típusok jelentős része (a leggyakoribb a-típus kivételével) a lehetséges (érvényes) értelmezések közé tartozik.

"A külsőségekbe fulladt (mert külsődleges maradt) próbálkozások után végre az a mű, amelyik a sajátos filmes határokon belül is képes végbevenni az eddig csupán irodalomban végbement fejlődést: a gondolatiság érvényre juttatását. A gondolati film létrejöttével emancipálódott ez a műfaj a többi művészetekhez", írja Sneé Péter. Felfogható valóban ez a mű a gondolati film egyfajta megvalósulásának (már amennyiben meditatív film), s a nézők jelentős része is megpróbál filozófiai sztereotípiákkal reflektálni. Az ilyen megközelítések egy része filozófiai (spekulatív) redukció lesz.

a) "Arra késztetett, hogy próbáljuk mi is megkeresni az élet értelmét, vezető segítségével (nem csodában bízva), de a hitre építve." (17 éves gimnazista fiú, aki istenkeresőnek nevezi magát), "életünknek nincs értelme". (17 éves, mindenben kételkedő gimnazista fiú).

b) "Gátak, akadályok nélkül nincs boldogság." (17 éves gimnazista lány, aki magát gyakorlati embernek nevezi)

c) "Önmagunkban kell keresni az értéket." (30 éves, nem marxista ateista üzemmérnök férfi), "Az emberek külső erőktől várják boldogságukat, nem gondolnak arra, hogy saját maguknak kell erőfeszítést tenni." (22 éves, nem marxista ateista könyvtárosnő), "Egyedül kell elindulni, de néha segítséget kell kérni." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista fiú)

d) "Arról szól, hogy hogyan viszonyulunk az ismeretlenhez. Mindig marad ismeretlen." (24 éves, nem marxista ateista könyvtárosnő), "A Zóna a vágyott, de megismerhetetlen." (32 éves, marxista ateista középiskolai tanárnő).

e) "A világ kegyetlensége és elsivárosodása; az író és a Profesz-szor rádöbbennek semmisségükre. (20 éves, nem marxista ateista tanítóképzőt végző lány)

f) "Az önmagán túllépni nem akaró, szabadságra törekvő ember drámája." (40 éves lelkész)

g) "Az önmagát nem ismerő ember vergődése, boldogságkeresése." (21 éves tanítóképzőt végző nő, aki magát istenkeresőnek nevezi)

h) "A Zóna az élet, olyan, amilyenné az ember alakítja. Mi alakítjuk ki a fájdalmat, a gyötrelmet, saját magunknak mi állítunk csapdákat. Bele is eshetünk ezekbe, ha nem vigyázunk vágyainkra, tetteinkre, gondolatainkra." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), "A Zóna az élet, a Szoba a beteljesedés." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

i) "A Zóna a kitárulkozás és a megnyugvás helye." (19 éves egészségügyi főiskolába járó lány, aki magát istenkeresőnek nevezi)

j) "Az út lesz a döntő, a cél elhalványul." (16 éves, maga módján vallásos gimnazista lány)

k) "A durva fizikai világ a látszati, a zónabeli a valóságos." (37 éves, maga módján vallásos könyvtárosnő)

Ebben a kategóriában is akadnak szép számmal olyan lehetséges értelmezések, amelyek "hivatásos értelmezések" között nem szerepeltek (a d, h és k típus), de olyanok is, amelyek a hivatásokéira emlékeztetnek (f, j).

A filozófiai-lélektani értelmezések többsége messzebb vezet, mint a tisztán filozófiai és a lélektani értelmezések többsége:

a) "Letisztult, lenyugodott állapotba kerülnek" (22 éves nyomdász férfi, aki magát istenkeresőnek nevezi)

b) "Az újjal találkozó ember el akarja azt pusztítani." (16 éves, maga módján vallásos gimnazista fiú), "Érdekes megkísérteni új dimenzióban gondolkodni." (29 éves, maga módján vallásos közgazdász)

c) "Senki sem lett volna boldog, ha bejut a Szobába, mert ott a

lecsupaszított énjével állt volna szemben.” (21 éves, marxista ateista, tanítóképzőt végző nő), “A Zóna ismeretlen belső világunk, s csak egy egyre egyszerűbb, letisztult ember mehet csak tovább önmagában, mert másképpen nagy a veszély, hogy csak rombol. Stalkernek lenni: belső világot feltárni.” (18 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), “A Zóna lehetőség a saját önünk középpontjához vezető első lépés megtételére.” (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista fiú)

d) “Elbizonytalanodás a racionalitásban és az individualitásban (az író esete) és a hit születése (a kislányban)” (26 éves, maga módján vallásos, magyar-szociológia szakos egyetemi hallgató férfi).

e) “Az ember lelkének legmélyén ösztönösen él a vágy, a csoda, a misztika és a transzcendencia iránt.” (21 éves tanítóképzőt végző lány, aki magát istenkeresőnek nevezi).

A filozófiai-vallási értelmezések között is az átlagosnál kevesebb a “csonkoló redukció”:

a) “Elenyészően kevesen ismerik fel az Igazat. Nem elegendő megérkezni, vinni is kell valamit, ami fontos az Igaznak. Az Igazzal való megméretést mi végezzük. Nem ítélnék fölöttünk, mi ítéljük el magunkat.” (28 éves, maga módján vallásos üzemmérnök férfi)

b) “Életünk otromba, értelmetlen, hinni kell valamiben.” (40 éves, nem marxista ateista szervező-propagandistához), “A Szobát elérve, megértik Stalker hitét, s talán át is veszik. Nem mernek bemenni a Szobába, de boldogan térnek haza.” (17 éves, kételkedő-istenkereső gimnazista lány)

c) “A legvonzóbb alternatíva: a gyermeki hit.” (18 éves, egyháza tanítása szerint vallásos biokémikus férfi)

d) “A titok előtt megtorpanunk.” (25 éves, egyháza tanítása szerint vallásos külkereskedő férfi)

e) “A mesterséges, embertelen világ elpusztul, de jelzést ad magáról egy másik világ, amelyet csak nagy áldozatok árán lehet felderíteni.” (39 éves, egyháza tanítása szerint vallásos középiskolai tanárnő)

f) “Adva a lehetőség a teljességgel való találkozásra.” (25 éves, egyháza tanítása szerint vallásos tanítónő), “A civilizáció végéig kiegészített emberei hit nélkül reménykednek. Stalker megismerteti velük, hogy nem ennyire vagyunk teremtvények, mint a világ, hogy a valóság más. (19 éves, egyháza tanítása szerint vallásos, magyar-történelem szakos egyetemi hallgató lány)

g) “A Szoba az a hely, ahol a világ érintkezik a középponttal, mely talán a semmi, talán a megnevezhetetlen, talán a lélek mélye, de nekem csak a Titok. A Zóna a világ Titok-volta.” (17 éves, maga módján vallásos gimnazista lány).

A szociológiai-filozófiai értelmezések valamivel messzebb visznek, mint a szociológiai értelmezések, de segítségükkel nem igen érhetőek el azok az övezetek, amelyekkel akár filozófiai, a-

kár vallásos, akár a filozófiai-lélektani értelmezések átléphetők.

a) "A Szoba vár valakit, de az nem mi vagyunk, talán majd gyermekeink." (19 éves főiskolás fiú, aki magát nem vallásos istenhívőnek nevezi.)

b) "Le kell rázni a társadalom materialitását (belépni a Zónába), majd megvívni magunkkal küzdelmünket." (19 éves könyvtáros férfi, aki magát istenkeresőnek nevezi).

Míg a filozófiai, a filozófiai-szociológiai és a filozófiai-lélektani értelmezések a nem vallásosok, a vallási-filozófiai értelmezések a teisták körében gyakoribbak az átlagosnál.

Az etikai értelmezések többfélék, akad közöttük moralizálgató és olyan is, amely az erkölcsi Abszolútumot érzékletesen megjelenítő film lényegi szféráira reagál.

a) Stalker csalódott a világban, alkot magának egy másik világot, de az író leleplezi a családot." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány), "Egy ember abból él, hogy hiszékeny embereket kihasznál, akik, ahelyett, hogy egymásra figyelnének, a Szobától várják a megoldást." (17 éves gimnazista fiú, aki magát nem vallásos istenhívőnek nevezi).

c) "Az író és a Professzort az önzés akadályozta." (20 éves, maga módján vallásos villamosmérnök hallgató), "Az ember túlságosan egoista." (23 éves technikus férfi, aki magát istenhívő jóga-követőnek vallja).

b) "Stalker pénzért és uralkodásvágyból, az író az ihletért, a Professzor meg robbantani megy a Zónába." (19 éves, tanítóképzőt végző lány, aki magát nem vallásos istenhívőnek nevezi).

c) "Az igazi boldogság (amit az asszony testesít meg) másokon segíteni." (18 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista fiú), "Egy ember (a Stalker), aki másokért él." (26 éves műszerész férfi, aki istenkeresőnek vallja magát)

d) "Egy ember, aki felvállalja a világfájdalmat." (24 éves könyvtárosnő, aki világnézeti kérdésekben bizonytalan)

e) "Csak a kislány vágyai tiszták." (28 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

f) "Az alázat hiányzik." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

g) "Az uralom fenntartása szempontjából alapvető eszköz a szociális és az érzelmi hiány. Ebbe az ember beletörődött, fél a változástól." (19 éves, nem materialista ateista irodalom-nyelvészeti szakos egyetemi hallgató lány).

Az etikai-lélektani értelmezések belsőbb övezetekig vezetnek, mint a pusztán lélektaniak:

a) "Csak ilyen boldon-félkegyelműen érdemes élni, ilyen önzetlen boldogságban" (37 éves, egyháza tanítása szerint vallásos középiskolai tanár)

b) "A Zónában kibontatnak a mások előtt eltakart, a valódi énjük." (20 éves, marxista ateista, tanítóképzőt végző lány).

A filozófiai-etikai értelmezések között eléggé gyakori a filozofálgató-moralizálgató leegyszerűsítő értelmezés (amilyen, persze, a hivatásos értelmezők körében is akadt):

a) "Győz a remény és a szeretet." (46 éves, egyháza tanítása szerint vallásos geológus nő)

b) "Az asszony és a gyerek: emberek, a másik három eszmék képviselői. Stalker a vak hité, mely a félelem következménye." (20 éves tanítóképzőt végző lány, aki világnézeti kérdésekben teljesen bizonytalan)

c) "A megálmodott boldogságot sem merjük vállalni." (18 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista lány)

d) "A Professzor ráébred: nem lehet elvenni a hitet az emberektől." (16 éves, nem marxista ateista gimnazista fiú)

e) "Mindent elurál a közöny és a tehetetlenség." (16 éves, maga módján vallásos gimnazista lány)

f) "Azért nem mennek be a Szobába, mert nem akarnak küzdelem nélkül élni." (19 éves tanítóképzőt végző lány, aki istenkeresőnek nevezi magát)

g) "A Cél lassan szerepét veszti az út, a megtisztulás folyamata kerül középpontba. Az ihlet és a tudás csak a jóakarattal és a szeretettel együtt ér valamit. Így jöhet létre az emberben a gyermeki tisztaság." (19 éves, egyháza tanítása szerint vallásos figuráns férfi)

Az etikai-vallási értelmezések ismét csak azok közé tartoznak, amelyekkel az átlagosnál nagyobb eséllyel lehet "átlépni":

a) "A misztikummal való szembesüléskor megrettennek, tanácstalanná válnak." (21 éves, tanítóképzőt végző lány, aki kételkedőnek nevezi magát)

b) "Az igazsággal (vagyis Istennel) nem akarnak szembenézni, mert akkor változtatni kellene életükön." (17 éves, egyháza tanítása szerint vallásos gimnazista fiú)

c) "Az író végül is megéli a szembesülést, s megpróbál az igazság szolgálatában írni." (17 éves gimnazista lány, aki nem vallásos istenhívőnek nevezi magát)

d) "A felső hatalom is elfogadja önatadásukat, ezt jelzi az eső. Elgondolkodva ülnek, a beteljesüléssel arcukon." (17 éves, maga módján vallásos gimnazista fiú)

e) "Hitre is szükség van a tökéletes erkölcsi emberhez." (17 éves gimnazista fiú, aki egyik világnézeti kategóriába sem sorolja magát)

f) "Csak akkor van megoldás, ha már magamat nem tartom semmire. Csak az irgalom ajándéka segíthet." (38 éves, egyháza tanítása szerint vallásos könyvtárosnő)

Az idézett értelmezések arról győzhetik meg az olvasót, hogy a laikusok és a hivatásosok értelmezései között nincsen áthidal-

hatatlan szakadék, egymást jócskán átmetsző halmazokat képeznek. Vannak közöttük egyezők vagy nagyon hasonlóak, s akadnak szép számmal egymást nem kizáró másságok is. A belsőbb övezetekbe jó néhány laikusnak is sikerült behatolni, annak ellenére, hogy korántsem ismerték a hivatásos szinten ezt, vagy az ehhez hasonló filmnyelvet, és annak ellenére is, hogy értelmezéseik inkább nevezhetők megérzéseknek, mint reflektált élményeknek.

e) Értelmezés és világnézet

A kérdőívben felkínált értelmezési lehetőségek között egy olyan sem akadt, amelyikkel a nagy többség egyetértett volna, de még olyan sem, amelyik egy-két világnézet-csoportban nyerte volna el a többség rokonszenvét. Az értelmezési lehetőségek nagyobb részét eléggé különbözőképpen ítélték meg a különböző világnézetű, életkorú, és ízlésű nézők.

nagyobb
az ember tönkretelheti
a civilizációt

kisebb

átlag: 3,6

vallásosok
ateisták
fejletlen ízlésűek
20-40 éves nők
15-19 éves férfiak

ooo
ooooo
ooooo
ooooo
ooooooo

vallásosok
egyháziasan vallásosok
fejlett ízlésűek
15-19 éves nők (x)
20-40 éves férfiak (xx)

nem vagyunk eléggé bátrak
belépni a szobába

átlag: 3,5

fejletlen ízlésűek
15-19 éves férfiak
20-40 éves nők

ooooo
ooooo
ooooo

fejlett ízlésűek
20-40 éves férfiak (xx)
15-29 éves nők (xx)

az emberi szeretet
a csoda

átlag: 3,5

istenhívők és -keresők
istenhívők és -keresők
15-19 évesek

oooo
oooo
oooo

nem tesiták
egyháziasan vallásosok (x)
20-40 évesek

csődbe jut, aki mindent
a logikára és az észre
tesz

átlag: 3,5

egyháziasan vallásosok
15-19 éves férfiak
20-40 éves nem marxista
ateisták
20-40 éves nők

oooo
oooo
ooooo
ooooo
ooooooo

ateisták (x)
20-40 éves férfiak (xx)
20-40 éves marxista
ateisták (x)
15-19 éves nők (xx)

a zárandokút legfontosabb
eredménye: erkölcsi töké-
letlenségünk tudata

átlag: 3,4

15-19 évesek
vallásosok

00000
00000

20-40 évesek
nem vallásosok (x)

egyedül a gyermeki tiszta-
ság képes a csodára

átlag: 3,4

vallásosok
15-19 éves férfiak

000000
000000

ateisták (x)
20-40 éves férfiak (xx)

az út a fontos, nem a cél, a hit a
a fontos, nem a vágyak teljesülése

átlag: 3,4

maguk módján vallásosok
istenhívők és -keresők
15-19 éves férfiak
istenhívők és -keresők

0000
000000
000000
00000000

egyháziasan vallásosok
egyháziasan vallásosok (x)
20-40 éves férfiak (x)
ateisták (x)

sem az ihlet, sem a tudás nem alkal-
mas az erkölcsi személyiség létre-
hozására

átlag: 3,3

fejlett izlésűek
férfiak
vallásos 20-40 évesek

000
00000
00000

fejletlen izlésűek
nők (x)
vallásos 15-19 évesek (x)

a Szobában történő csoda lényegüktől,
vagyis korlátaiktól, hiányaiktól
fosztaná meg az embereket

átlag: 3,0

fejletlen izlésűek
ateisták
15-19 éves férfiak
maguk módján vallásosok
20-40 éves marxista
ateisták
ateisták

000
00000
0000000
0000000
00000000
000000000
000000000

fejletlen izlésűek
vallásosok (x)
20-40 éves férfiak (x)
egyháziasan vallásosok (x)
20-40 éves nem marxista
ateisták
egyháziasan vallásosok (x)

a Zóna hatására eljutottak a lá-
zadástól a tanácstalanságig

átlag: 3,0

férfiak
20-40 éves nem marxista
ateisták
maguk módján vallásosok
15-19 éves férfiak
fejlett izlésűek

0000
0000
000000
00000000
00000000
00000000

nők (x)
20-40 éves marxista
ateisták
egyháziasan vallásosok
20-40 éves férfiak (x)
fejletlen izlésűek (xx)

a művész, a tudós és a vezető egyaránt csöddő
mond, csak a tisztagyermek és az áldozatot
vállaló nő ér el sikert

átlag: 3,0

férfiak

000

nők

a Zóna hatására eljutottak a lá-
padástól a tanácstalanságig

átlag: 3,0

férfiak	oooo	nők (x)
20-40 éves nem marxista		20-40 éves marxista
ateisták	oooo	ateisták
maguk módján vallásosok	oooooo	egyháziasan vallásosok
15-19 éves férfiak	oooooooo	20-40 éves férfiak (x)
fejletlen izlésűek	oooooooo	fejletlen izlésűek (xx)

a művész, a tudós és a vezető egyaránt csődöt
mond, csak a tisztagyermek és az áldozatot
vállaló nő ér el sikert

átlag: 3,0

férfiak	ooo	nők

az embernek nincs szüksége csordára,
ő maga saját sorsának irányítója

átlag: 2,5

istenhívők és -keresők	ooo	maguk módján vallásosok
20-40 éves nem marxista		20-40 éves marxista
ateisták	ooooo	ateisták
nem teisták	ooooo	istenhívők és -keresők (xx)
fejletlen izlésűek	ooooo	fejletlen izlésűek (x)
15-19 éves férfiak	ooooo	20-40 éves férfiak (x)
maguk módján vallásosok	ooooooo	egyháziasan vallásosok (xxx)
ateisták	oooooooooooooooooooo	egyháziasan vallásosok (xxx)

nem volt szükség isteni beavatkozásra, mert
enélkül is meglették igazi, jobbik énjüket

átlag: 2,2

15-19 évesek	oon	20-40 évesek
istenhívők és -keresők	ooooo	maguk módján vallásosok
nem tesiták	ooooo	istenhívők és -keresők
maguk módján vallásosok	ooooo	egyháziasan vallásosok
fejletlen izlésűek	ooooo	fejletlen izlésűek (x)
nem teisták	oooooooooooo	egyháziasan vallásosok (xx)

az író és a Professzor szerencsésen
megúsza akalandot, nem kerültek
bele az okkultizmus csapdájába

átlag: 1,9

maguk módján vallásosok	ooo	egyháziasan vallásosok
nem vallásosok	ooo	vallásosok
nem vallásosok	ooooo	egyháziasan vallásosok
fejletlen izlésűek	ooooo	fejletlen izlésűek (xx)
15-19 éves férfiak	ooooooo	20-40 éves férfiak (xx)

megváltoztathatatlan az
ember, a hit ügve vereséget
szenuedett

átlag: 1,9

maguk módján vallásosok	ooo	egyháziasan vallásosok
közömbösök	ooooo	ateisták
közömbösök	oooooooooooo	egyháziasan vallásosok (xx)

A fejlett és fejletlen izlésűek, valamint a 15-19 éves és a 20-40 éves férfiak között valamivel nagyobb a különbség, mint a vallásosok és nem vallásosok között. Az öt világnézeti csoport közül a többiekől az egyházuk tanítása szerint vallásosok térnek el, őket az ateisták és az istenhívők és -keresők követik.

Faktor-analízissel három értelmezés-típust lehetett kialakítani a 15 értelmezési lehetőségből:*

“ráció” az embernek nincs szüksége csodára, ő maga irányítja a sorsát (0,8), nem volt szükség isteni beavatkozásra ... (0,7), az író és a Professzor nem kerültek az okkultizmus csapdájába (0,6), megválthatatlan az ember ... (0,6), a Szobában történő csoda a lényegüktől fosztaná meg őket... (0,5)

“áldozat” az út fontos (0,7), egyedül a gyermek tisztasága... (0,7), a művész, a tudós és a vezető csődöt mond, a tiszta gyermek és az áldozatot vállaló asszony... (0,6), az emberi szeretet a csoda (0,6), az ember tönkretetheti a civilizációt (0,5).

“katarzis” sem az ihlet, sem a tudás nem alkalmas etikai személyiség létrehozásához (0,7), nem vagyunk eléggé bátrak belépni... (0,6), legfontosabb eredmény: erkölcsi tökéletlenségünk tudata (0,5), csődbe jut, aki mindent az észre tesz (0,5), a lázadástól a tanácstalanságig (0,5).

A tizenegy csoport közül egy kivételével (marxista ateisták) valamennyiben a ráció-típus értelmezésének volt a legkisebb a súlya. Az egyháza tanítása szerint vallásos csoportokban volt a legalacsonyabb ezeknek az értelmezéseknek az aránya, de eléggé alacsony volt a maguk módján vallásosok körében is. Az áldozat-típus aránya a marxista ateisták, a közömbösök és a 20-40 éves egyházuk tanítása szerint vallásosok körében volt a legkisebb, s a 20-40 éves istenhívők és -keresők között a legnagyobb. A katarzis-típusú értelmezések aránya a 20-40 éves maguk módján vallásos és a 15-19 éves ateisták körében a legmagasabb, de a többi csoportban sem sokkal alacsonyabb, egy kivétellel, s ez a marxista ateisták.

Módom van más oldalról is megvilágítani az értelmezés és a világnézet közötti kapcsolatot. A film megtekintése előtt a film gondolatvilágával összefüggő kijelentéseket minősítettek. Nézzük meg először, hogy ítélték meg a kérdőív kínálta értelmezési lehetőségeket azok, akik az író állításaival teljes mértékben egyetértettek (összehasonlításképpen azokat is szerepeltetem, akik egyáltalán nem értettek egyet velük).

* Zárójelben a faktor-együlthatók

**"A világot vastörvények
irányítják"**

A zarándokút legfontosabb eredménye erkölcsi tökéletlenségünk tudata

4,2

3,3

**"Ha megnevezzük a dolgokat,
szertefoszlik értelmük"**

A Szobában történő csoda lényüktől fosztaná meg az embereket

3,9

3,2

**"Lelkiismeret nincs,
csak idegeink vannak"**

A zarándokút legfontosabb eredménye ...

4,3

3,6

Egyedül a gyermeki tisztaság képes a csodára

2,3

3,4

A művész, a tudós, a vezető csődöt mond, csak a tiszta gyermek és az áldozatot vállaló asszony ér el sikert

2,6

3,2

Az író és a Professzor nem kerültek az okkultizmus csapdájába

2,8

2,0

Nem volt szükség isteni beavatkozásra

2,9

2,3

Megválthatatlan az ember

2,7

18,

Az embernek nincs szüksége csodára

3,2

2,5

Következzenek a Stalker és a felesége állításai:

**"A merevség és az erő a
halál útítársai, a gyön-
geség és a hajlékonyság
az élet frissessége"**

Sem az ihlet, sem a tudás nem alkalmas az erkölcsi személyiség létrehozására

4,0

3,2

Egyedül csak a gyermeki tisztaság...

4,0

3,2

**"Végső soron mindennek
megvan az értelme és
az oka"**

A Szobában történő csoda...

3,1

3,7

Az emberi szeretet a csoda

3,8

3,3

Megválthatatlan az ember...

1,8

2,3

**“Fájdalom nélkül nincs
boldogság és remény”**

egyértézők

elutasítók

A Szobában történő csoda...	3,3	3,8
AZ emberi szeretet a csoda	3,9	3,0
És még három állítás, melyek akár az íróé, akár a Professzoré lehetnek volna:		

*“Minden viszonylagos,
az életnek nincsenek
végleges szabályai”*

Sem az ihlet, sem a tudás...	3,3	3,8
A Szobában történő csoda...	3,6	2,9
Nem volt szükség isteni be- avatkozásra	2,8	2,2
Az emberi szeretet csoda	3,8	3,3
Megválthatatlan az ember...	2,2	1,6
Az Embernek nincs szüksége csodára ...	3,1	2,5

*“Az ember hiába erőlködik,
az történik vele, ami ge-
netikusan bele van progra-
mozva”*

A Szobában történő csoda...	3,9	3,1
Egyedül a gyermeki tisztaság...	3,1	3,8
Nem kerültek az okkultizmus csapdájába	2,6	1,8
Megválthatatlan az ember...	2,4	1,8

*“Nincs szégyenletesebb
mint alázatosnak lenni”*

Sem az ihlet, sem a tudás...	3,2	3,8
A Szobában történő csoda	3,5	2,9
A Zóna hatására eljutottak a lázadástól a tanácstalanságig	3,5	3,0
Egyedül a gyermeki tisztaság	3,2	3,9
Nem kerültek az okkultizmus csapdájába	2,4	1,7
Megválthatatlan az ember...	3,0	1,5
Az embernek nincs szüksége csodára...	3,8	2,0

Az összefüggés eléggé egyértelmű: akik a Stalker és a felesége attitűdjével közeledtek a filmhez, mentesebbek maradtak a racionalista redukcióktól, akik pedig az író és a Professzor attitűdjével, ellenkezőleg. A stalkeri attitűddel közeledők sokkal érzékenyebben (és pozitívabban) reagálnak a kislány és az asszony erkölcsi és misztikus erejére. Adódik egy másik tanulság is: az író és a Professzor mentalitását magukénak érzők sem kisebb arányban

jutottak el azokhoz az értelmezésekhez, hogy a zarándokút legfontosabb eredménye erkölcsi tökéletlenségünk tudata, valamint ahhoz, hogy a zóna hatására eljutottak a lázadástól a tanácstalanságig, amelyek szintén az érvényes értelmezések körébe sorolhatók.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

"Bizalom az áttekinthetetlenre
tervezetiben"

(Filinszky János)

A befogadást befolyásoló számos tényező közül ezúttal a világnézet szerepét vizsgáltam, összevetve az ízlés, az életkor és a nem szerepével. (Az életkor ez esetben nem csupán az élettapasztalat, hanem a képzettségi fok különbségét is jelentette, ugyanis a húsz éven felüliek döntő többsége vagy felsőfokon tanul, vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezik.) A négy tényező befolyásoló szerepe a befogadás különböző dimenzióiban a következőképpen alakult: *

	világnézet	ízlés	életkor	nem
fogadtatás-értékelés	XXX	XXXXX	XX	X
hatás	XXX	XXXX	XXX	X
minősítés	XX	XX	XX	X
értelmezés	XXXX	XXX	X	X

A film elfogadásában, értékelésében és hatásában (akár a hatás mélységéről, akár a hatás irányáról van szó) az ízlés, az értelmezésben a világnézet játszik nagyobb szerepet. Mindkét tényező nagyobb szerepet játszott a filmnek a fogadtatásában, mint az életkor, és sokkal nagyobb, mint a nem. Legkisebb szerepe ezeknek a tényezőknek a film minősítésében, vagyis nagyjából ugyanazt a filmet látták a különböző világnézetű, ízlésű, nemű és életkorú nézők, de eléggé eltérő módon fogadták és értelmezték, s eléggé eltérő hatással volt rájuk, kiváltképpen a különböző világnézetűekre és ízlésűekre.

A világnézetnek elsősorban a műalkotás racionalizálható ideológiai, világnézeti tartalmával van dolga, s elsősorban a műalkotás ideológiai lefordítását befolyásolja. Mivel azonban a világnézet áthatja az attitűdöket, az érzelmeket, az értékrendet, azok pedig a világnézetet, mégiscsak szó lehet a világnézetnek általában a befogadást befolyásoló szerepéről.

A bizonytalanok és a közömbösök ("közömbös" néven szerepeltek eddig) és a valamilyen maggyőződésűek között nagy volt az eltérés a film észlelésében, fogadtatásában és értékelésében, hatásának mélységében és a hatás irányában, valamint a szereplők minősítésében; és kisebb az értelmezésben. A közömbösöknek tetszett legkevésbé ez a film, ők tartották legkevésbé értékesnek s a legunalmasabbnak. Ebben a körben hatott legkevésbé, és közöttük volt a leggyakoribb a "nem értem" válasz. Ebben a körben volt a legnagyobb a racionalizáló és pesszimista értelmezések aránya. Ők

* A befolyás erősségét X jelekkel érzékeltetem

rokonszenveztek legkevésbé Stalkerrel, akit ebben a csoportban tartottak a legnagyobb százalékban örültnek. Ők tartották legnagyobb arányban a Zónát katasztrófa színhelyének, a véletlen jelképének. Mindez inkább érvényes közülük a 15-19 évesekre, mint az idősebbekre. A bizonytalanságon és a közömbösségen kívül annak is szerepe lehet ebben, hogy a közömbösök ízlése alacsonyabb volt a nem közömbösökénél. Különösen a 15-19 évesek körében. Kérdés, és ez a további kutatás tárgya kell legyen, hogy mennyire jár együtt a világnézeti és az esztétikai közömbösség.

A teisták és nem teisták befogadói viselkedése között valamivel kisebb volt a különbség. Alig volt eltérés a fogadtatásban és értékelésben, valamint a hatásban. A két rétegnek nagyjából egyformán tetszett a film, mindössze a tetszés indoklásában volt valamelyes eltérés: a teisták körében gyakoribb volt "az emberről szól", a "szimbolikus", az "összegez", a "többértelmű" és az azonosulásra utaló indoklás (a pozitívfogadtatás esetén). Kisebb eltérés mutatkozott az észlelésben (a teisták pontosabban emlékeztek a filmre) és a szereplőkkel kapcsolatos rokonszenvezésben. Ami az utóbbit illeti: Stalker a teisták, a Professzor a nem teisták körében volt rokonszenvesebb. Ez várható is volt, hiszen a Stalkerre jellemző értékrend és mentalitás a teisták, a Professzorra és az íróra jellemző viszont a nem teisták körében talált nagyobb arányú elfogadásra.

Jelentősebb eltérések voltak az értelmezésben. A teisták értelmezéseiben nem csak a transzcendens-vallási, hanem az erkölcsi elem is gyakoribb volt. A teisták körében kevesebb a racionalizáló Zóna-értelmezés, s gyakoribb az erkölcsi próbatételre utaló. Stalkert a teisták körében nagyobb arányban tartják meg nem értettnek és többnek az átlagosnál, és kisebb arányban elvakult hívőnek. Stalker feleségében a teistáknak nagyobb hányada fedezi fel az önfeláldozó társat. A család jóval inkább rokonszenves a teisták, mint a nem teisták számára. A nem teisták közül jóval többen találnak racionális magyarázatot mind az útjelzőre, mind az író megállító hangra, a teistáknak viszont nagyobb része látja az útjelzőben a gondviselés jelképét, az író megállító hangban pedig a lelkiismeret vagy a földöntúli világ hangját.

A vallásosok és nem vallásosok között nagyobb volt az eltérés, mint a teisták és nem teisták között, elsősorban az észlelésben, a hatásban és az értelmezésben, s kisebb különbség mutatkozott a szereplőkkel való rokonszenvezésben. A vallásosok jóval hatékonyabban észlelték a filmet, mint a nem vallásosok és nagyobb arányban gondolkodtatta, rendítette, erősítette meg és mozgította ki őket, mint a nem vallásosokat, továbbá inkább találták szépnek, mint a nem vallásosok. A vallásosok inkább Stalkerrel, a nem vallásosok inkább az íróval és a Professzorral rokonszenveztek.

A vallásosok körében a transzcendens-vallásos, a nem vallá-

ások körében pedig a szociológiai értelmezések aránya volt nagyobb. A nem vallásosok Zóna-értelmezései között jóval gyakoribb volt a racionalizáló-redukáló, mint a vallásosok körében. A nem vallásosok körében jóval nagyobb arányú a Zóna létét tagadó, a Zónát katasztrófa színhelyének és a véletlen jelképének tekintő értelmezés. Stalker feleségét a nem vallásosok körében nagyobb százalékban látják Stalker gyakorlatias ellensúlyának, mint a vallásosok között. A pohárelmozdulásában inkább látják a vallásosok a hit művének.

A vallásos és nem vallásos teisták (vagyis a vallásosok és a nem vallásos istenhívők és -keresők) között kisebbek az eltérések mint az összes eddig felsorolt viszonylatban: elsősorban az észlelésben, valamint a fogadtatásban és az értékelésben, másodsorban a hatásban és az értelmezésben. A vallásosok pontosabban emlékeztek a filmre, mint a nem vallásos ateisták, s jobban is tetszett nekik, különösképpen a 20-40 éveseknek, annak ellenére, hogy az istenhívők és -keresők ízlése kedvezőbb előfeltételt jelentett a film számára mint a vallásosoké. A vallásosok közül nagyobb arányban rokonszenveznek mind Stalkerrel, mind az íróval. (Ugyanakkor a nem vallásos teisták körében tartják Stalkert legtöbbször zárandoknak.) A vallásosok körében gyakoribbak a transzcendens és a léttani, a nem vallásos teisták körében pedig a szociológiai és az erkölcsi értelmezés-elemek. Az istenhívők és -keresők körében valamivel nagyobb a racionalizáló-redukáló értelmezések aránya, de ők tartják valamennyi világnézeti csoport közül legnagyobb arányban csodának a pohár elmozdulását.

A vallásosság különböző típusait képviselők körében nagyobbak voltak a különbségek a film befogadását illetően, mint a vallásos és nem vallásos teisták körében, elsősorban fogadtatás-értékelés, a hatás és az értelmezés vonatkozásában, különösen a 20-40 évesek között. Az egyházuk tanítása szerint, vagyis a mélyebben vallásosoknak tetszett jobban a film, a leghatásosabb azonban (a négy csoport közül) a 20-40 éves, maguk módján vallásosok körében volt. Ez azzal is magyarázható, hogy ennek a csoportnak legfejlettebb az ízlése. Ezt a csoportot rendítette meg, mozdította ki és alakította leginkább a film, de elsősorban a 20-40 éves, egyházuk tanítása szerint vallásosokat erősítette meg. Az egyházuk tanítása szerint vallásosokat inkább elgondolkodtatta, mint a maguk módján vallásosokat, akik kevesebb szépet találtak filmben, mint az egyházasan vallásosok. Nem lehet azt állítani, hogy a két vallásos csoport közül az egyikre vagy a másikra mélyebben hatott volna a film, inkább azt, hogy másképpen. Bár ízlésük alapján a 15-19 éves, egyházuk tanítása szerint vallásosok körében volt legkisebb esélye ennek a filmnek, nem ebben a csoportban, hanem a 15-19 éves, 19 éves, maguk módján vallásosokéban hatott legkevésbé a Stalker (a vallásosok körében).

A maguk módján vallásosok értelmezéseiben nagyobb a racion-

nalizáló leegyszerűsítések aránya, s ebben a körben nagyobb a szociológiai és kisebb a transzcendens-vallási értelmezések aránya is. Az egyházuk tanítása szerint vallásosok Stalkerrel, az íróval és a kislánnyal jobban rokonszenveznek, s inkább tekintik a feleséget igazi társnak, mint a maguk módján vallásosok. Az útjelző és a pohár elmozdulása értelmezésekor a maguk módján vallásosok jóval több ésszerű magyarázatot gyártanak, mint az egyházuk tanítása szerint vallásosok.

A vallásosok és az ateisták befogadói viselkedésében nagyobb különbséget lehetett tapasztalni, mint bármelyik eddig tárgyalt viszonylatban. Nagy eltérések mutatkoztak az észlelésben, a fogadtatás-értékelésben és az értelmezésben, kisebbek a film minősítésében, hatásában és a szereplőivel való rokonszenvezésben. A 20-40 évesek között erőteljesebbek ezek az eltérések, mint a tizenévesek között. A filmre a vallásosok emlékeztek inkább, s nekik is tetszett jobban, annak ellenére, hogy az ateisták ízlése fejlettebb volt a vallásosokénál. A vallásosokat nagyobb arányban rendítette meg, mozdította ki és erősítette meg a film, többük számára tárt fel új összefüggéseket, s jelenetett feladatot. Stalkerrel és kislányával a vallásosok, az íróval és a Professzorral az ateisták rokonszenveztek nagyobb arányban.

Az ateisták körében nagyobb arányú a racionalizáló értelmezése, mint a vallásosok körében, ők inkább látják a Zónát a véletlen jelképének, s nagyobb arányban tartják a Szobát nem létezőnek. Igen eltérően értelmezik a vallásosok és az ateisták az útjelzőt és a pohár elmozdulását.

A marxista ateisták ízlése bizonyult legfejlettebbnek valamennyi 20-40 éves csoport közül, így a világnézeti sajátosságon kívül ezzel is magyarázható az a tény, hogy körükben erőteljesebben hatott a Stalker, mint a 20-40 éves, nem marxista ateisták között. Ebben a csoportban tartották legnagyobb arányban ezt a művet bölcséleti filmnek, s legkisebb arányban titokzatos-fantasztikus és unalmas-mesterkéltnak. Jellemző ennek a csoportnak a kétarcúságára (illetve megosztottságára), hogy mind a racionalista-redukáló, mind a léttani elemeket tartalmazó értelmezések aránya ebben a csoportban volt a legmagasabb. A marxista ateisták közül utaltak értelmezéseikben legkevesebben az áldozatra és a katarzisra.

A különböző világnézetűek és a Stalker kapcsolatát az alábbi összegező táblázat érzékelteti: nagyon erős ~~XXXX~~, erős ~~XXX~~, közepes ~~XX~~, kicsi ~~XX~~ eltérés.

észlelés fogadtatás hatás értelmezés
-értékelés

közömbösök - nem közömbösök	zzz	zzz	zz	zz
teisták - nem teisták	zz	zz	zz	zz
vallásosok - nem vallásosok	zzz	zz	zzz	zz
vallásosok - nem vallásos teisták	zz	zz	zz	z
egyháziasan vallásosok - maguk módján vallásosok	z	zz	zz	z
ateisták--közömbösök	zz	zz	z	z
marxista ateisták -- nem marxista ateisták	z	z	z	zz
vallásosok -- ateisták	zzz	zz	zz	zzz
egyháziasan vallásosok -- ateisták	zzz	zzz	zz	zzzz
egyháziasan vallásosok -- közömbösök	zzzz	zzzz	zzz	zzzz
vallásosok -- marxista ateisták (20-40 évesek)	z	zz	z	zzz
marxista ateisták -- közömbösök (20-40 évesek)	zz	zz	zz	zz

Legnagyobb a távolság az egyháziasan vallásosok és a nem teisták között, legkisebb a két ateista, a két vallásos és a két nem teista csoport között. Valamivel nagyobb az eltérés a közömbösök és nem közömbösök, mint a teisták és nem teisták illetve a vallásosok és nem vallásosok között. A 20-40 évesek körében a marxista ateisták közelebb állnak az egyháziasan vallásosokhoz, mint a közömbösök és a nem marxista ateisták.

A befogadás előfeltételei között nem esett szó az átlépésre (a metanoiára) képes személyiségről. A fejlett ízlés azt is jelenti, hogy a befogadó fogékony olyasmire is, ami különbözik attól a rendszertől, ami benne felépült. A túl sűrű hálón nem képes átjutni az új, a szilárd meggyőződés is képezhet át nem eresztő sűrű hálót, rátalálást akadályozó sisakrostélyt. Jó néhány esetben így működött a szilárd meggyőződés, ha nem támogatta (nem "lazította fel", nem tette rugalmassá az esztétikai jeleket átteresztővé) az esztétikai érzékenység, a többféle művészeti konvenció-rendszer ismeretével jellemezhető ízlés. Az ilyen vagy olyan meggyőződés azonban kevésbé jelentett hátrányt ez esetben, mint ennek hiánya. Hogy ez csak az ilyen, a transzcendenciát megjelenítő, meditatív művek esetében van-e így, vagy minden művészi alkotás esetében, azt majd más kutatásoknak kell bizonyítani.

A Stalker nézőiben a tudatos világnézet és a fejlett ízlés erősítették egymást, az átlagosnál nagyobb esélyt adtak a mű befogadására és érvényes értelmezésére. Ez a megállapítás ebben az esetben leginkább a vallásosság és a fejlett ízlés "szövetségére" vonatkozik. A vallásosság azonban csak egy bizonyos fejlettségű ízlés esetében növelte a befogadói társszerzőség esélyét, a

fejletlen izlést képtelen volt ellensúlyozni. Természetesen fordítva is igaz: a fejlett izlés is képes volt tágítani a világnézeti sisakrostély rácsozatát. A fejletlen vagy kevésbé fejlett izlés és a külsődleges, a fundamentalista, a bigott vallásosság kölcsönösen gyengítették egymást. Az egyházas vallásosság mint kötöttség nem jelentett hátrányt az egyházi tanításhoz kevésbé kötődő vallásossággal vagy a nem vallásos teizmussal szemben, sőt az esetek egy részében még kisebb fajta előnyt is. Arra, sajnos nem volt mód, hogy az egyházak tanítása szerint vallásosok csoportján belül külön alcsoportot képezzenek egyrészt a formális, fundamentalista és neokonzervatív egyházas vallásosság képviselőiből, és arra sem, hogy a maguk módján vallásosok csoportján belül a személyesebb vallásosság képviselőiből, (vagyis alcsoportokat mindkét fajta vallásosság belsődleges és külsődleges változataiból). Ennek ellenére szinte bizonyosnak tűnik, hogy az egyházi gimnáziumok diákjai, a vallási közösségek tagjai és a fiatal vallásos diplomások körében az egyházhoz tartozás nem értékek kizárását, befogadói korlátozottságot, hanem éppen egy ma is aktuális hagyományból való merítés lehetőségét jelenti, amely hagyomány kedvező feltételt jelent az ilyen típusú művek kínálta értékek beépítéséhez, a segítségükkel való megújulóshoz, a Saulusból Paulussá váláshoz.

A legfőbb akadályt nem is a közömbösség, hanem a földhözragadt *prakticista racionalista* magatartás jelentette, amely a vallásos csoportokban is gyakori volt, talán nem is sokkal ritkább, mint a többi csoportban, de a keresztény teizmus sok esetben képes volt a racionalizmus ellensúlyozására.

Bebizonyosodott, hogy a vallásos befogadók bizonyos értelemben sajátos arcélú befogadói kört (Józsa Péter kifejezését használva "blokkot") képezhetnek, legalább is ilyen típusú művek esetében. Megfordítva: a vallásosság illetve a transzcendencia iránti fogékonyság mint fontos magyarázó tényező bújhat meg egyéb (a kutatók által gyakrabban vizsgált) tényezők mögött.

Még valami világossá vált: ez a Tarkovszkij-film abban a viszonylag kis körben, ahová Magyarországon a nyolcvanas években eljutott, igencsak hatásos volt, kevesen maradtak közömbösen, s a nézők nagy százalékának adott nagy élményt. Természetesen az értelmezések jelentős része ez esetben is csonkítóan redukáló volt, ám legalább akkora arányú érvényes (köztük sok egészen eredeti) értelmezés akadt a laikus befogadók körében, mint a szintén nagy sikerű, s ennél a filmnél valamivel könnyebb feladatot jelentő A Mester és Margarita című Bulgakov-regény esetében. A Stalker tehát dítható a befogadói előítélet-övezeteken, illetve a befogadók jelentős része egészen mélyen behatolt a film övezeteibe, s a zónajárdók eképpen átlépőkké, transzcendentálókká váltak, katartikus megrázkódtatásban vagy katartikus megerősítésben volt részük.

A Stalker olyan problémát jelenít meg, mely világnézetiileg

tudatos emberek számára egyformán tarthat számot érdeklődésre. Mivel a film nagyon egyéni módon (nem tételes megoldást kínálva) keresztény mű, a vallásosság nagyobb fokú fogékonyságot, probléma érzékenységet jelenthet, mint másféle művek esetében. Mint a transzcendens világgal foglalkozó film érthetően a transzcendencia iránt fogékony embereket ragadja meg elsősorban, de mert jelentős műalkotás a más világnézetű, művelt befogadók számára is van mondanivalója. A tudatos és határozott keresztény vallásosság párosulva az európai műveltséggel és az esztétikai érzékenységgel egy ezoterikus kulturális utalásokkal teli, az európai kultúra spirituális kérdéseivel foglalkozó mű számára kedvező előfeltételt jelenthet.

“Égetően időszerű az alkotás kérdése még az üdvözülés kérdése”, végre rendelkezett Andrej Tarkovszkij⁴³ és stalkereket rendelt mellénk, hogy a sűrű hálót képező körülmények közül átkúszhassunk a téridőből az ötödik dimenzióba, hogy ráléphessünk az alkotás, a szabadság, az üdvösség útjára “Semmilyen változás nem boldogít, ha nem emelkedő irányban történik”, figyelmeztet minket, a stalkerré váló vezetettéket Teihard de Chardin⁴⁴, s a fáradtakkal (akik számára az élet már csak tévedés vagy kifogás) meg az élvhajhászokkal (akik számára az élet nem cselekvés, hanem betelés a jelen perceivel) – mintha csak az íróra és a Professzorra utalt volna! – szembe állítja a tüzes szívűeket (mi, Tarkovszkij hívei így mondanánk: a stalkereket), akik számára az élet haladás és felfedezés. Haladás azon az úton (nem az egyenesen, nem a legrövidebben), mely egyben az igazság és az élet is.

Amikor Tarkovszkij arra figyelmeztet, hogy a művészetnek nem a művész belső világát kell kifejeznie, hanem az emberiség útját az igazság felé, akkor arra az Igazságra gondol, mely nem játszható ki a körülmények igazságaival, amelyekkel a befogadó is terhes, amelyeknek sűrű hálója megakadályozhatja az érzékletesen megjelenített (elővarázsoltt) Igazság behatolását. Komolyan kell persze venni a körülmények igazságait (ezt teszi a befogadást vizsgáló szociológus is), de ezekre felesküdni árulás lenne. Márpedig hajlamosak vagyunk az árulásra, még mi, ilyen-olyan “lógusok” is. Hajlamosak vagyunk az értelmest az ésszerűvel felcserélni, a titkot vegyelemezni, a vágyat és a reményt – mert illogikus – felrobbantani, mint a Professzor. Nem számolunk eléggé azzal (alkotók és befogadók egyaránt), hogy ihletünk kimerül, beszédünk dadogássá, hallgatásunk megalkuvássá válik, hogy gyöngyeinkről kiderülhet, csak üvegyöngyök, tehetségünkről, hogy véges, mint az íróé. Az a kérdés, hogy tudunk-e, merünk-e ilyenkor, ilyen körülmények ellenére átlépők lenni, a hit emberi, bizonytalanul a bizonytalanba kalandozó hites félkegyelműek, önzetlen közvetítők, tehetségükkel az adományozót nem kompromittálók, a lét és az ittlét határán ügyködő, alázattal sáfárkodó szolgák, mint Stalker. Az a kérdés, megmaradt-e megszületett-e bennünk a

gyermek, a gyengeségével erős, a hajlékony, a tiszta, a bővülésre képes? Tudjuk-e, merjük-e tenni a dolgunk: csodálkozni azon, amin csodálkozni kell? Nem páholyból, nem felülről, hanem belülről. Hi-tem sem menthet fel, hogy bele ne hatoljak a valóság-labirintus-ba, a szűk kaput, a keskeny utat választva. Gazdagnak lenni, any-nyi mint rabnak lenni. Rabja lenni, mint Tarkovszkij írja "annak a tehetségnek, melyet megadatott hordoznia. Tartozik vele Isten-nek, akitől kapta. Nem szabad ezt az adományt kompromittálnia, és alázattal kell vele sáfárkodnia az emberek között, akiknek szin-tén hálával tartozik: az embereknek, akiknek szolgálatára rendel-tetett."⁴⁵ Ilyen szabadságra ítéltetett a művész, aki azért al-kot, hogy létezzék, vagyis üdvözüljön, s ugyanilyen szabadságra ítéltetett a művészi alkotás olvasója, nézője, hallgatója, hogy társszerzőként együtt létezzen, együtt üdvözüljön a művésszel. Így válik az üdvösségre nyitotttság (a "hit szerve") a befogadót szol-gáló alkotásnak és az alkotó-teremtő befogadásnak egyszerre cél-jává és feltételévé.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

1. ELLIABE, M.: Pattern in Comparative Religion. New York, Sheed and Ward, 1958.
2. LUKÁCS György: Az esztétikum sajátossága. Budapest, Magvető, 1969.
3. RADNÓTI Sándor: Tömegkultúra. = Valóság, 1981. 1.sz.
4. PILINSZKY János: Szög és olaj. Budapest, Vigilia, 1982.
5. NAGY Attila: A 15-18 éves fiatalok motivációs bázisáról. = Kultúra és Közösség, 1986. 5.sz.
6. KAMARÁS István: Hit és hitelesség. = Kultúra és Közösség, 1986. 5.sz., 6. sz.
7. KAMARÁS István: Utánam olvasó! (A Mester és Margarita fogadtatása Magyarországon). Budapest, Múzsák, 1968.
8. SZILÁGYI Ákos: Egy befogadó elmélkedése. (A "Jézus, az ember fia" című balettről.) Kézirat, 1986.
9. KOVÁCS A. Bálint: - SZILÁGYI Ákos: Tarkovszkij, az orosz filmművészet Stalkere. Medvetánc. Bp, 1985.
10. KOVÁCS A. Bálint: A Zóna-vallás. Kézirat, Bp, 1986.
11. BALASSA Péter: "Ki látogatott meg bennünket?" = Filmvilág, 1986. 7. sz.
12. TARKOVSZKIJ, A.: Áldozathozatal. = Vigilia, 1988. 1.sz.
13. GÁSPÁR Csaba László: Stalker. Kézirat, Bp, 1987.
14. SZILÁGYI Ákos: Az ész szaltó mortaléja. A. Tarkovszkij: Stalker. = Filmkultúra, 1980. 6.sz.
15. TOMKA Miklós: A vallásosság alakulása Magyarországon = Alföld, 1988. 2.sz.
16. Akkor még nem ismertem a KISz Ifjúsági- és Közvéleménykutató Csoportja vallásszociológiai kutatásának kérdőívét, amelyben erre vonatkozóan is szerepeltek igen jó zárt kérdések. MOLNÁR Adrienn-TOMKA Miklós: Ifjúság és vallás. Előzetes beszámoló az 1987. őszi kérdőíves felvétel fő eredményeiről. KISZ KB. Ifj. és Közv.kut.Csoport Bp, 1988.
17. GADAMER, H. G.: Igazság és módszer. Gondolat, Bp, 1984.
18. SZILÁGYI Ákos: Az orosz filmművészet Stalkere. = Mozgó Világ, 1983. 5.sz.
19. SNEÉ Péter: Kortársunk, a film. Múzsák, Bp, 1984.
20. HEGYI Gyula: Stalker = Magyar Hírlap, 1980. október 23.
21. GARTNER Ilona: A Tükör és a Stalker. = Népszava, 1980. október 12.
22. HÉRA Zoltán: A virrasztó. = Népszabadság, 1982. november 20.
23. BÁRON György: A képzelet realitása = Élet és Irodalom, 1980. 44.sz.
24. KÁNTOR Péter: Századvég - zóna = Élet és Irodalom, 1980. 12.sz.
25. BUJDOSÓ Dezső: Az enyészet elégiája. Kézirat, Bp, 1987.
26. KUSMIERCZYK, S.: A Stalker mint ikon = Filmvilág, 1987. 9.sz.

27. FREZZATO, A.: Stalker. = Cine Forum, 1981. Apr.
28. PRÉDAL, R.: Stalker = Jeune Cinema, 1980. Jul-Aug.
29. ALEM, R.: Stalker = Cinema Nuovo, 1981. Aug.
30. RADNÓTI Sándor: Stalker. Kézirat, Bp, 1986.
31. VASADI Péter: Stalker = Napjaink, 1986. 11. z.
32. ADAIR, G. Notes from the Underground. = Sight and Sound, 1980-1981. Winter.
33. MATUSEVICH, V. B.: Tarkovsky's Apocalypse. = Sight and Sound, 1980-1981. Winter
34. JÓZSA Péter: Az esztétikai elkotás hatásmechanizmusának társadalmi jellege. = Az olvasás anatómiája. Gondolat, Bp, 1982.
35. ALLPORT, G. W.: A személyiség alakulása. Gondolat, Bp, 1980.
36. ISER, W.: The Act of Reading. London-Henley, 1978. Routledge - Kegan Paul
37. SZILÁGYI Ákos: Az ember beavatási halála. = Filmvilág, 1987. 11.sz.
38. NAVAILH, F.: Stalker. = Cinema (Paris), 1981. 12.sz.
39. KOZMA Ilona: Stalker. = Filmszem, 1980. 11.sz.
40. RUBANOVA, I: Miskin herceg a tiltott zónában = Filmvilág, 1980. 1. sz.
41. ZAY László: Maghalt Tarkovszkij = Magyar Hírlap, 1986. dec. 28.
42. PILINSZKY János: Szög és olaj. Vigilia, Bp, 1982.
43. TARKOVSZKIJ, A.: Zárszó. = Filmvilág, 1987. 3.sz.
44. TEILHARD DE CHARDIN, P.: Út az ómega felé. Szent István Társulat, Bp, 1980.
45. TARKOVSZKIJ, A.: A szabadság eszméje. = Filmvilág, 1987. 3. sz.

Országos Széchényi Könyvtár

KÉRDŐÍV

I. (a film megtekintése előtt töltendő ki)

1. Milyen fajta filmeket szeret legjobban? (Említhet témákat, stílust, címet, rendezőt.)
2. Milyen fajta könyveket szeret legjobban? (Itt is említhet szerzőt, címet, témát, stílust.)

3. Minősítse az alább felsorolt írókat, költőket, filmrendezőket, festőket és zeneszerzőket!

- jellel, ha nem kedveli műveit
- + jellel, ha kedveli
- ++ jellel, ha nagyon kedveli
- 0 jelet tegyen, ha nem ismeri

Berkesi	Pilinszky	Hitchcock	Rembrandt
Dosztojevszkij	Örkény	Antonioni	Picasso
Beckett	Hugo	Resnais	Bach
Hemingway	Fellini	Truffaut	Mozart
Bulgakov	Bergman	Coppola	Beethoven
Camus	Huszárik	Keleti M.	Liszt
Mandelstam	Jancsó	Munkácsy	Wagner
Tolsztoj	Szabó I.	Csontváry	Bartók
S. Weil	Wajda	Giotto	Schönberg

4. Hasonló jelekkel minősítse az alábbi felsorolt filmeket!

Solaris (Tarkovszkij)	Manhattan (Allen)
Andrej Rubljov (Tarkovszkij)	Mephisto (Szabó I.)
Iván gyermekkora (Tarkovszkij)	Psycho (Hitchcock)
Tükör (Tarkovszkij)	Jelenetek egy házasságból (Bergman)
Állami Áruház (Gertler)	Csillagok háborúja (Lucas)
Amarcord (Fellini)	Az országúton (Fellini)
Tavaly Marienbadban (Resnais)	Szegénylegények (Jancsó)
Apokalipszis most (Coppola)	Nagyítás (Antonioni)
Ballada a katonáról (Csuhraj)	Hamu és gyémánt (Wajda)
Kabaré (Fosse)	Fel a fejjel! (Keleti M.)
Casablanca (Curtiz)	
Drakula (Browning)	
Fantomas (Fauillade)	
Fahrenheit 451 ^o (Truffaut)	
King Kong (Guillerman)	
Biciklitolvajok (De Sica)	
Szállnak a darvak (Kalatozov)	

5. Néhány megállapítás következik a művészetről. Melyikkel ért e-

gyet, melyekkel nem, melyekkel igen is, nem is, azaz csak részben! (Tegyen X jelet a megfelelő rovatba!)

Egyetért	Részben	Nem

a) Annál jobb egy film, minél inkább elfeledteti a kellemetlenségeket.

b) Nincs értéke annak a filmnek, melyet nézés közben nem lehet megérteni, és utána kell magyarázni.

c) Egy jó szakkönyvnek több a haszna, mint a legjobb regénynek.

d) Egy jó regény elsősorban ismeretek forrása.

e) Csak akkor van értelme újból elolvasni egy könyvet, ha az ember nem emlékszik a történetre.

f) A jó regény, mint a térkép, pontosan megmutatja, hogy az adott célhoz melyik a legrövidebb és a legjárhatóbb út.

g) Nem szeretem azokat a könyveket, amelyek felzaklatnak és arra próbálnak kényszeríteni, hogy önmagammal szembenézzek.

6) Érzí-e ön úgy, hogy nincs értelme az életének?
(Húzza alá a megfelelőt!)

a) sohasem

b) néha

c) meglehetősen gyakran

d) nagyon gyakran

e) csaknem állandóan

7. Előfordult-e önnek, hogy elveszti önmagába vetett hitét és úgy érzi, hogy semmire se jó?
(Húzza alá a megfelelőt!)

a) sohasem

b) néha

c) meglehetősen gyakran

d) nagyon gyakran

e) csaknem mindig

8. Összegyűjtöttünk néhány megállapítást az életről. Kérjük, jelezze, mennyire ért velük egyet! Amelyikkel teljesen egyetért, annak adjon 5-ös osztályzatot, amelyikkel nagyjából, annak 4-est. Ha egy kijelentéssel egyet is ért meg nem is, annak 3-as osztályzatot adjon. Ha nem ért vele egyet, 2-est, ha pedig egyáltalán nem ért ve-

le egyet, akkor 1-es osztályzatot adjon (a megfelelő szám bekarikázásával)!

a) A világot vastörvények irányítják	1	2	3	4	5
b) A törvényeknél fontosabb az igazság	1	2	3	4	5
c) Ha megnevezzük a dolgokat, azonnal szertefoszlik az értelmük	1	2	3	4	5
d) A tudatunk vegetáriánus, a tudatalat- tink viszont a húst kívánja	1	2	3	4	5
e) A merevség és az erő a halál útítár- sai, a gyöngédség és a hajlékonyság az élet frissessége	1	2	3	4	5
f) Az ember azért él, hogy alkotásokat hozzon létre; ez az egyetlen tevékeny- sége önzetlen	1	2	3	4	5
g) Lelkiismeret nincsen, csak idegeink vannak	1	2	3	4	5
h) Fájdalom nélkül nincs boldogság és remény	1	2	3	4	5
i) Végső soron mindennek megvan az értelme és az oka	1	2	3	4	5
j) Nincsen szégyenletesebb, mint alázatos- nak lenni	1	2	3	4	5
k) A boldogságot nem elég akarni, mert ajándék	1	2	3	4	5
l) Minden viszonylagos, az életnek nincse- nek végleges szabályai	1	2	3	4	5
m) Az ember hiába erőlködik, az történik vele, ami genetikusan bele van progra- mozva	1	2	3	4	5

9. Az alábbiak közül melyik kijelentéssel jellemezné leginkább önmagát? (Karikázza be a számot!)

- a) Vallásos vagyok egyházam tanítása szerint
b) Vallásos vagyok a magam módján.
c) Nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e, minden esetre Isten létét nem tagadom.
d) Nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e, leginkább istenkeresőnek nevezhetném magam.
e) Nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e, mert ebben a kérdésben a legteljesebb a bizonytalanság bennem.
f) Nem vagyok vallásos, sem másmilyen meggyőződésű, mert minden-

ben kételkedem

- g) Nem vagyok sem vallásos, sem másmilyen meggyőződésű, mert már mindenben csalódtam.
- h) Nem vagyok sem vallásos, sem másmilyen meggyőződésű, mert nem érek rá ilyesmivel foglalkozni.
- i) Nem vagyok sem vallásos, sem másmilyen meggyőződésű, mert gyakorlati ember vagyok.
- j) Ateista vagyok, de nem materialista.
- k) Ateista vagyok és materialista, de nem marxista.
- l) Marxista ateista vagyok.
- m) Egyik sem jellemző rám, ugyanis én.....
..... vagyok.

10. Jellemezze az alább felsorolt öt felfogást a mellékelt minősítésekkel! (A megfelelő — akár több — minősítés betűjelének az adott felfogás mellé írásával!)

A sok vonatkozásban mérvadónak tartom

B egyes tételeit elfogadom

C tanulhatok tőle

D nem zavar

E nem érdekel

F vitatkozom vele

a) materialista:

G eszmei fegyverrel küzdök ellene

b) ateista:

H veszélyesnek tartom ezért betiltanám

c) marxista:

I sajnálom

d) keresztény

J tisztелеm

e) istenhívő

f) észelvű (racionalista):

11. Összegyűjtöttünk néhány különböző véleményt a vallásról. Kérjük jelezze, hogy mennyire ért velük egyet! Amelyikkel teljesen egyetért, annak adjon 5-ös osztályzatot. Amelyikkel nagyobb részt ért egyet, annak 4-est. Ha egy kijelentéssel egyet is ért, meg nem is, annak 3-as osztályzatot adjon. Ha nem nagyon ért vele egyet, akkor 2-es. Végül, ha egyáltalán nem ért egyet a kijelentéssel, akkor 1-es osztályzatot adjon neki!

- a) A vallás nagy vigasztalás a gondban, de nem sok köze van az élet vidám részéhez 1 2 3 4 5
- b) Vallás nélkül az élet értelmetlen és céltalan 1 2 3 4 5
- c) Nagy tudósok többsége vallásos 1 2 3 4 5
- d) Az ember azért találta ki a vallást, mert félt a természeti erőktől 1 2 3 4 5
- e) Ahol a vallásosság csökken, ott az erkölcs is romlik 1 2 3 4 5
- f) A vallás az emberi lét igen fontos része 1 2 3 4 5

- g) Ahogyan fejlődik a tudomány, úgy csökken a vallás jelentősége 1 2 3 4 5
- h) Lehet, hogy akiknek az érzelmek a fontosak, szükségük van a vallásra, de akik megtanulták értelmüket használni, azoknak nincs szükségük rá 1 2 3 4 5
- i) A vallás teszi az ember emberré 1 2 3 4 5
- j) Minden vallás babona 1 2 3 4 5
- k) A vallásnak döntő szerepe volt az európai kultúra kialakulásában 1 2 3 4 5
- l) A vallásra minden társadalomnak szüksége van 1 2 3 4 5
12. Neme (Húzza alá a megfelelőt) férfi nő
13. Életkora:év
14. Lakóhelye (Húzza alá a megfelelőt!) Budapest — megyeszékhely — egyéb város — egyéb település (falu, tanya, stb.)
15. Foglalkozása:
Ha tanuló, mit, hol?
Ha nyugdíjas, előző foglalkozása?
16. Családi állapota (Húzza alá a megfelelőt!)
nőtlen, hajadon — házas — özvegy — elvált
17. Legmagasabb iskolai végzettsége (Húzza alá a megfelelőt!)
1-7 általános
8 általános (vagy 4 polgári)
8 általános és szakmunkásképző
most végzi a középiskolát
elvégezte a középiskolát
most végzi a főiskolát, egyetemet
főiskolát, egyetemet végzett
18. Ha vallásos, felekezeti (Húzza alá a megfelelőt!):
római katolikus
görög katolikus
evangélikus
református
baptista
egyéb, éspedig:

II. (A film megtekintése után töltendő ki.)

19. a) Megnyerte-e tetszését ez a film? Mennyiben?
(ha a válasz szó szerint megegyezik a skála valamelyik állításával, húzza alá!)

1. egyáltalán nem tetszett
2. nem tetszett
3. közömbösen hagvott
4. tetszett is, meg nem is
5. tetszett.
6. nagyon tetszett
7. ez tetszett a legjobban az eddig látott filmek között
(ettől eltérő, saját minősítése)

b) indokolja meg, miért?

20. a) Mi a véleménye a film művészi éretékéről?
(Az eljárás ugyanaz, mint az előző esetben!)

1. nem tudom eldönteni
2. teljesen értéktelen
3. alig van valami értéke
4. közepes értékű
5. értékes, de nem különösebben
6. kiemelkedő értékű
7. ennél értékesebb művel még nem találkoztam

b) Indokolja meg, miért?

Országos Széchényi Könyvtár

21. A felsorolt szavak közül húzza alá azokat, de ne többet, mint hetet, amelyek legjobban kifejezik érzéseit!

Ez a film

1. elszóraztatott	17. állásfoglalásra késztetett
2. megnyugtató	18. új összefüggéseket tár fel
3. felvidít	19. látóköröm tágította
4. felfrissített	20. elkésztetett
5. felszabadított	21. elgondolkodtatott
6. újat mondott	22. tükröt tartott elém
7. ismereteket közölt	23. alakította világnézetem
8. cselekvésre késztetett	24. igazolta elképzeléseimet
9. csalódást okozott	25. példát nyújtott
10. felbosszantott	26. megalapított
11. fárasztott	27. feladat elé állított
12. büntudatot ébresztett	28. gyönyörködtetett

13. félelmet keltett.	29. fejtörést okozott
14. félelmet keltett, felkavart	30. megzavart
15. megerősített	31. megrendített
16. más ember lettem	32. közömbösen hagyott
22. Az Ön által ismertek közül melyik irodalmi műre, filmre, zeneműre, festményre vagy más művészi alkotásra emlékeztette leginkább ez a film?
23. Melyik része volt színes és melyik fekete-fehér ennek a filmnek?
24. Milyen színhelyekre emlékszik?
25. Milyen fajta hangokra emlékszik?
26. Milyen állatok jelentek meg a filmben?
27. Milyen természeti jelenségekre emlékszik?
28. Milyen csodás jelenségekre emlékszik?
29. Mit gondol, miért volt a Stalker 5 évig börtönben?
30. Mit gondol, miért lett béna a kislánya?
31. Milyen tárgyakra emlékszik a víz alatt megjelenők közül?
32. Talált-e unalmas részeket a filmben? Ha igen, melyek voltak azok?
33. Tudna-e említeni olyan részleteket a filmből, amelyekre rá illik az a minősítés, hogy szép? Ha igen, melyek azok?
34. Illik-e a film valamelyik részletére, jelenetére ez a kifejezés, hogy megrendítő? Ha igen, melyek azok?

35. Hogyan értelmezi ezt a filmet? (Írja le, minél részlete-
sebben!)
36. Milyen alcímet adna ennek a filmnek?
37. Hogyan illeszti bele értelmezésébe:
- a) az eldobott útjelzőt?
 - b) a víz alatti tárgyakat?
 - c) az asztalon meginduló, leeső, de össze nem törő poharat?
 - d) a Zónát?
 - e) a Szobát?
 - f) a zónabeli utolsó jelenetben megeredő esőt?
 - g) a Szoba előterébe érkezés előtti megmerülés a vízben?
 - h) a feleség viselkedését?
 - i) az író viselkedését?
 - j) a Professzor viselkedését?
38. Ön szerint a szereplők közül melyik kettő hasonlított
egymásra külsőleg leginkább?
39. Mit gondol, miért nem akarta sohasem használni a Szobát
a Stalker?
40. Mit gondol, hogyan jutottak vissza a hajtlány nélkül?
41. Milyennek tartja a film zenéjét? (Húzza alá azokat a
megállapításokat, amelyekkel egyetért!)
- a) kellemetlen zörejek
 - b) monoton keleti zene
 - c) felismertem benne Beethovent
 - d) felismertem benne Mozartot

- e) felismertem benne Csajkovszkijt
- f) felismertem benne Ravelt
- g) Pink-Floyd-stílusának éreztem
- h) Wagner-stílusának éreztem
- i) felismertem benne orosz népzene elemeket
- j) csak a legvégén volt zenei aláfestés

42. Mennyire tarja rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek a szereplőket? (Tegyen X-jelet a megfelelő helyre!)

Stalker író Professzor feleség kislány

teljesen ellen-
szenves

inkább ellenszenves,
mint rokonszenves

bizonyos tekintetben
rokonszenves, más
vonatkozásban ellen-
szenves

inkább rokonszenves,
mint ellenszenves

nagyon rokonszenves

43. Vannak-e olyan szereplők és ha igen kik azok, akikkel kapcsolatban a film végére megváltozott a véleménye?
pozitívabb lett:
negatívabb lett:

44. A pihenő idején, miközben mindannyian fekszenek, alszanak, egy gyermek hangján a következő szavak hangzanak:

“És íme nagy földinduláslőn, és a nap feketévé lőn, mint a fekete zsák, és a hold mindenestől olyan, mint a vér. És a csillagok az égről hullnak vala a földre, miképpen a fügefának éretlen gyümölcssei hullanak, amikor a nagy szél rázza. És az ég eltakarodék: és minden királyai, a fejedelmek, a gazdagok, a hadnagyok, a hatalmasok és minden szabadosok elrejték magokat a barlangokba és a hegyekbe. És mondának nékik: essetek mi reánk, és rejtsetek el minket annak színe elől, aki a székekben ül, a Báránynak haragjától. Mert eljött az ő haragjának ama nagy napja, és ki maradhat meg ő előtte?”

Ezután felébrednek, és Stalker a következő szöveget mondja:

“És ímé azok közül ketten mennek egy faluba, mely hatvan futamnyi földre vala. És lőn mikor beszélgetének: maga hozzájuk méne, vagy velek együtt legyen vala. Az ő szemeik pedig tartoztatnak vala, hogy őtet meg ne esmernék. Monda pedig nékik: Micsoda beszédek ezek? És miért vagytok szomorú ábrázattal? Felelvén pedig az egyik, kinek neve...”

a) Honnan lehetnek ezek az idézetek?

b) Mi lehet a szerepük?

c) Mit jelenthetnek együtt a kisgyermek szavai és a közben látható képek?

45. Mit gondol,

a) miért feküdt le a Stalker a földre a Zónába érkezve?

b) miért akarta a professzor elpusztítani a Szobát?

c) miért mondja a Stalker, hogy “itt van a méltóságom a Zónában”?

d) miért mondja a Stalker, hogy “én mindenütt börtönben vagyok”?

e) mit jelenthet az, hogy “a Zónában nem az egyenes út a legrövidebb”?

f) ki vagy mi állíthatta meg az írót, amikor a Stalker tilalma ellenére megindult a legrövidebbnek érzett úton?

g) felesége és az író is félkegyelműnek nevezi a Stalkert. Igazuk van-e? Mennyiben, miért?

46. Összegyűjtöttünk néhány értelmezést erről a filmről. Jelezze egyetértését vagy egyet nem értését az öt osztályzat valamelyikének bekarikázásával! (A számok jelentése mint elő-

zöleg is: 5-ös: teljesen egyetért, 4-es: nagyobb részt és így tovább.)

a) Nem vagyunk eléggé bátrak belépni a Szobába	1	2	3	4	5
b) Sem az ihlet, sem a tudás nem alkalmas az erkölcsi személyiség létrehozására	1	2	3	4	5
c) A Szobában történő csoda a lényegüktől, vagyis korlátaiktól, hiányaiktól fosztaná meg az embereket	1	2	3	4	5
d) A zarándokút legfontosabb eredménye: erkölcsi tökéletlenségünk tudata	1	2	3	4	5
e) A Zóna hatására a lázadástól eljutottak a tanácsstalanságig	1	2	3	4	5
f) Egyedül a gyermeki tisztaság képes a csodára	1	2	3	4	5
g) A művész, a tudós és a vezető egyaránt csődöt mond, csak a tiszta gyermek és áldozatot vállaló nő ér el sikert	1	2	3	4	5
h) Az út a fontos, nem a cél; a hit a fontos, nem a vágyak teljesülése	1	2	3	4	5
i) Az ember tönkretelheti a civilizációt	1	2	3	4	5
j) Az író és a Professzor szerencsésen megúsza a kalandot, nem kerültek bele a misztika és az Okkultizmus csapdájába	1	2	3	4	5
k) Nem volt szükség isteni beavatkozásra, mert enélkül is meglették igazi, jobbik énjüket	1	2	3	4	5
l) Az emberi szeretet a csoda	1	2	3	4	5
m) Megválthatatlan az ember, a hit ügye vereséget szenvedett	1	2	3	4	5
n) Csődbe jut, aki mindent a logikára és az észre tesz	1	2	3	4	5

o) Az embernek nincsen szüksége csodára. ő
maga saját sorsának irányítója

1 2 3 4 5

47. Mennyire jellemzőek az alább felsorolt minősítések erre a filmre? Ha nagyon, az 5-öst, ha eléggé a 4-est, ha csak félig-meddig, a 3-ast, ha nem igen, a 2-est, ha egyáltalán nem, az 1-est karikázza be!

a) titokzatos	1	2	3	4	5	k) sci-fi-szerű	1	2	3	4	5
b) misztikus	1	2	3	4	5	l) érzelmes	1	2	3	4	5
c) filozófikus	1	2	3	4	5	m) logikus	1	2	3	4	5
d) beteges	1	2	3	4	5	n) mesterkéltn	1	2	3	4	5
e) unalmas	1	2	3	4	5	o) lélektani	1	2	3	4	5
f) elmélkedő	1	2	3	4	5	p) allegorikus	1	2	3	4	5
g) kalandos	1	2	3	4	5	r) vallásos	1	2	3	4	5
h) puritán	1	2	3	4	5	s) fantasztikus	1	2	3	4	5
i) dekoratív	1	2	3	4	5	t) lírai	1	2	3	4	5
j) túlvilági	1	2	3	4	5	u) borzalmas	1	2	3	4	5

48. Milyennek tartja a zónabeli tájat? (Az eljárás ugyanaz, mit az előbb!)

a) naturális	1	2	3	4	5
b) fantasztikus	1	2	3	4	5
c) kietlen	1	2	3	4	5
d) romantikus	1	2	3	4	5
e) borzalmas, ijesztő	1	2	3	4	5
f) szép	1	2	3	4	5

49. Mit jelenthet a felszalagozott csavar? (Az eljárás ugyanaz, mint előbb!)

a) a véletlen szerepe	1	2	3	4	5
b) csupán Stalker tréfája	1	2	3	4	5
c) valami tudományos magyarázata van, ezért nem tiltakozik a tudós használata ellen	1	2	3	4	5
d) azt, hogy Isten a görbe sorokkal is egyenesen ír, vagyis a gondviselést	1	2	3	4	5
e) azt, hogy Stalker a babonás	1	2	3	4	5
f) azt, hogy az embernek, bármi is, legyen szüksége valami fogódzóra ilyen helyzetben	1	2	3	4	5
g) másvalamit, és pedig	1	2	3	4	5

50. Hogyan értelmezhető a pohár elmozdulása a zárójelenetben? (Az eljárás ugyanaz, mint az előbbieken!)

a) a vonat remegtette meg a házat és az asztalt is	1	2	3	4	5

b) parapszichologikus jelenség	1	2	3	4	5
c) ez csak a kislány képzeletében játszódott le	1	2	3	4	5
d) a kislány csodás erővel rendelkezik, mert tiszta	1	2	3	4	5
e) a felolvasott költeményből merített erőt a kislány	1	2	3	4	5
f) az Isten csodatétele, amelynek csak eszköze a kislány	1	2	3	4	5
g) másképpen, éspedig:					
51. Mit jelenthet a Szoba? (Az eljárás ugyanaz, mit az előbbieken!)
a) a bűnöktől való megszabadulást	1	2	3	4	5
b) a Szoba nem is létezik	1	2	3	4	5
c) tükör, amelyben az ember megláthatná magát	1	2	3	4	5
d) ahol minden kívánság teljesül	1	2	3	4	5
e) a reményt a külvilág kilátástalanságával szemben	1	2	3	4	5
f) a célt	1	2	3	4	5
g) a mennyország	1	2	3	4	5
h) egyebet, éspedig:					
52. Mit jelenthet a Zóna? (Az eljárás ugyanaz, mint az előbbieken!)
a) csupán egy elhagyott hely, egy korábbi katasztrófa színhelye	1	2	3	4	5
b) a tisztítótűz	1	2	3	4	5
c) a Paradicsom, a beteljesülés színhelye	1	2	3	4	5
e) a véletlen, a kiszámíthatatlanság jelképe	1	2	3	4	5
f) az erkölcsi újjászületés helye	1	2	3	4	5
g) alkalmas hely az elmélkedésre, lelkigyakorlatra	1	2	3	4	5
h) egyebet, éspedig:					
53. Véleménye szerint mi a Stalker? (Az eljárás ugyanaz, mint az előbbieken!)
a) egy gyermeknek maradt felnőtt	1	2	3	4	5
b) egy őrült	1	2	3	4	5
c) egy félkegyelmű	1	2	3	4	5
d) vallási fanatikus	1	2	3	4	5
e) Dosztojevszkij Miskin hercegének modern változata	1	2	3	4	5
f) szemfényvesztő, bolonddá teszi					

ügyfeleit	1	2	3	4	5
g) bátor kalandor	1	2	3	4	5
h) igazi értelmiségi	1	2	3	4	5
i) próféta, Isten munkatársa, mint Keresztelő Szent János	1	2	3	4	5
j) Szent Ferenc modern változata	1	2	3	4	5
k) Hamlet modern változata	1	2	3	4	5
l) maga Isten, minden titok tudója	1	2	3	4	5
m) egyszerű hívő ember	1	2	3	4	5
n) zarándok	1	2	3	4	5
o) vezeklő	1	2	3	4	5
p) művész	1	2	3	4	5
r) bölcselő	1	2	3	4	5
s) álmodozó	1	2	3	4	5
t) csavargó, lumpenproletár	1	2	3	4	5

54. Milyen állapotban ül — az első ízben szorosan egymás mellett — a három főszereplő a zónabeli utolsó jelenetben, a bomba hatástalanítása után? (Tegyünk X-jelet a megfelelő rovatba!)

író Professzor Stalker

a) csalódottan

b) kiégetten, üresen

c) megtisztulva

d) töprengve a történeteken

e) semmit sem értve

f) boldogan

g) valamit megsejtve

h) megbékélve

70Ft

4024-2

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár